

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

**ПОЛІТИЧНА УЧАСТЬ МОЛОДІ
СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ:
ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ
АКТИВІЗАЦІЇ**

МОНОГРАФІЯ

За науковою редакцією Л. О. Кияшко

Київ – 2014

УДК 159.98:32] : (316.612 : 316.346.32 – 053.6)

П 503

ББК 66.75 (4 Укр) + 88.55

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (протокол № 7/13 від 27 червня 2013 р.)

Рецензенти:

Ю. М. Швалб, доктор психологічних наук, професор;

О. М. Плющ, кандидат психологічних наук

Політична участь молоді сучасної України: психологічні чинники активізації : монографія / за наук. ред. Л. О. Кияшко. – К. : Міленіум, 2014. – 216 с.
ISBN 978-966-8063-12

У монографії висвітлюються питання активізації політичної участі молоді, зокрема, структурно-функціональна модель політичної участі, модель взаємозв'язку складових та рівнів соціально-політичної активності; розглядаються соціально-психологічні чинники, що впливають на рівень готовності молоді до політичної участі. Пропонуються авторські методики оцінки мотивації політичної участі, ступеня розвитку громадянської відповідальності, прояву соціально-ідеологічних стереотипів, факторів прийняття рішень щодо політичної участі та рівня політичної активності молоді.

Адресується науковцям та викладачам політичної психології, політологам, соціологам, політичним і громадським діячам, всім тим, хто цікавиться або професійно займається питаннями громадянської освіти молоді та розбудови громадянського суспільства в Україні.

© Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2014

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
РОЗДІЛ 1. ПОЛІТИЧНА УЧАСТЬ ЯК ПЕРЕДУМОВА ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА <i>(Кияшко Л. О.)</i>	
1.1. Історія становлення концепції та сучасні тенденції дослідження феномена політичної участі	9
1.2. Класифікація форм політичної активності	24
1.3. Соціально-психологічні детермінанти політичної активності	36
1.4. Особливості політичної участі сучасної української молоді (теоретико-емпіричний аналіз)	47
Резюме.....	54
Література.....	55
РОЗДІЛ 2. ПСИХОЛОГІЧНІ ФАКТОРИ ВПЛИВУ НА ПОЛІТИЧНУ АКТИВНІСТЬ МОЛОДІ	
2.1. Ідеологічні настанови та стереотипи свідомості як регулятори політичної поведінки молоді <i>(Кияшко Л. О.)</i>	59
2.1.1. Роль настановних явищ психіки у формуванні суспільно-політичної свідомості молоді	59
2.1.2. Неусвідомлені психічні явища, що впливають на політичну поведінку	65
2.1.3. Емпіричні дослідження репрезентації у свідомості молоді соціально-ідеологічних настанов та стереотипів	69
2.1.4. Емпіричні дослідження впливу ідеологічних стереотипів на рівень та форми політичної участі молоді	71
2.2. Мотивація політичної участі сучасної української молоді <i>(Краснякова А. О.)</i>	79
2.2.1. Концептуальні підходи до вивчення мотивів політичної участі	79
2.2.2. Потреби як джерело мотивів політичної участі	86
2.2.3. Емпіричні дослідження мотивів політичної участі молоді та їхнього взаємозв'язку з рівнями політичної активності	91
2.3. Громадянська відповідальність молоді як чинник політичної участі <i>(Гуменюк О. Є.)</i>	101
2.3.1. Психологічний аналіз особливостей громадянської відповідальності особистості	102
2.3.2. Соціально-психологічні механізми формування громадянської ві- дповідальності молоді	114
2.3.3. Громадянська відповідальність у контексті політичної активності молоді	121
2.3.4. Емпіричні дослідження особливостей громадянської відповідаль- ності молоді.....	123
Резюме.....	133
Література.....	134

**РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУ ПРИЙНЯТТЯ РІШЕННЯ
ЩОДО ПОЛІТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ (Полунін О. В.)**

3.1. Прийняття рішення – невід’ємна складова політичної участі.....	139
3.2. Основні складові процесу прийняття рішення (пропозиції, події, підгрунття, цілі та наслідки прийняття рішень)	145
3.2.1. Пропозиції як початок процесу прийняття рішення	146
3.2.2. Події як складова процесу прийняття рішення	149
3.2.3. Наслідки рішення	151
3.2.4. Цілі у прийнятті рішень молоддю	152
3.2.5. Підгрунття прийняття рішення	155
3.3. Емпіричні дослідження процесу прийняття рішень студентською молоддю.....	159
3.3.1. Диференційна шкала оцінки якостей рішення.....	159
3.3.2. Скорочений варіант опитувальника рівня політичної участі	163
3.3.3. Прийняття рішень студентською молоддю	164
3.4. Властивості рішень і рівень політичної участі.....	171
Резюме.....	176
Література	179

**РОЗДІЛ 4. ОБ’ЄКТИВНІ ФАКТОРИ ФОРМУВАННЯ ГОТОВНОСТІ
МОЛОДІ ДО ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ**

4.1. Вплив сім’ї на формування готовності молоді до політичної участі (Сидоркіна М. Ю.)	181
4.1.1. Політична соціалізація як процес формування політичної культури.....	181
4.1.2. Сім’я як агент політичної соціалізації.....	184
4.1.3. Роль батьків у формуванні соціально-психологічної готовності дітей до майбутньої політичної участі	187
4.1.4. Особливості трансгенераційної передачі досвіду політичної участі.....	190
4.1.5. Вплив батьків на електоральну активність у юнацькому віці	194
4.2. Психологічні особливості впливу громадських організацій на особистість молоді людини (Кияшко Л. О.)	199
Резюме.....	208
Література	209
ПІСЛЯМОВА	213

ПЕРЕДМОВА

Становлення України як суверенної, соборної, демократичної держави – процес складний, довготривалий і далеко не однозначний. Зміни відбуваються в усіх без винятку сферах життя нашого суспільства, але найпомітніші з них ті, що стосуються свідомості громадян, їхньої життєвої позиції, участі в державотворчих процесах.

У контексті демократичної тенденції неможливо залишити поза увагою фундаментальну цінність широкої та ефективної участі громадян у житті суспільства, що є не лише здобутком демократичного реформування, а й засобом вдосконалення демократії та певною мірою її індикатором. Тому не випадково проблема забезпечення повноцінної участі населення у політичному житті перебуває у центрі уваги міжнародної спільноти і закріплюється відповідними правовими актами. Зокрема, це: Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод 1950 р. (ратифікована разом з протоколами № 1,2,4,7,11 Законом України від 17 липня 1997 р.); Рекомендація 1413 (1999) ПАРЄ про рівне представництво в політичному житті.

У демократичному суспільстві політична участь людей є засобом досягнення цілей, виховання громадянськості, реалізації потреб у самовираженні й самоствердженні. Така участь забезпечується державно-правовими інститутами, нормами і процедурами, які в сукупності складають основи правової демократичної держави.

На жаль, наразі доводиться констатувати відносно формальний характер існуючих демократичних інститутів та процедур.

Переважає більшість громадян України не задіяна у політичних або громадянських об'єднаннях, їхня думка, як правило, не береться до уваги у процесі прийняття політичних рішень, майже єдиною формою реального впливу на політико-владні відносини залишаються вибори та інші форми конвенційної і неконвенційної участі. У період між виборами громадяни також позбавлені реального впливу на державні структури і представницькі органи влади; ефективних механізмів контролю за їхньою діяльністю не створено.

Інтерес науковців до проявів політичної участі зумовлюється як логікою розвитку соціально-психологічного знання, так і сучасною соціально-політичною ситуацією та станом політичної культури суспільства. Спостерігається розширення предметної бази соціальної психології – повномірне включення до неї політичної сфери, зростання «соціального замовлення» на психологічний аналіз суспільних процесів, дедалі більша зацікавленість у психологічно вивірених способах (технологіях) політичного впливу. Вчені намагаються аналізувати масштаби, інтенсивність та засоби залучення громадян у політику, канали її ефективного впливу на різні сфери життя суспільства. Дослідників цікавлять фактори й мотиви, що визначають вибір тих чи інших форм суспільно-політичної діяльності, причини масової підтримки або невідтримки певної політичної сили, чинники політичної активності громадян в окремих регіонах.

Слід зауважити, що політична участь як суспільний феномен тривалий час залишалася поза увагою соціальних та політичних психологів. Як наслідок, у вітчизняній політичній психології бракує всебічного теоретико-методологічного аналізу такого важливого показника стану суспільства, як політична участь, не розроблено методичних підходів до його виміру.

Наукова розробка психологічних проблем участі населення у процесах демократичного реформування в Україні перебуває на початковому етапі. Це пояснюється нерозвиненістю громадянського суспільства і відповідної інституційної структури участі, яка здебільшого реалізовувалася у стихійних формах. Донедавна основна увага дослідників зосереджувалася на аналізі електоральної активності людей. У підручниках з політології, енциклопедичних

словниках та довідниках, наукових статтях розкривалися лише окремі сутнісні ознаки політичної участі та форми її прояву.

Дослідження політичної активності молоді, соціалізація якої відбувається в умовах економічної нестабільності й прояву соціальних конфліктів, заслуговує на особливу увагу. Адже питання становлення політичної активності, її якісного оформлення має не тільки теоретичне, а й прикладне значення. Розширення політичної участі та охоплення політикою широких верств населення, політизація економіки, мистецтва, релігії, освіти тощо не тільки впливають на ступінь залежності політики від «людського фактора», а й здійснюють вплив на особистісні перетворення молодого людини в процесі політичної діяльності.

Ринкові і демократичні процеси відкривають значно ширші можливості перед населенням країни, а молодь, як відомо, особливо сприйнятлива до нових ідей і умов. Однак молоді люди виступають у ролі першопрохідців у цьому заново народжуваному суспільстві. В цій ролі, особливо з урахуванням незрілого віку, вони наражаються на такі ризики, яких практично не знали в своєму житті їхні батьки, вихователі та наставники. Сьогодні молоді люди країни виявляються, так би мовити, на лінії вогню: перехідний період не тільки відкриває перед ними можливості, а й несе певну небезпеку, що, безумовно, робить обрану для дослідження проблему дуже актуальною.

Актуальність проблеми зумовлена також значним впливом геополітичного чинника внаслідок поширення пріоритетів та сприйняття цінностей західного способу життя, як-то: прагнення до споживання, індивідуалізм, конкуренція.

Незважаючи на те що у владних структурах, суспільно-політичних рухах, партіях і в суспільстві в цілому мають місце несхожі, а часом взаємовиключні, погляди на роль молодих людей у політичному житті країни, останніми роками йде дуже інтенсивний пошук шляхів управління політичною участю молоді на законодавчому, соціальному, організаційному рівнях і вже накопичено певний досвід. На жаль, наразі цей досвід не став надбанням учених, політиків, державних діячів, а тим більше самих молодих людей. Його узагальнення, пошук шляхів розв'язання наявних проблем,

виявлення нових форм і методів активізації політичної участі молоді є нині актуальним і суспільно значущим завданням.

Нові умови розвитку політичного життя породжують нові проблеми вдосконалення форм і методів політичної участі молодих людей. Набули статусу і певного досвіду роботи з молоддю громадські організації, розширилися їхні зв'язки з владними структурами. Все це потребує пильної уваги, аналізу та узагальнення з метою розвитку політичної активності молодих людей, а також управління стихійними асоціальними спалахами в молодіжному середовищі.

Важливим для політичної психології є аналіз соціально-психологічних якостей молодих суб'єктів політичного життя, які у сучасному трансформаційному суспільстві відіграють активну перетворювальну роль. Для узгодження наукових поглядів необхідно уточнити дефініцію понять «політична активність», «політична участь», «політична поведінка» тощо. З метою формування та психологічного супроводу ефективної політичної участі молоді, її активізації слід структурувати знання про складові політичної активності особистості та їхні взаємозв'язки.

РОЗДІЛ 1

ПОЛІТИЧНА УЧАСТЬ ЯК ПЕРЕДУМОВА ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

1.1. Історія становлення концепції та сучасні тенденції дослідження феномена політичної участі

Для розуміння сучасного стану будь-якого соціального феномена важливо встановити його походження. Стосовно політичної участі ця теза є проблематичною. Справжнє «народження» власне політичної участі багато дослідників пов'язують з процесами трансформації традиційного суспільства, а саме: залучення до модернізаційних, зокрема політичних, процесів широких верств населення, які раніше перебували поза суспільним життям, що зумовлено зростанням рівня їхньої політичної свідомості.

До середини 1950-х років у зарубіжній соціології політична участь вивчалася переважно як участь у державному управлінні і виборах. З цього ж часу цей феномен набуває статусу наукового терміна і входить до числа ключових в категоріальний апарат чотирьох соціологічних концепцій: демократії, модернізації, політичної культури і масового суспільства. На сьогодні у західній соціології, політології та політичній психології накопичено значний досвід досліджень політичної участі, початок яким було покладено працею Г. Алмонда і С. Верби «Цивільна культура» (1963). Тут уперше здійснено ґрунтовний аналіз цієї категорії як показника політичної культури.

Особливого значення феномен участі набуває у концептуальній моделі партиципаторної демократії (демократія участі). Партиципаторна демократія – це система правління, в якій рядові громадяни воліють радше керувати самі собою, ніж за допомогою обраних представників. Концепція демократії участі сформувалася під впли-

вом молодіжного та студентського рухів 60-х років ХХ ст., а також теоретиків «нових лівих» на Заході (П. Гудмен, Т. Хейден, Ф. Фанон). З початку заснування вона мала ліволіберальне або соціал-демократичне спрямування. Її розробниками виступили американські вчені Л. Мілбрат, а згодом С. Верба, Н. Най, С. В. Макферсон, К. Пейтмен, які заклали її теоретико-методологічні та емпіричні підвалини. Значну увагу проблемам політичної участі приділяли й такі відомі західні дослідники, як: Б. Барбер, Р. Даль, Р. Деггер, Дж. Пауел, Д. Хелд, Д. Ф. Ціммерман та ін.

Інший видатний класик, що обґрунтовував ідеї демократії, Д. Стюарт Міль, хоча й наголошував на обмежених можливостях громадської думки й народних мас через їхню низьку компетентність щодо прийняття оптимального, правильного рішення, але все ж обстоював право народу на політичну участь: «Очевидно, що тільки те врядування може цілком задовольнити всі потреби суспільства, до якого залучено весь народ; що корисною є будь-яка участь у процесі врядування – навіть виконання найменших громадських функцій; що міра цієї участі має бути такою, яку дозволяє загальний рівень розвитку спільноти. І що немає нічого бажанішого, ніж надана всім людям можливість залучатися до здійснення верховної державної влади» [3, с. 42].

Вести мову про політичну участь у її сучасному розумінні можна від часів індустріального суспільства, коли, за К. Манхеймом, «все більше активізуються ті верстви та групи, котрі до цього часу грали у політичному житті лише пасивну роль». Цю радикальну активізацію він визначив як «фундаментальну демократизацію суспільства» [28, с. 288]. Раніше демократія була лише псевдодемократією, «оскільки надавала політичну значущість лише дрібним групам у майновій та освітній сферах». Пояснюючи глибинні витоки цього явища, вчений писав, що стримування духовного розвитку мас мало сенс для панівних верств доти, доки еліта могла розраховувати на те, що «тупість мас взагалі утримає їх від політичної діяльності». Однак через певний час реалії індустріального суспільства починають сприяти активізації мас, і коли вони так чи інакше залучаються до політики, їхній недостатній духовний розвиток, передусім низький рівень політичної освіти, «стає проблемою державного значення, доленосним питанням для самої еліти» [28, с. 289]. Тобто сама логіка розвитку всесвітньо-історичного процесу, потреби індустріального, а потім і постіндустріального суспільства зумовлюють залучення мас

до свідомої кваліфікованої участі у справах держави й суспільства. Водночас постає питання щодо інтенсивності та кваліфікованості участі широких верств населення у політичному житті.

Відомий американський філософ Д. Дьюї, підтримуючи ідею демократії участі, заперечує її елітарні концепції, в основі яких лежить теза про некомпетентність мас. Він зауважує, що, по-перше, не слід думати, що люди, які долучаються до влади, неодмінно переважають решту своїми якостями. Відчуженість громадян один від одного та від влади може бути подолана – зокрема, шляхом демократичної освіти й виховання з одночасним реформуванням існуючих політичних та економічних відносин [4, с. 16]. Прибічники демократії участі вважають за необхідне активне залучення представників громади не лише до виборів або інших форм масової політичної участі, а й до самого політичного процесу: підготовки та прийняття політичних рішень, їх упровадження у життя, контролю за посадовими особами і т. ін. Така участь має запобігти зловживанню владою, відокремленню політичної еліти від пересічних громадян, бюрократизації суспільства, а також сприяти більш повному вираженню інтересів різних верств суспільства, знаходженню рішень, які б відповідали інтересам більшості й у кінцевому підсумку сприяли подоланню відчуження особи від влади.

Безперечною перевагою такої форми демократії є залучення широких мас до політичного процесу, державного управління, додання соціальної апатії та нігілізму населення, виховання громадянськості та високої політичної культури, сприяння оновленню еліт та демократизації суспільних відносин. Прихильники демократії участі вважають, що ірраціональність і пасивність людей у політичній сфері – результат їхньої недостатньої освіченості та відсутності рівних можливостей для участі в політиці. Тому суспільству треба створити всі умови для ефективної політичної соціалізації індивідів. А для цього передусім необхідно забезпечити максимально доступну участь громадян у політичному процесі.

У західній теоретичній соціології та політичній психології місце і роль політичної участі в соціально-політичних процесах визначаються неоднозначно. Існуючі теоретичні напрями в науці можна розподілити на дві групи залежно від оцінки їх значення в соціумі. До першої групи віднесемо теорії, які наділяють політичну участь вагомим конструктивним впливом на стан суспільства («конструктивний» підхід), а до другої – теорії, що розглядають політичну

участь як елемент соціально-політичної буафорії, підкреслюючи розрив між передбачуваною значущістю і практично нульовою реальною роллю політичної участі в суспільстві («критичний» підхід).

Примітно, що теоретичними опонентами першої групи теорій є структурний функціоналізм і теорія конфлікту. Обидві, хоч і з різних позицій, обґрунтовують важливість феномена політичної участі в соціально-політичному житті. Функціоналізм визначає політичну участь як один зі способів підтримки гомеостазу, рівноваги соціальної системи, як найважливіший елемент її політичної підсистеми, за допомогою якого долається відчуження різних шарів населення від впливу на прийняття рішень у політиці. Т. Парсонс, Р. Мертон, С. Ліпсет, Б. Барбер відзначали, що головна функція політичної участі – забезпечення соціальної стабільності (рівноваги) за допомогою реалізації політичної демократії.

У конфліктологічній теорії цей феномен розглядається як одне із джерел розвитку. У конфліктологів політична участь – один із проявів суперництва, боротьби, конфліктності як загальних характеристик соціуму. У західних демократіях політична участь – це різновид інституціоналізованого конфлікту в політиці. Західне суспільство виявляється, таким чином, «застрахованим» від деструктивних конфліктів, воно саморозвивається на основі широкої участі населення у політичному житті, прийняття найважливіших політичних рішень, впливу на політику (Л. Козер, Р. Дарендорф).

Друга група теорій оцінює місце і роль політичної участі в сучасному суспільстві критично або навіть украй скептично: «Справжня функція політичної участі – створювати видимість демократії і влади більшості. Участь у політиці – прояв рекламного духу демократії, «демократичні виверти», які не можна приймати за правління більшості» (П. Сорокін, Г. Мазуре, Ю. Хабермас).

З середини ХХ ст. у світовій цивілізації формується плюралізм думок стосовно питання політичної участі, тоді як у радянській науці ще домінує класовий підхід. Концепції та ідеї Ф. Адлера, Г. Лассуела, Г. Маркузе, М. Дюверже, Р. Даля, Г. Алмонда, С. Верби та інших явно суперечать марксистському підходу до політичної класової участі. Соціально-політичні детермінанти політичної участі у працях цих авторів розглядаються крізь призму «демократії і технократії» (М. Дюверже), «соціальної мобільності» (С. Ліпсет), «психологічного виміру політичної системи» (Г. Алмонд), «психологічного сприйняття політики індивідом» (Г. Лассуел).

Для багатьох дослідників політичної участі характерне запозичення біхевіористичного підходу таких зарубіжних політологів, як Дж. Нагель, Х. Макклоскі. Послідовники Дж. Нагель звертають увагу насамперед на дії рядових членів політичної системи, що спрямовані на її вдосконалення. Прихильники Х. Макклоскі зосереджують своє бачення проблеми на психологічних аспектах залучення громадян до процесів політичного життя. Деякі автори пов'язують проблему політичної участі з демократизацією, становленням громадянського суспільства.

Більшість дослідників у своїх міркуваннях про політичну участь акцентують увагу в основному на таких головних компонентах: 1) залученість, поведінка, діяльність, законність дій, способи дій; 2) заради чого здійснюються дії. Узагальнюючи наукові судження зарубіжних і вітчизняних авторів, можна їх згрупувати за критерієм цільової настанови. Так, С. Верба звертає увагу на те, що участь повинна впливати на відбір урядового персоналу або на його дії. Тобто йдеться про вплив на можновладців з боку громадянського суспільства та окремої особистості. У формулюванні А. Марша, М. Каазе політичну участь спрямовано на прийняття тих чи інших варіантів політичних рішень або їхніх альтернатив. Таким чином, якщо в першому випадку мовиться про особистісний вплив, то в другому – про вплив на прийняття рішень.

Загалом дослідження другої половини ХХ ст. представників різних наукових шкіл і прихильників різних світоглядних позицій, присвячені проблематиці політичної участі, можна розподілити на кілька груп залежно від пріоритетів їхньої тематики. До першої групи слід віднести праці, присвячені аналізу загальнотеоретичних положень політичної участі (Г. Вайнштейн, А. Галкін, А. Ковлер, В. Смирнов, Д. Аптер, С. Верба, М. Каазе, А. Кэмпбелл, А. Марш, Н. Най, С. Фромм).

Друга група досліджень, до якої належать роботи А. Автономова, М. Фаркушиної, Ю. Юдіна, Я. Щепанського, К. Ясперса, аналізує переважно суб'єктність участі, інструменти й інтенсивність. Тут оцінюються роль індивідуумів у політичній участі, груп та спільнот як сукупних суб'єктів політичної участі, роль партій, рухів, груп тиску, об'єднань виборців та інших організацій громадян, особливості їх функціонування, а також розглядаються принципова можливість політичної участі громадян та її доцільність.

До третьої групи віднесемо праці вчених, що аналізують на-самперед фактори детермінації політичної участі. Це дослідження Л. Гофмана, Г. Дилігенського, Ю. Левади, М. Назарова, А. Панарина, Е. Шестопал, Г. Алмонда, Дж. Аткинсона, П. Бурдье, С. Верби, Е. Вятра, Р. Дантона. У дослідженнях цих авторів аналізується вплив на політичну участь політичної культури, ідеології і партійної ідентифікації учасників політичного процесу, потреб, мотивацій та інших психологічних факторів; розглядаються категорія інтересу до політики, активність, що також детермінує політичну участь.

Четверта група досліджень значною мірою присвячена аналізу участі в різних видах виборчого процесу. Так, В. Амелін, А. Салмін, Є. Даунс, Дж. Мангейм, В. Михаелі, Е. Ноель-Науманн, Р. Рич проаналізували особливості процедур виборчого процесу, поняття активності в процедурі голосування, мотивації такої участі, основи популярності політиків, а також мотивацію відмови особистості як виборця від участі у виборчому процесі.

В історії вивчення політичної участі вітчизняною наукою можна умовно виокремити два етапи: до і після 1991 р. У дослідженнях першого періоду, здійснених за традиціями радянського суспільствознавства, політична участь аналізувалася за двома напрямками: проблеми «політичної активності трудящих і особистості в соціалістичному суспільстві»; критичний аналіз західних теорій демократії і політичної культури. Головний висновок цих праць зводився до положень про позитивну роль політичної участі у зміцненні соціалістичного ладу та необхідність виховання цієї активності як показника розвитку народовладдя за соціалізму.

В умовах незалежної України з'явилися дослідження, де утверджується сучасне (західне) трактування політичної участі. Однак аналіз цього феномена тільки починається, про що свідчать як відсутність спеціальних, цілеспрямованих праць з цього питання, так і різноманітна практика здебільшого фрагментарного дослідження політичної участі. В українській соціології та політичній психології активно вивчають різні форми, причини і фактори політичної участі, її особливості в перехідному українському суспільстві.

Аналіз останніх публікацій, присвячених означеній нами темі, свідчить про те, що досліджуються такі її аспекти:

- соціально-психологічний (В. О. Васютинський, С. Л. Грабовська, Н. М. Дембицька, І. Є. Корнієнко, А. О. Лісневська, М. М. Слюсаревський, О. В. Матвієнко, Б. С. Мар'єнко);

- особливості динаміки політичної свідомості (М. А. Дроздова, М. А. Остапенко);
- особливості ідейно-політичних настанов і їхній вплив на рівень політичної активності (І. В. Білоконь, О. М. Скар, М. С. Дмитрієва);
- ціннісно-мотиваційні аспекти політичної активності (О. М. Балакірева, М. Ю. Довгопол, О. В. Петрунько);
- політична толерантність у системі ставлень суб'єкта політичної діяльності (І. В. Абакумова, М. Л. Іванова, Н. В. Шовкопляс);
- проблеми політичної соціалізації особистості (І. В. Жадан, Н. М. Дембицька, В. В. Москаленко, В. Т. Циба та ін.);
- особливості політичної поведінки та політичної свідомості (В. О. Васютинський, О. А. Донченко, Н. Ф. Каліна, М. М. Слюсаревський, В. О. Татенко, Є. І. Чорний та ін.).

До числа найважливіших наукових результатів, отриманих вітчизняними соціологами та політичними психологами, можна віднести висновки: для перехідного українського суспільства характерний помірний, але не дуже виражений інтерес населення до політики, стабільно низький рівень долученості до організованих форм політичної активності, низька політична ефективність (відчуття безпорадності перед владою) і низький рівень політичної компетентності. Ці результати уможливили загальне визначення стану політичної культури населення України, що, як відзначає Є. Головаха, у системі координат «тоталітарна – демократична» займає проміжну позицію, будучи, по суті, амбівалентною [14, с. 15].

Місце феномена політичної участі серед інших категорій політичної активності

Складність термінологічного визначення основних понять, пов'язаних з поведінкою людини у сфері суспільно-політичних відносин, потребує з'ясування місця політичної участі серед інших категорій політичної активності.

Аналіз сучасного стану вивчення феномена політичної участі істотно ускладнюється тим, що існує велика кількість тлумачень термінів «політична участь» та «політична активність», більшість з яких є дуже розмитими. Ці тлумачення відображають еволюцію від спеціальних до більш загальних уявлень про досліджуване явище. Нині в політологічних, соціологічних та соціально-психологічних

дослідженнях поряд з дефініцією «політична участь» широко використовуються такі поняття, як «політична поведінка», «політична діяльність», «політична активність», «включеність у політичний процес» тощо. Це свідчить про те, що сам феномен активності є складним і багатогранним. Його складність засвідчує неоднозначність використання поняття різними авторами: «міра діяльності» (Д. Ольшанський), «міра суб'єктності особистості щодо суспільства» (К. Абульханова-Славська, Г. Бельцька, А. Брушлинський), «рівень перебігу процесу» (М. Бернштейн), «ступінь взаємодії (Л. Рубінштейн), «сукупність ініціативних дій суб'єкта, зумовлених його внутрішніми протиріччями, опосередкованими впливами навколишнього середовища» (А. Дегтярьов). Це дає підстави стверджувати, що поняття «політична активність» розглядається як синонімічний ряд, проте має різні тлумачення.

За визначенням російського політолога Д. Ольшанського, політична активність – це діяльність політичних груп або індивідів, пов'язана з наміром розвитку або зміни політичного чи соціально-економічного ладу та відповідних соціально-політичних інститутів. На індивідуальному рівні політичну активність учений розглядає як сукупність проявів життєдіяльності людини, в яких відбиваються його прагнення брати активну участь у політиці, захищати свої права та інтереси [31, с. 154].

Українська дослідниця Н. Дембицька визначає політичну активність як функціональний прояв особистості в політичній діяльності, котра впорядковується самим суб'єктом. Стаючи суб'єктом владних відносин, особистість вибудовує свою систему політичних дій, структуруючи її певним чином, але відповідно до вимог політичної системи і власної політичної культури [37, с. 258].

Поняття «політична активність» наголошує на певній спрямованості політичної діяльності – на вдосконалення або зміну соціально-економічного й політичного устрою, політичних інститутів. Політична активність на індивідуальному рівні – це сукупність тих форм життєдіяльності окремої особи, в яких виявляються її прагнення брати активну участь у політичних процесах, обстоювати свої політичні права та інтереси.

У розмаїтті визначень одні автори наголошують на світоглядно ціннісному [36, с. 11], а інші – і їх помітна більшість – на діяльнісному, поведінковому аспекті політичної активності. Так, С. Роцин вважає, що політичну активність можна розуміти як прояв інтересу

до політичного життя суспільства або як участь у ньому в тих чи інших формах. Він зазначає, що головною умовою прояву і в першому, і в другому випадках є відповідна потреба особистості [36, с. 284].

Аналіз підходів до означеної проблеми дав можливість І. М. Білоус сформулювати власне визначення політичної активності: це складне багатокomпонентне психічне утворення, яке базується на потребах, інтересах особистості, реалізується в системі цільових настанов, ціннісних орієнтацій та ставлень, що існують як внутрішня готовність до дії та регулюють індивідуальну поведінку. Отже, політична активність може розглядатися як дворівнева: перший рівень орієнтаційно-ціннісний (внутрішній), який є підґрунтям другого – поведінкового (зовнішнього) рівня.

Представлена модель наочно демонструє, що політична активність людини зумовлюється глибинними особистісними структурами, які становлять мотиваційно-ціннісну сферу її життя (інтересами, мотивами, потребами, настановами, переконаннями, цінностями). На цьому рівні політична активність не обов'язково означає безпосередню участь у політичному житті. Це скоріше своєрідне психологічне долучення до нього: глибоке переживання гострих соціально-політичних проблем, бажання сформувати певну соціальну позицію тощо. Тим часом саме на цьому рівні акумулюється потенціал активності, внутрішня готовність до дії, що проявляється у різних діяльнісних (поведінкових) формах політичної участі [7].

Під політичною активністю слід розуміти інтенсивність участі суб'єкта в політичному процесі загалом, а також у межах окремих форм політичної діяльності. Таким чином, участь ототожнюється з активними проявами особистості, з докладанням відповідних зусиль, результати яких можуть бути помітними для оточуючих. Участь – це завжди дія, а не споглядання, хай і зацікавлене. Зі сприйняттям участі, що орієнтована на принцип дійового залучення в політику, можна зіставити концепцію Х. Макклоскі, де участь розуміється насамперед як деяка психологічна залученість до процесів політичного життя. Видається правомірною думка Д. В. Гончарова про те, що концепція, яка ототожнює участь із простою психологічною долученістю, не може бути прийнятною. Багато людей «цікавляться» політикою. Це виявляється у тому, що вони слідкують за подіями політичного життя, емоційно сприймають його і навіть формують відповідну думку. Ця зацікавленість «може стати умовою, а також психологічним

або когнітивним (пізнавальним) фоном участі, однак сама по собі вона ще не є участю. З однаковим успіхом такий інтерес може відповідати сприйняттю політики як своєрідного видовища» [17, с. 7].

Політична діяльність, поведінка і спілкування являють собою відповідно різні форми і способи інтерпретації активності, коли увага концентрується на засобах державного впливу суб'єкта на об'єкт (діяльність) або на зміні особистої ролі і позиції суб'єкта (поведінка), або ж, нарешті, на міжсуб'єктних взаємовідносинах (спілкування) [20, с. 185].

Під політичною діяльністю розуміється «вся сукупність форм дій політичних акторів, зумовлених зайняттям відповідної політичної позиції і пов'язаних з досягненням мети, реалізації владних інтересів» [29, 153].

Дуже часто, розглядаючи політичну діяльність, розрізняють широке і вузьке тлумачення цього поняття. Політична діяльність у широкому розумінні – це діяльність політичної сили як важливого елемента політичної системи (легальної влади), що спрямовує життя соціуму. Політична діяльність у вузькому значенні – це активність суб'єктів, пов'язана з реалізацією їхніх інтересів (у суперництві з іншими суб'єктами), зокрема, бути представленими в органах управління.

На думку Л. А. Найдьонової, політичну діяльність можна тлумачити як обстоювання своїх інтересів у спільноті, що передбачає взаємодію з різними партнерами. Ця діяльність охоплює усвідомлення своїх інтересів і розробку плану втілення їх у життя, створення умов для реалізації цих задумів і конкретні дії щодо їх виконання. Під політичною активністю автор пропонує розуміти інтенсивність участі суб'єкта в політичному процесі загалом, а також у межах окремих форм політичної діяльності [30].

Політична участь і політична діяльність відбуваються насамперед у свідомих формах, оскільки для стихійних форм притаманні переважно не свідомі раціональні дії, а ірраціональні, напівсвідомі, інстинктивні почуття. Однак обмежувати політичну участь і політичну діяльність лише раціонально-утилітарними діями не варто, оскільки людина – це не запрограмована машина, а жива істота з притаманними їй пристрастями. Проте політичну участь частіше оцінюють у категоріях кількості та міри, а професійну політичну діяльність – у якісних характеристиках [9].

Напевно, оптимальною є думка фахівців, згідно з якою категорії «політична участь» та «політична діяльність» співвідносяться таким чином: політична діяльність індивідів може здійснюватися як політична участь і як політичне функціонування. Політична участь охоплює непрофесійну сферу політичного життя суспільства. Політичне функціонування ж сукупно означає професійну політичну діяльність [25, с. 174]. Це твердження певною мірою умовне, тому що провести чітку грань між професійною та непрофесійною діяльністю не завжди можливо.

Під «політичною поведінкою» розуміють будь-яку форму участі у здійсненні влади або протидії її здійсненню. Це поняття розкриває структуру й механізм політичної діяльності. Воно охоплює участь у формальних організаціях і масових рухах, залученість до різних елементів політичної системи чи свідоме відмежування від них, активну публічну маніфестацію своїх поглядів з метою впливу на політичні інститути чи політичну апатію. Отже, політична поведінка проявляється у багатомірних формах [43, с. 414].

Політичну поведінку можна представити як сукупність людських дій (вчинків), які спостерігаються зовні, у сфері розподілу та здійснення влади. Її також визначають як суб'єктивно мотивований процес, в якому втілюється той чи інший вид політичної діяльності. Залученість особистості до політики проявляється в її політичній поведінці. Як вважає С. М. Чолій, «політична поведінка», «електоральна поведінка» відображають моральний бік політичної діяльності суб'єкта. Справді, виміром політичної поведінки є вчинок – не будь-яка політична дія, а така, в якій провідного значення набуває свідоме ставлення людини до інших людей, до спільного, до норм суспільної моралі. Отже, реальна участь особистості в управлінні суспільними справами, її «залученість» до політики скеровуються тим моральним смислом, який вона вкладає у політичний вчинок [42].

Термін «поведінка» залишається корисним для відображення відповідних форм політичної діяльності. Однак, на відміну від біхевіористських підходів, «людина розглядається, по-перше, і як об'єкт, і як суб'єкт політичних відносин. По-друге, діяльність у політиці зводиться лише до її зовнішніх проявів» [18, с. 91–92].

Участь людей у політиці слугує одним із засобів вираження й задоволення їхніх інтересів. На думку М. Каазе (ФРН), «...під політичною участю розуміється всяка діяльність, добровільно здійсню-

вана громадянами з метою вплинути на прийняття рішень на різних рівнях політичної системи; участь у політиці розуміється, насамперед, як усвідомлена цілеспрямована діяльність» [26, с. 22].

Американський соціолог Х. Макклоскі, наприклад, визначає політичну участь як «ту добровільну діяльність, за допомогою якої члени суспільства беруть участь у виборі правителів і, прямо або побічно, у формуванні державної політики» [56, с. 19].

На думку М. І. Пірен, «політична участь – це втягнення (залучення) членів соціально-політичної спільноти в існуючі всередині неї політичні відносини і структуру влади» [34, с. 62].

За Г. А. Беловим, під політичною участю розуміється «будь-яке сприяння політичній системі у здійсненні її функції, впливовий прояв громадянином, його групами своїх інтересів і позицій щодо влади» [6, с. 233].

Американському досліднику Дж. Нагелю належить одне з універсальних визначень поняття «політична участь»: «Участь охоплює дії, за допомогою яких рядові члени будь-якої політичної системи впливають або намагаються впливати на результати її діяльності» [17, с. 6]. Саме політична система, на його думку, є компонентом визначення участі. Вона існує як організована структура влади, впливу, авторитету і стосується не лише уряду, а й інших громадських інститутів, які контролюють поведінку і ресурси своїх членів.

На думку більшості дослідників, політична участь включає широкий спектр політичної активності, пов'язаний зі специфічним ставленням соціальних суб'єктів до влади. Російська дослідниця О. Ю. Мелешкіна визначає політичну участь як «більш-менш регулярне і, зокрема, інструментальне застосування акторами різних форм політичної діяльності, засобами якої громадяни намагаються впливати на процес прийняття політичних рішень» [29, с. 154].

Істотне доповнення щодо сутності згаданої категорії робить український дослідник О. Чемшит. На його думку, політична участь – це будь-яка дія або бездіяльність, спрямована на зміну чи збереження існуючого способу розподілу ресурсів у масштабах усього суспільства. Автор пропонує поглянути на проблему політичної участі крізь призму соціологічної теорії М. Вебера в частині, присвяченій розгляду дефініції «соціальна дія», оскільки політична участь соціально детермінована. На практиці вона реалізується через соціальну поведінку, яку прийнято розглядати як

відносно узгоджену і послідовну сукупність соціально значущих вчинків особистості.

На нашу думку, найбільш обґрунтовані визначення поняття політичної участі дано Д. Гончаровим та І. Гоптарьовою. Під політичною участю вони розуміють інструментальну активність, за допомогою якої громадяни намагаються впливати на уряд таким чином, щоб він виконував бажані для них дії. Політична участь розглядається, з одного боку, як вплив на процес прийняття політичних рішень, а з другого – як вплив на зміст і перебіг реалізації практичних програм, що приймаються органами державної влади. При цьому Д. Гончаров розрізняє такі поняття, як «політична» і «інструментальна» участь, розуміючи під першим прояв більш-менш стихійної активності, а під другим – участь, що спирається на процедури соціально-політичної активності (інструментального характеру).

Поняття політичної участі – це дії, що не завжди піддаються інструментальній інтерпретації, однак є активною поведінкою, яка часто потребує від індивіда великих зусиль, навіть жертвності, і пов'язана з намаганням вплинути на хід політичного життя в конкретному суспільстві [17, с. 12–13].

Водночас Д. В. Гончаров акцентує увагу на таких важливих теоретико-методологічних аспектах політичної участі, як характер і зміст соціальної та політичної дії у структурі участі, а також її інструментальність. Під інструментальністю політичної участі він розуміє «здатність вибудовувати раціональні технології досягнення цілей» [17, с. 10].

Згадана позиція відповідає кваліфікації М. Вебера, в якій за основу взято ступінь залучення індивіда до політики.

Сучасні автори пропонують перш за все «прагматичну» інтерпретацію політичної участі, яка орієнтується на спроможність людини ставити перед собою певні цілі в політичній сфері і домагатися їх досягнення, що, зрозуміло, передбачає володіння політичними знаннями, наявність позиції, конкурентоспроможність тощо. Саме така здатність, вважають вони, і є той орієнтир, який політичній участі у прагматичному трактуванні надає конкретних політичних дій. Про це пишуть Дж. Нагель, С. Верба, Н. Ні (США), А. І. Соловйов, А. І. Демидов, Д. В. Гончаров (Росія). А. І. Демидов приймає, наприклад, таке визначення: «Політична участь в цілому завжди являє собою засіб простих людей за будь-якого типу політичної системи вплинути на діяльність своїх правителів, а іноді й змінити їх. Фор-

муючись під впливом компонентів соціального буття, політична участь виступає як певне інструментальне застосування акторами різних форм політичної діяльності для впливу на процес прийняття політичних рішень» [17].

Політична участь може здійснюватися як соціальна дія (наприклад, мотивоване ігнорування виборів), але частіше відбувається у вигляді соціальної взаємодії.

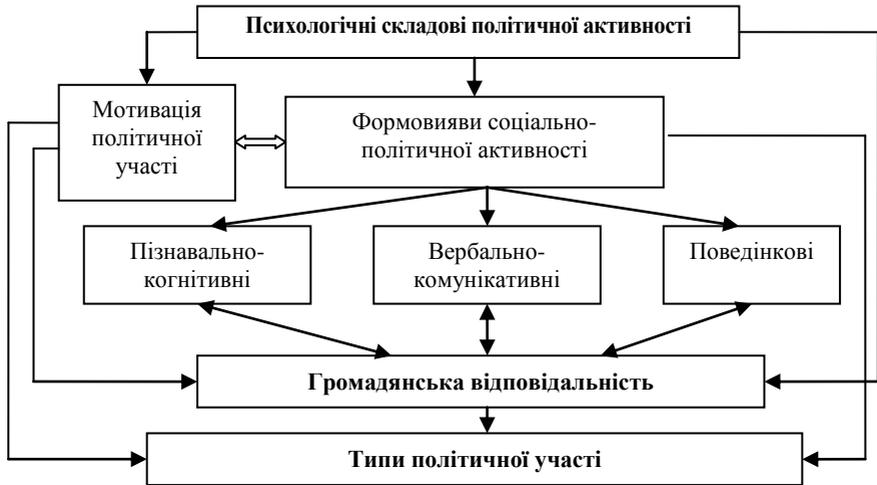
На думку М. М. Слюсаревського, в широкому значенні поняття політичної участі максимально близьке до поняття політичної поведінки пересічних громадян і фактично виконує лише функцію відмежування її від професійної політичної діяльності, політичного функціонування.

Специфічного змісту поняття політичної участі набуває у вужчому значенні, окресленому концепцією партиципаторної демократії, що передбачає самодіяльність, самоорганізацію, самоврядування громадян. І саме в такому розумінні політична участь заслуговує бути об'єктом спеціальних досліджень, завдання яких виходять за звичні межі вивчення електоральної активності та інших рутинних форм поведінки «рядових» учасників політичного процесу [35, с. 16].

Враховуючи феноменологічну складність розрізнення понять політичної участі, політичної активності, політичної діяльності та політичної поведінки, маємо визначити критерій, що, на наш погляд, є ключовим у виокремленні цих понять. До сфери політичної активності належать усі політичні наміри, інтереси та події, до яких долучається суб'єкт. Політична діяльність характеризує переважно професійну сферу залучення до політичної практики. Термін «політична поведінка» включає найбільш прийнятні для опису відповідні форми політичної активності. Але якщо людина, яка виявляє політичну активність і усвідомлює себе відповідальним суб'єктом суспільно-політичних відносин, намагається у будь-який спосіб вплинути на владу або перебіг політичних подій – цю активність можна віднести до категорії політичної участі.

Політичну участь ми визначаємо як усвідомлене здійснення соціальної ролі членом суспільства, спрямованої на досягнення суспільно значущих цілей та впливу на політичні процеси. Підґрунтям політичної участі ми вважаємо рівень розвитку громадянської відповідальності, провідним стимулом – мотивацію, яка опосередковує формовияви соціально-політичної активності та типи політичної

участі. Спосіб реалізації політичної активності може здійснюватися переважно у сфері комунікацій (агітація, пропаганда тощо), сфері інформації та її аналізу (наукові дослідження, аналіз політичної інформації та ін.) або на рівні конкретних дій (участь у політичних акціях, виборчих кампаніях тощо) (див. рис. 1.1).

Рис.1.1. Структурно-функціональна модель політичної участі

Визначення складових політичної активності (когнітивних, комунікативних, поведінкових) згідно з нашою концепцією зумовлено завданнями, поставленими в нашому дослідженні, а саме: формування інтересу та підготовка молоді до ефективної участі у соціально-політичних процесах. Різноманіття форм політичної участі, що нами розглядатиметься нижче, можливо, дасть змогу молодим людям визначити шляхи особистої її реалізації в житті суспільства, а їхнім наставникам – надавати необхідну допомогу в отриманні молоддю вмінь та навичок ефективної участі у розбудові громадянського суспільства.

1.2. Класифікація форм політичної активності

За всього розмаїття форм політичної участі очевидно, що вони розрізняються насамперед за масштабністю та сферою соціального поширення. Так, звертання індивіда до політичних засобів захисту своїх інтересів може передбачати його участь у розв'язанні загальнонаціональних проблем або місцевих завдань; вона може здійснюватися у межах виробничого колективу територіального самоврядування або соціального об'єднання. При цьому самі форми політичної участі можуть бути як прямі, пов'язані з безпосередніми діями індивіда, так і опосередковані, що характеризуються залученням суб'єкта до політики через різні групи, організації та структури.

Вибір форм політичної участі залежить від певних якостей суб'єкта (статі, віку, виду діяльності, релігійної належності, освіти тощо), особливостей політичного управління (переліку засобів, які держава надає громадянам для захисту їхніх прав та інтересів), а також від конкретної політичної ситуації.

У політичній науці існують різні способи класифікації політичної поведінки і політичної участі. Часто форми політичної поведінки та політичної участі залежать від екстенсивності (кількість учасників) та інтенсивності (ступінь активності індивідів).

За ступенем інтенсивності розрізняють постійну, епізодичну, системну політичну участь. Інтенсивність участі є базовим параметром, що визначає в аспекті легальної політичної активності варіативність поведінкових проявів суб'єкта по осі «політична участь – формальна інституціональна участь – реальна інституціональна участь».

Стосовно *діючих у державі законів* зазвичай розрізняють конвенційні (легальні, законні) і неконвенційні форми політичної участі. Л. Мілбрат визначає чотири основні види конвенційної участі (голосування; участь у роботі партій та інших політичних організацій і проведенні ними кампаній; участь у політичному житті громади – збори, грошові пожертвування і т. ін.; контакти з офіційними особами на різних рівнях) і наводить приклади неконвенційної участі (участь у публічних вуличних демонстраціях, мітингах та інших формах протесту з порушенням закону; протест проти

«аморальних дій влади» у вигляді голодувань, спалень і т.ін.; відмова підкорятися несправедливим законам).

Конвенційна політична участь визначається відповідністю до норм права або традицій, які регулюють участь людей у політиці за правлячого режиму. Її визначення не викликає заперечень. *Неконвенційна* політична участь трактується по-різному. Часто висловлюється твердження, що конвенційна і неконвенційна поведінка співвідносяться як *законні* та *незаконні* дії (Е. Ключенко, М. Пірен).

Західні дослідники тлумачать згадані форми участі таким чином. Традиційна (конвенційна) (conventional participation) участь: доволі рутинна поведінка, яка використовує інституційні канали і є прийнятною для домінуючої політичної системи. Нетрадиційна (неконвенційна) (inconventional participation) участь: відносно незвична політична поведінка, яка кидає виклик встановленим інститутам і домінуючим нормам або відкидає їх [21, с. 199–200].

Сучасні демократичні режими прагнуть зробити політичну участь громадян традиційною, щоб без зайвого ризику, звичними засобами впливати на політику, прислухатися до прагнень людей, їхніх інтересів та потреб. До конвенційних форм участі (за С. Вербою та Н. Наєм) відносять такі:

- 1) участь у голосуванні на президентських виборах;
- 2) участь у місцевих виборах;
- 3) активна участь у діяльності організацій, що опікуються проблемами спільноти;
- 4) активна діяльність з розв'язання окремих проблем громади;
- 5) спроби переконати інших у доцільності участі у голосуванні;
- 6) активна робота, принаймні іноді, на користь тих чи інших партій або кандидатів на виборах;
- 7) контактування із представниками місцевого керівництва задля розв'язання конкретних проблем;
- 8) присутність хоча б на одних політичних зборах або з'їзді за останні три роки;
- 9) контактування з представниками керівництва регіону або країни для вирішення конкретного питання;
- 10) участь у створенні групи або організації для розв'язання певних проблем місцевого значення;

- 11) грошова підтримка партії чи кандидата під час виборчої кампанії;
  - 12) членство у політичному клубі чи організації [27, с. 56].
- Неконвенційні форми участі, на думку деяких дослідників, включають:
- 1) підписання петицій;
  - 2) участь у недозволених демонстраціях;
  - 3) участь у бойкотах;
  - 4) відмова від сплати податків;
  - 5) участь у захопленні приміщень, підприємств і сидячих страйках біля їхніх стін;
  - 6) блокування дорожнього руху;
  - 7) участь у стихійних страйках [29, с. 157].

Не всі вчені погоджуються із твердженням, що підписання петицій належить до неконвенційних дій. Здається правомірною думка Г. Алмонда та інших дослідників про те, що значній частині населення сучасних країн доводилося підписувати петиції, і ця форма політичної дії «стала настільки звичною, що вже не може вважатися неконвенційною» [38, с. 127].

У своєму визначенні політичної участі Н. Най і С. Верба (США) вказують на необхідність легального характеру участі, тобто участь повинна мати законну основу. Крім критерію легальності, варто застосовувати критерій легітимності. Так, виявляється, що низка форм участі має хоча й законний, але зовсім не легітимний характер, і що критерії оцінки легітимності можуть змінюватися. Такі зміни несуть важливу інформацію щодо процесів соціальних і політичних трансформацій [54, с. 6].

Виходячи з критерію *легітимності дій та ставлення суб'єктів до політичної системи*, англійський учений А. Марш розрізняє два основних типи політичної участі: ортодоксальну й неортодоксальну. До ортодоксальної належить участь, що забезпечує стійкість функціонування політичної системи, а вимоги, які висуваються до неї, виражені в законних формах. До неортодоксальної – несанкціоновані дії, пов'язані з вираженням вимог або спрямовані проти політичної системи (протестна поведінка). Окремий тип складають політичні злочини, тобто політична діяльність з використанням нелегітимного насильства (див. таблицю 1.1).

Класифікація типів політичної участі А. Марша

Ортодоксальна політична поведінка		Неортодоксальна політична поведінка, політична непокора, групова непокора		Політичні злочини	
Звичайна політика, голосування, лоббі, громадські об'єднання	Петиції, гасла, законні демонстрації	Бойкоти	Неофіційні страйки	Незаконні демонстрації, захоплення приміщень, пошкодження власності, насилля	Захоплення заручників, саботаж, вбивства, заколоти, війни

Дослідники виокремлюють також дві основні форми політичної поведінки за критерієм *відкритості*: закриту і відкритую. Для закритого типу політичної поведінки характерна політична бездіяльність, або так звана нульова політична активність. Її причиною є те, що окремі люди реально не можуть займатися політичною діяльністю, не мають для цього відповідних можливостей. Зрештою, перешкоджати політичній діяльності можуть апатія (відсутність інтересу до політичної діяльності), аномія, тобто такий стан психіки людини, коли вона відчуває, що фактично політичне життя проходить поза нею. Політична бездіяльність – складне і неоднозначне явище, значною мірою зумовлене особистісними рисами і характеристиками людини. Для другого типу політичної поведінки – відкритого – властива здебільшого мотивована, цілеспрямована, раціональна, відповідно психологічно і емоційно зумовлена політична діяльність.

Здається парадоксальним, але однією з форм політичної участі є відмова від участі – відхід (неучасть). Деякі індивіди можуть не виявляти ніякої активності в політиці. Для визначення такого типу політичної поведінки існує поняття абсентеїзм (від лат. *absentia* – відсутність). Серед тих, хто не бере участі в політиці, є дві групи – непохитно аполітичні та ті, хто тимчасово з різних причин відсторонився від участі, тобто залежно від ситуації: або бере участь, або не бере.

Абсентеїзм може бути супутником або наслідком політичного і соціального благополуччя, вдоволеності ситуацією, в якій пе-

ребувають держава й суспільство. Абсентеїзм – супутник не лише добробуту та дії за принципом свободи, а й також втрати довіри до політиків, інтересу до їхньої діяльності. Перетворюючись на масове явище, він може загрожувати легітимності представницьких органів, авторитету обраних. Тому абсентеїзм – «це привід для критичної оцінки політичної практики, свідчення постійного відтворення відчуження влади від суспільства, розчарування виборців, їхньої недовіри до програм та обіцянок. Зростання показників абсентеїзму може розглядатися і як ознака політичної кризи», вважає російський учений Г. Белов [6, с. 240]. Водночас факт абсентеїзму є ознакою свободи людини в суспільстві, тому що громадяни мають право демонструвати своє ставлення до влади в різних формах.

За **ознакою представництва** політична участь виражається у двох основних формах: *прямій* (безпосередній) та *опосередкованій* (представницькій). Пряма участь має місце в межах невеликих політичних громад, де маси приймають рішення на зборах більшістю голосів.

За опосередкованої участі маси вибирають своїх представників для здійснення політичної влади, що притаманне переважно великим суспільствам. Але опосередкована участь дає більше можливостей для спотворення волі мас, оскільки вибрані представники можуть обстоювати власні інтереси, що не збігаються з інтересами тих, кого вони представляють. Маси можуть втрачати контроль над своїми представниками, і ступінь їхньої політичної участі знижується. Проте представницька участь у великих політичних системах є єдино можливою.

Залежно від політичного режиму, традицій, розмірів території, чисельності населення, розвитку засобів транспорту й комунікацій у кожному суспільстві спостерігається різне співвідношення прямої й опосередкованої політичної участі. Посередниками участі в сучасному суспільстві виступають політичні партії, суспільно-політичні організації і рухи, а основною її формою є вибори.

Різні підходи дослідників до визначення класифікаційних ознак політичної участі спонукали побудувати загальну схему, яка структурує політичну активність за типами, формами та видами (див. рисунок 1.2).

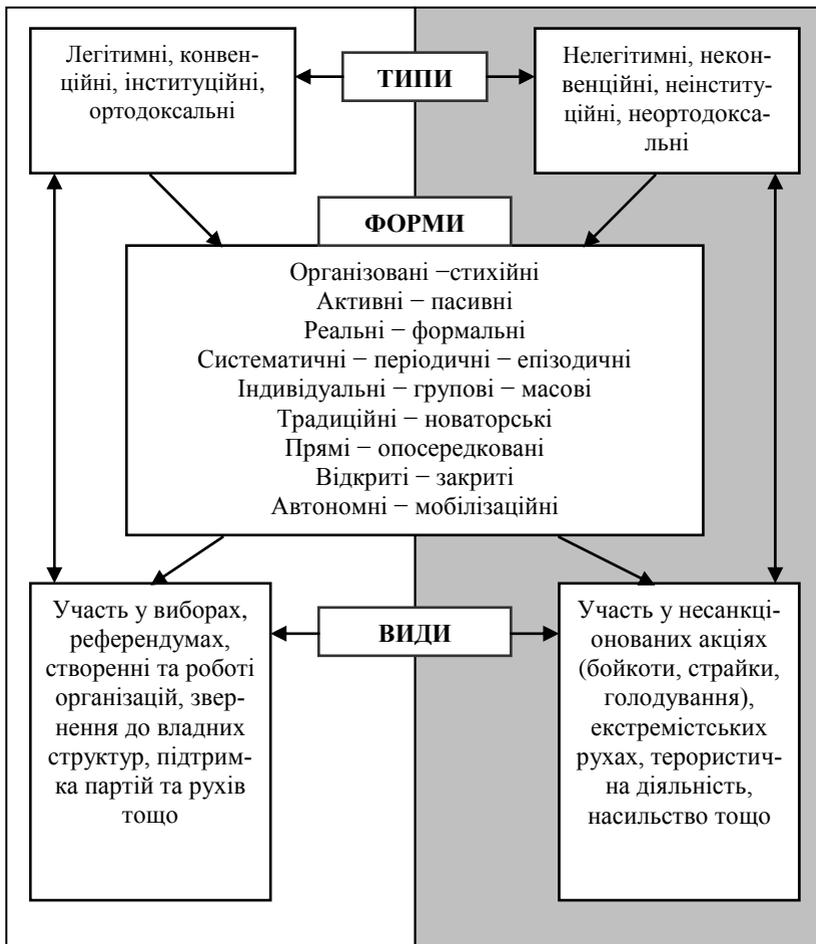

Рис. 1.2. Типологізація політичної участі

Загальна картина «політизації населення» різниться залежно від політичного устрою окремого суспільства або країни. Моделі та позиції політичної участі конструюються на основі емпіричних даних досліджень політичної поведінки громадян. Визначення позиціонування дає змогу уявити «панораму політизації» населення. У більшості авторитетних досліджень соціологи класифікують респондентів за кількістю форм долучення до політики, виокремлюючи від трьох до шести позицій участі.

Так, британські соціологи Г. Пері та Г. Мойзер виокремлюють три основні позиції участі британців у політиці: «прості виборці» – 51%, «активні» – 25,2% та «практично інертні» – 23,8% [27, с. 57]. В американській психології політики поширеною є шестимірна модель позиціонування політичної участі. Згідно з М. Олсеном, американці поділяються на такі категорії: «політичні лідери» – 3 %, «активісти» – 14%, «комунікатори» – 13%, «громадяни» – 30%, «маргінали» – 18% та «ізолювані» – 22%. Шестимірну модель пропонують у своїй теорії С. Верба і Н. Най [55, с. 73]. Згідно з чотирьохмірною моделлю Л. Мілбрата, що позиціонує громадян за ступенем «вторгнення» в політику, групи громадян розподіляються так: громадяни з «активністю гладіаторів» – 3%, «перехідною активністю» – 7%, «активністю спостерігача» – 60% та «апатична публіка» – 30% [27, с. 45].

Г. Алмонд і С. Верба запропонували тривимірну модель участі громадян у політичному процесі: «учасники» реально або потенційно включені у політичний процес. Вони інформовані про політичне життя, висувають вимоги до політичної системи і залежно від виконання цих вимог надають свою підтримку політичним лідерам. «Піддані» пасивно підкоряються державним чиновникам та законам, але не голосують і активно не втягнуті у політичне життя. «Прихожани» мають вельми туманні уявлення про уряд і політику. Це можуть бути малограмотні сільські мешканці, які проживають у віддалених селах, або люди, які ігнорують політику та її вплив на життя.

На основі визначення особливостей форм політичної участі виокремлюють групи індивідів, які беруть участь у політиці переважно тим чи іншим чином. Однією із «класичних» типологій є класифікація М. Каазе і А. Марша. Вона будується з урахуванням рівня активності, а також конвенційності і неконвенційності участі. Автори вирізняють п'ять груп відповідно до переважаючих форм участі:

1. *Неактивні*. Більшість представників цієї категорії або зовсім не беруть участі в політиці, або, у крайньому разі, читають газети і можуть підписати петицію, якщо їх про це попросять, деякі можуть брати участь у виборах.

2. *Конформісти*. Більш активні у конвенційних формах політичної участі. Деякі з них можуть навіть брати участь у політичних кампаніях. Однак загалом вони уникають безпосередньої політичної участі.

3. *Реформісти*. Так само, як і конформісти, беруть участь переважно в конвенційних формах, однак активніше. Крім того, вони можуть використовувати законні форми політичного протесту, зокрема демонстрації або навіть бойкоти.

4. *Активісти*. Найбільш активно беруть участь у політичному житті. Форми участі – переважно конвенційні, однак використовують інколи і неконвенційні.

5. *Учасники акцій протесту*. За рівнем активності близькі до реформістів і активістів, однак відрізняються від них тим, що практично не беруть участі в політичному процесі у конвенційних формах [29, с. 157–158].

В суспільстві є соціальні групи, ставлення яких до влади не можна визначити ані участю, ані антиучастю. Це – *спостерігачі*. На відміну від звичайних неучасників, спостерігачі цікавляться політикою, відрізняються розвинутими потребами в політичній поінформованості.

Досвід вивчення масової політичної свідомості українських громадян дає підстави В. Васютинському для виокремлення кількох найбільш типових соціальних груп за змістом і спрямованістю емоційно-оцінкових ставлень громадян до політичних та ідеологічних проблем:

– «заангажовані», які активно цікавляться політико-ідеологічними процесами, намагаються брати участь у відповідних заходах і видах діяльності та впливати на погляди й настрої інших людей. До цієї групи належать свідомі прихильники лівих і правих ідеологій;

– «амбівалентні», які намагаються займати якусь політико-ідеологічну позицію, але вона буває нестійкою, визначається різними випадковими впливами і, залежно від обставин, коливається то вліво, то вправо;

– «невизначені», які інтуїтивно відчують потребу долучення до громадсько-політичного життя, але з різних причин (найчастіше через нерозуміння або побоювання) нездатні зайняти певну чітку позицію. Такі громадяни порівняно частіше тяжіють до центристських ідеологій;

– «незадоволені», позиції яких визначаються насамперед негативною оцінкою становища, наявністю більш або менш виражених претензій до «можновладців» та політиків загалом, схильністю

до протестних форм поведінки та відносною байдужістю до власне ідеологічних мотивів;

– «аполітичні». У цій групі розрізняють три підгрупи, аполітичність яких має свої особливі причини. Перша – це «принципово аполітичні», які свою політико-ідеологічну незаангажованість вважають певною «непорушною» засадою (за дотриманням якої часто-густо криються ті чи ті індивідуальні комплекси). Друга – це «байдужі», яких справді ніяк не цікавлять і не турбують політико-ідеологічні питання, а простір для самореалізації вони шукають винятково у вельми віддалених від політики сферах. Третя – це «розчаровані», які свого часу захопилися політичними проблемами, але згодом, переживши розчарування й знеохочення, відійшли від них і всіляко намагаються їх уникати (нерідко в такий спосіб виявляючи невротичні реакції) [10, с. 37–38].

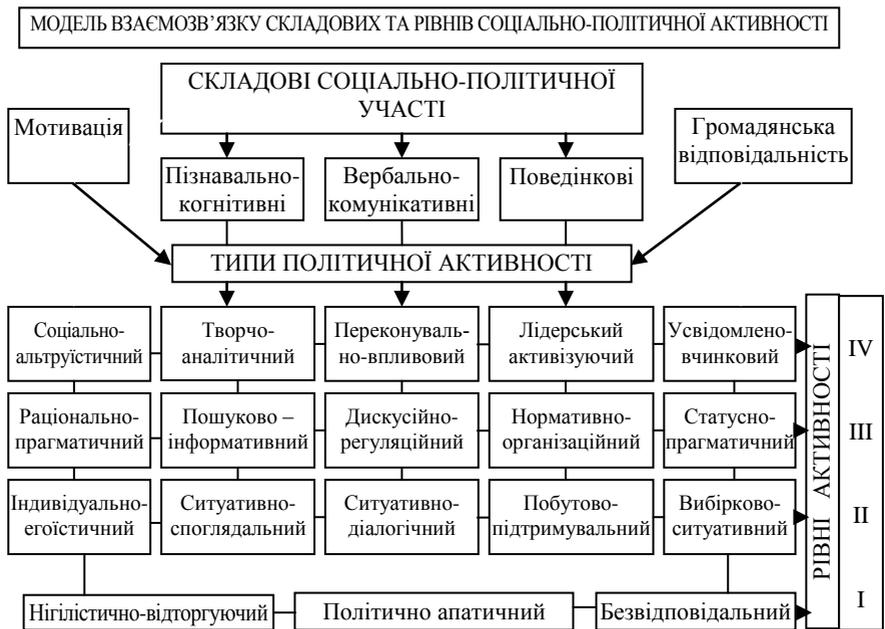
Відомий український соціолог Є. І. Головаха визначив шість рівнів долученості громадян України до суспільного життя.

- Найвищий рівень (шостий) – *харизматичні лідери* політичних рухів, які налічують кілька десятків відсотка загальної чисельності дорослих громадян.
- П'ятий рівень – власне *політичні функціонери*, представників цієї категорії в Україні чимало.
- Четвертий рівень – *суспільно-політичні діячі*, яких у нас практично немає, тому що до цієї категорії повинна належати інтелектуальна еліта суспільства, яка намагається впроваджувати суспільні цінності та критично ставитися до держави.
- Третій рівень – *рівень участі у політичних організаціях та партіях*. В Україні таких не більш як 2–3%.
- Другий рівень – до нього належать члени різноманітних неполітичних громадських організацій. Адже в громадянському суспільстві найважливішим є момент об'єднання громадян для захисту спільних інтересів. Відсоток таких людей у суспільстві мізерний.
- Перший рівень – обивателі, звичайні громадяни, які не цікавляться політикою та не мають жодних важелів впливу на неї. Таких, за даними соціологів, в Україні 87% [16].

Згідно з нашою концепцією політичної участі весь спектр реалізації активності людини в політичному житті суспільства має чотири рівні з урахуванням сфери та інтенсивності її прояву:

- I рівень – політично-апатичний;
- II рівень – ситуативно-споглядальний (пізнавально-когнітивна складова), ситуативно-діалогічний (вербально-комунікативна складова), побутово-підтримувальний (поведінково-вольова складова);
- III рівень – пошуково-інформативний, дискусійно-регулятивний, нормативно-організаційний;
- IV рівень – творчо-аналітичний, переконувально-впливовий, лідерський активізуючий.

Рівні політичної участі корелюють з показниками мотивації (нігілістично-відторгуючий, індивідуально-егоїстичний, раціонально-прагматичний, соціально-альтруїстичний) та рівнями громадянської відповідальності: безвідповідального, вибірково-ситуативного, статусно-прагматичного, усвідомлено-вчинкового (див. рис. 1.3).

Рис. 1.3. Модель взаємозв'язку складових та рівнів соціально-політичної активності

У представленій нами моделі політичної активності, яка охоплює весь спектр можливої реалізації людини в політичному просторі, до політичної участі можна віднести лише вищі щаблі цієї активності (принаймні III та IV рівні). Вочевидь рівень активності, що відповідає категорії «політична участь», опосередкований відповідними показниками громадянської відповідальності (усвідомлено-вчинковий, статусно-прагматичний) та мотивами політичної участі (соціально-альтруїстичний, раціонально-прагматичний). Детальніше питання мотивації політичної участі та її взаємозв'язку з політичною активністю й відповідальністю розглядатиметься у розділі 2.

Типологізація політичної поведінки, представлена нами, ретельно диференціює залученість громадян різного віку до політичного життя суспільства. Це сприятиме різним соціальним інституціям у здійсненні ефективної політичної соціалізації молоді або застосуванні індивідуальних особливостей політичної активності в процесі політичного менеджменту.

З огляду на *бажаність масштабів* політичної участі існує два основних підходи до їх оцінок. Прихильники *партиципаторної демократії* (Б. Барбер, К. Пейтмен), що розвивають ідеї Ж.-Ж. Руссо і Дж. Міля, пропонують розширення можливостей участі пересічних громадян у прийнятті політичних рішень. Прибічники концепції *демократичного елітизму* (Е. Берк, Й. Шумпетер), навпаки, у розширенні політичної участі вбачають загрозу демократичним інститутам та висловлюються за її обмеження, щоб залишити прийняття політичних рішень за тими, хто краще інформований та більш ефективно підтримує демократичні цінності.

На відміну від К. Ясперса, який вважав політичну участь мас доцільною, але неможливою, багато авторів дотримуються протилежної думки: така участь можлива, але недоцільна. Задовго до згаданих авторів дану проблематику розглядав Т. Джефферсон. На противагу критикам політичної участі мас, він уважав, що тільки постійна участь у політичних справах широкого кола інформованих, демократичних громадян є гарантією збереження основних цивільних прав.

Модифікація соціалістичних та анархічних ідей про повне самоврядування стала одним із джерел теорії партиципаторної демократії, яка приблизно з 60-х років ХХ ст. впливає на державну політику багатьох країн: Німеччини, Швеції, Швейцарії та ін. Ця

теорія передбачає широку участь громадян не тільки у виборах своїх представників, а й у всьому політико-управлінському процесі – від прийняття рішень до їхньої реалізації. Практика підтвердила, що поряд з безсумнівними перевагами партиципаторна демократія має й недоліки. Головні з них – низька компетентність управлінців, відсутність у них інституціональної відповідальності за свої дії, недостатнє врахування активістами думок та інтересів політично пасивних громадян, які складають більшість електорату. Усе це негативно позначається на ефективності керування через систему партиципаторної демократії.

Наприклад, Х. Ортега-і-Гассет заявляв про небезпеку «гіпердемократії»: «У суспільному житті Європи ... уся влада перейшла до мас. Але маси не повинні і не можуть управляти навіть власною долею, не кажучи вже про ціле суспільство» [33].

На думку Д. Аптера, двома головними проблемами сучасного суспільного устрою є: неучасть або надмірна участь громадян у політичному житті. Надмірна активність громадян може обеззброїти політичних діячів, дезорганізувати систему влади й зробити суспільство надбанням воячини, яка приходить до влади «під час відновлення дисципліни й порядку». Неучасть громадян у політиці може потурати егоїстичним амбіціям окремих політиків і в цілому несе загрозу надмірного посилення ролі апарату влади [48, с. 48].

Варіант розв'язання першої частини дилеми Д. Аптера був запропонований А. Кемпбелом і З. Хармоном. Вони стверджували, що на тлі апатії більшої частини громадян згода щодо базових цінностей серед політично активних індивідів є важливою умовою збереження стабільності політичної системи в цілому. Тому доцільно розширювати і зміцнювати довіру основної маси індивідів до невеликого політично активного ядра.

На нашу думку, розв'язання другої частини дилеми, означеної Д. Аптером, криється в одному із принципів теорії Й. Шумпетера, за яким без раціонально усвідомленої потреби в добровільному самообмеженні кожного учасника політичного процесу будь-яка демократія приречена. Демократичне самообмеження – це усвідомлення того, що деяка дія, цілком легальна й припустима, в даній конкретній ситуації може не бути корисною спільній справі. Консенсус досягається розумінням загальних цінностей і принципів функціонування політичної системи, а також тим, що прав-

ляча група, опозиція й усі конфліктуючі групи понад усе ставлять національні інтереси, розуміючи їх приблизно однаково.

Загальна вирішальна активна політична участь у вигляді повного самоврядування суб'єктів на практиці не може бути реалізована через невиконання двох умов, необхідних для створення повністю самоврядної системи. По-перше, інститути безпосередньої демократії можуть успішно виконувати свої функції лише в тому разі, якщо забезпечується політична компетентність значної більшості суб'єктів участі. По-друге, для розширення справді компетентної участі рядових громадян у керуванні необхідні відповідні соціальні умови: наявність у людей часу для громадської діяльності, а також розвиток політичної освіти, політичної культури населення, навичок конструктивної політичної участі та ефективної соціальної взаємодії.

1.3. Соціально-психологічні детермінанти політичної активності

Політична участь як явище суспільного життя може набувати різноманітних форм і проявів, що зумовлені взаємовпливом різноманітних чинників і показників розвитку суспільства. До них можна віднести тип політичного режиму, історичні традиції суспільної та індивідуальної громадянської участі, соціокультурні та географічні характеристики середовища, масштаб території та рівень розвитку системи масових комунікацій, нормативно-правове забезпечення політичної участі, рівень освіченості і ступінь доступу населення до інформації, тип і рівень розвитку політичної культури, ментальні особливості та матеріальні можливості суб'єктів політичної участі. До перелічених чинників слід додати психологічні фактори, а саме базові потреби громадян, настанови, орієнтації, цінності та цілі, а також особливості індивідуального сприйняття суб'єктами власної участі та відчуття власної причетності до політики.

Політичні психологи стверджують, що індивід може відчувати потребу у політичній участі, якщо зовнішнє середовище сприяє (або перешкоджає) задоволенню його життєвих потреб. Згадані вище фактори або стимулюють активність громадян, або її стримують та, врешті-решт, визначають, стає або не стає людина частиною якогось політичного цілого.

Вивчення проблем політичної участі неможливе без аналізу соціальних умов існування індивіда, в яких відбуваються його виховання і соціалізація. Людина не народжується членом суспільства та громадянином, вона ним стає внаслідок взаємодії з навколишнім світом. Як зауважив відомий історик А. Гуревич, «найважливіша функція сучасних гуманітаріїв полягає у розкритті людського змісту світової історії» [19, с. 489].

Політична поведінка зумовлена насамперед рівнем розвитку політичної свідомості людини, її цінностями та ідеалами. Політична свідомість є наслідком цілеспрямованого виховання і навчання, що формують знання, норми, вимоги, запити та ідеали. Це і є результатом соціально-політичних умов, що відображає особливості становища громадян і реальні політичні відносини в суспільстві, нерідко спонтанні й доволі суперечливі.

Так, у другій половині ХХ ст. більшої ваги набули фактори, що впливали на свідомість масового суб'єкта політичної участі. По-перше, масове промислове виробництво на основі досягнень науково-технічної революції зумовило особливу динаміку життя, що позначилася, зокрема, на стрімкому зростанні потреб людей. По-друге, динамізм життя, поглиблення інтеграційних процесів, реальне транспортне й інформаційне нівелювання відстаней спричинили не тільки нові вимоги, а й відчуття легкості їх задоволення. По-третє, внаслідок провокуючого впливу засобів масової комунікації, реклами, політичної агітації і пропаганди, що мають на меті пряму стимуляцію безпосередньої політичної активності людей, не лише пробуджуються ті або інші потреби й демонструються способи їх задоволення, а й стимулюються безпосередньо масові реакції у вигляді конкретних дій і акцій. По-четверте, визначальними в політичній активності масових суб'єктів політичної участі внаслідок дій трьох попередніх факторів стають не усталені, усвідомлені позиції, а швидкозахоплюючі, короткострокового впливу емоційні фактори.

Розглянемо найпоширеніші концепції, що пояснюють причини політичної участі. Згідно з теорією раціонального вибору більшість людей схильні до раціональної поведінки (не слід ототожнювати з логічною поведінкою). Прихильники такого погляду вважають, що людина намагається в усьому, в тому числі у політиці, до-

сягти максимального результату оптимальними, часто найменшими, затратами і зусиллями.

Адепти теорії так званої мічиганської моделі, на протипагу теорії раціонального вибору, вважають, що в політичній діяльності домінує партійна ідентифікація людини, яка є результатом або похідною від політичної соціалізації. Вибір форми та характеру політичної поведінки тісно пов'язаний з ідейно-політичним вибором, його визначеністю та послідовністю.

Ідентифікація людей з певним політичним напрямом, партією, групою, нацією, що уможливує об'єднання зусиль членів цих груп для досягнення своїх цілей та інтересів, є суб'єктивним індивідуальним відбиттям як основного суб'єктивного фактора – інстинкту солідарності, так і об'єктивного фактора – ідеології. Високий ступінь ідентифікації стимулює інституціональну політичну участь (як реальну, так і формальну) або (у випадках неінституціональної природи організації, з якої починається ідентифікація) – неінституціональну участь; слабкий ступінь ідентифікації визначає формальну (пасивну) політичну участь; відсутність політичної партійної ідентифікації, як правило, зумовлює політичну неучасть.

На думку прихильників інституціонального підходу, політична участь залежить не від конкретних психологічних характеристик особистості, її соціального статусу, рівня освіти, а від можливостей громадян (виборців) впливати на уряд, владу.

Соціологічний підхід вивчав політичну активність у двох основних напрямках: марксизм та позитивізм. Класичний марксизм спрямований на аналіз залежності індивідуальної та групової політичної поведінки від об'єктивного економічного, соціального та демографічного становища людей. Схожий механізм політичної поведінки відображений у класичній «генетичній» моделі К. Ліпсета – Роккана [52], відповідно до якої на поведінку громадян впливає поєднання п'яти обставин: суспільного становища, рівня доходів, місця проживання, рівня освіти та релігійної належності. Пізніше до цієї політологічної моделі Р. Інглхарт додав ще й ідеологічний чинник [24]. У немарксистській позитивістській соціології проблема детермінації політичної поведінки розв'язується на основі дослідження взаємозв'язку політичних орієнтацій і низки соціальних і демографічних характеристик людей: рівня доходу, профе-

сійного статусу, освіти, віку, статі, місця проживання і т. ін. [23, с. 227]. В. А. Ядов, відзначаючи специфіку соціологічного підходу, вважає, що для соціології особистість «важлива не як індивідуальність, а як знеособлена особистість, як соціальний тип, як деіндивідуалізована, деперсоніфікована особистість» [45, с. 11]. Звідси випливає, що цей підхід дає змогу виявити характеристики політичної активності окремих груп, особливості динаміки політичного вибору, але не дає відповіді на питання про психологічні і вікові механізми політичного самовизначення.

У межах соціологічного підходу вирізняють також культурологічний, чи історичний, напрямок. Тут бачимо вплив на поведінку суб'єкта політичної системи і політичної культури. Відповідно, зміни мають історичний характер. У працях Г. Алмонда, С. Верби центральним є поняття «політична культура» як невід'ємна складова загальнонаціональної культури. Це насамперед ціннісно-нормативна система суспільства в межах певного історичного етапу. Вона включає в себе політичний досвід людства, отриманий в ході історичного розвитку. Цей досвід передається наступним поколінням через виховну функцію культури і впливає на політичну поведінку підростаючого покоління [2].

Представники так званої психологічної школи вважають, що домінуючими у політичній участі й діяльності є мотиви та настанови людини. А тому важливо вивчити взаємозв'язок, взаємовплив настанов особи, її поведінки та конкретних дій.

Так, у праці Л. Мілбрата та У. Клейна «Особистісні якості та політична участь» обґрунтовано необхідність з'ясування ролі індивідуальних властивостей особистості як фактора, що впливає на характер політичної поведінки індивіда. Дослідники наголошують на недоцільності обмеження дослідження такими змінними, як матеріальне становище, рівень освіти, професія тощо, тому що навіть люди з однаковими соціально-економічними показниками можуть мати відмінності в ступені політичної активності або індиферентності.

На розвиток теоретико-методологічних основ вивчення проблеми політичної поведінки вплинули категорії різних наук та наукові положення різних напрямків психології. Розглянемо концепції,

що лежать в основі вивчення проблеми і найбільшою мірою впливають на її сучасний стан.

Психоаналітичний підхід розглядає інстинкти і потреби як фактори, що визначають політичну поведінку людини. У межах цієї теорії політична активність розглядається як така, що зумовлюється незадоволеними потягами особистості та формується під впливом біологічно детермінованих ірраціональних сил. Політична поведінка залежить від того, яким чином первинні потяги реалізуються, як глибоко витіснені, які шляхи використовуються для їх сублімації.

Політичній проблематиці присвячено порівняно невелике число праць самого З. Фрейда [39; 40], але більшість наступних психоаналітичних досліджень психології політики будувалися на адаптації ідей З.Фрейда до аналізу політико-психологічних явищ (К. Монро, Г. Гербнер, Л. Гросс, М. Морган, Н. Сігнореллі).

Наприклад, Г. Лассуел в руслі психоаналізу досліджував різні стилі політичної поведінки [51, с. 48]. Психоаналіз був використаний Г. Олпортом для виявлення природи расових і етнічних забобонів [22, с. 40]. Дослідження Т. Адорно висвітлили психологічну основу фашизму і тоталітаризму [1, с. 275].

Біхевіористський підхід (Ф. Грінстайн, Р. Інглхарт; Ю. В. Ірхін, А. Марш, Г. Гербнер, Дж. Мейровітц) розглядає політичну поведінку людини в межах формули: «стимул–реакція». З погляду прихильників біхевіоризму вплив ситуативних факторів домінує над власною активністю особистості. У зв'язку з цим виникають такі запитання: по-перше, як одні й ті ж стимули (політична реклама, інформація про вибори, відкриті заклики до певних політичних дій) формують різні політичні орієнтації у людини; по-друге, чому людина бере участь у політичному житті суспільства і за відсутності зовнішніх впливів? Тут політичний процес, що трактується як похідний від фундаментальних життєвих характеристик людських індивідів, аналізується біхевіористами у вигляді актуалізації деякого початкового вольового прагнення, що додає політичний сенс усякому поведінковому акту [46].

Згодом необіхевіористи впроваджують у формулу «стимул–реакція» поняття «проміжних змінних», що позначають «неспостережні» пізнавальні та мотиваційні компоненти поведінки

[22, с. 237]. Головним недоліком концепції в дослідженні політичної активності вони визначають обмеженість електоральною поведінкою (поведінкою на виборах), а також тенденцію розглядати політичну поведінку в умовах стабільної політичної системи, залишаючи поза увагою вивчення проблеми поведінки в дестабілізованих ситуаціях [22, с. 94–96], що є серйозним обмеженням для використання цього підходу.

З надр біхевіоризму виникає медіа-, або маніпулятивний, підхід. Відповідно до нього основна увага приділяється впливу засобів масової інформації на людину, а сама людина сприймається лише як об'єкт впливу. В основі зазначеного підходу лежать уявлення про формування політичної поведінки під впливом системи масових комунікацій і пропаганди.

Прибічники маніпулятивного підходу визначають людську психіку і свідомість як своєрідний порожній контейнер, куди політики і мас-медіа можуть вкладати будь-який зміст (Р. Харріс, Дж. Мейровітц, Дж. Ройс, А. Пауелл). У межах цього підходу розглядаються теорії соціального навчання (Т. Адорно; Дж. Ройс), теорія культивування (А. Bandura), теорія соціалізації (С. Ліпсет).

Когнітивний підхід передбачає, що, оскільки вибір моделі політичної поведінки опосередковується поглядами і цінностями людини, необхідно, передусім, вивчати мислення, процеси обробки інформації, прийняття рішень і т.ін. Відповідно до загальних поглядів теоретиків цього підходу [11] політична поведінка формується під впливом змісту свідомості людини. Х. Т. Хіммельвейт в межах когнітивного підходу запропонувала модель прийняття політичних рішень, або «споживчу модель». Згідно з цією моделлю політичний вибір здійснюється за аналогією з покупкою в магазині. Виборець, який віддає свій голос, шукає максимальної відповідності між набором власних настанов і партійними програмами [50]. Недоліком когнітивного підходу є те, що його прихильники, поперше, обмежуються дослідженням електоральної поведінки; а по-друге, вивчають переважно лише ті аспекти політичної поведінки, які дають людині програму раціональних дій.

Гуманістичний підхід (Д. Майерс, С. С. Малетін) до реалізації політичної поведінки являє собою спробу розглянути особистість як активного суб'єкта політичної діяльності. Концепція вклю-

чає прагнення до особистісного росту, самоактуалізацію, які, по суті, протилежні тяжінню до гомеостазу в психоаналітичних і біхевіористських трактуваннях.

Положення гуманістичної психології узгоджуються з поглядами відомих вітчизняних фізіологів П. К. Анохіна, Н. А. Бернштейна та інших науковців. Вони стверджують, що не реактивність, а, головним чином, активність властива живим організмам у взаємодії з навколишнім середовищем. Ці ідеї відіграють важливу роль в аналізі політичного самовизначення молоді, вивченні політичних взаємодій і відносин.

У вітчизняній психології широко застосовується діяльнісний підхід (К. А. Абульханова-Славська, А. Анастасі, Р. Інглхарт, Б. Ломов, Н. А. Менчинська) до дослідження політико-психологічних процесів, головні постулати якого, на думку психологів [32], практично ні в чому не суперечать суті поведінкового підходу. Діяльнісний підхід спирається на таке теоретичне положення: розвиток свідомості і діяльність не протилежні один одному, але й не тотожні, й утворюють єдність. Фундаментальна концепція діяльності була розроблена А. Н. Леонтьєвим. Надалі робляться зусилля зі зближення різних шкіл і напрямів. В самій психологічній науці, наприклад, вироблено методологічний принцип суб'єкта, суб'єктно-діяльнісний підхід, розроблений С. Л. Рубінштейном і його учнями А. В. Брушлінським, К. А. Абульхановою-Славською та ін. (В. Д. Петровський, С. Л. Рубінштейн). Тут проблема активності суб'єкта, його поведінки і діяльності вивчається, головним чином, у соціальному контексті, в усьому розмаїтті його проявів у системі суспільних відносин. З часом підходи набувають міждисциплінарного характеру. Таким, зокрема, є ціннісно-діяльнісний підхід, запропонований Г. Залеським для дослідження різних аспектів світогляду і переконань особистості, в тому числі політичних.

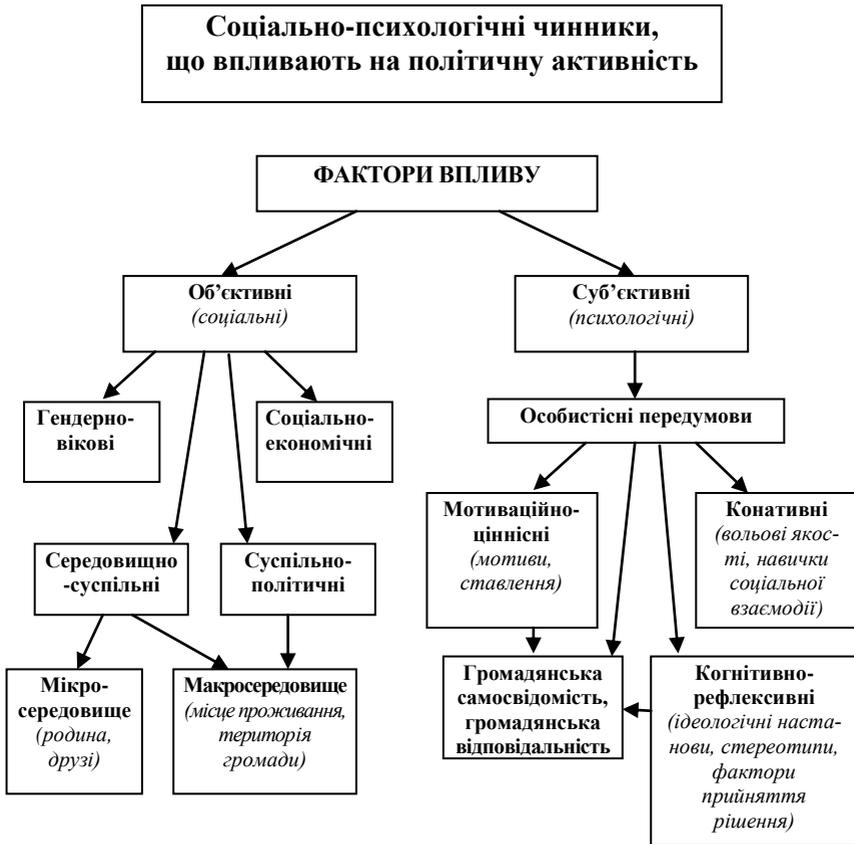
Ціннісно-діяльнісний підхід припускає первісне визнання цінності, а потім розвиток цієї цінності в цілеспрямованій діяльності. З його допомогою вдається здійснити зв'язок основних положень діяльнісного принципу з ціннісним принципом, пов'язаним з особистісним смислом, особистими цінностями, які детермінують соціальну, політичну та інші види активності. Крім того, з допомо-

гою цього підходу в дослідженнях здійснюється зв'язок основних положень діяльнісного принципу психології з ціннісно-нормативним принципом соціології.

Як бачимо, аналіз психологічних теорій і концепцій висвітлює та акцентує увагу на окремих суб'єктивних факторах, що впливають на політичну поведінку індивіда. Так, у деяких теоріях причинами долучення індивіда до політики визначаються ті чи інші стани свідомості індивіда (наприклад, відчуття загрози власному суспільному становищу – Г. Лассуел; раціональне усвідомлення власних інтересів і необхідності отримання нового статусу – А. Лейн; бажання життєвого успіху та суспільного визнання – А. Доунс; розуміння громадянського обов'язку та власних прав; страх за самозбереження в громаді тощо). Як особливий чинник розглядається здатність держави (політичних структур та інституцій) до примусового залучення громадян у сферу політики.

На нашу думку, найбільш повну класифікацію детермінант політичної активності представлено в концепції Л. Мілбрата. В ній розроблено типологію факторів, що виступають передумовами політичної поведінки та участі і розглядаються як результат дії різноманітних зовнішніх та внутрішніх стимулів [53, с. 25]. Типологія Л. Мілбрата – чотирьохкластерна класифікація. Системоутворюючими тут є зовнішні (суб'єктивно-об'єктивні) групи факторів. Два зовнішніх рівні поділяються на суб'єктивний, пов'язаний з безпосереднім особистісним оточенням, та об'єктивний, пов'язаний із зовнішнім середовищем, що включає соціоекономічні, соціокультурні, соціополітичні та інші фактори. Внутрішній прошарок у типології Л. Мілбрата представлено суб'єктом, особистісними факторами політичної дії, які також поділені на суб'єктивну групу, пов'язану з атитюдами, орієнтаціями та рисами характеру особистості, а також об'єктивну групу факторів, представлених характеристиками соціально-економічного статусу особистості та компонентами, що вимірюються соціодемографічними показниками (освіта, дохід, вік, національність, стать і т. ін.). Ефективність дії цих факторів та розкриття внутрішнього потенціалу особистості пов'язані насамперед із соціалізацією, особливості якої детерміновані сукупністю об'єктивних факторів, як зовнішніх так і внутрішніх.

Узагальнюючи психологічні концепції та визначені ними фактори, що здійснюють вплив на інтенсивність та форми виявлення політичної активності громадян, побудуємо структурну модель детермінант цієї активності (див. рисунок 1.4).

Рис. 1. 4. Структурна модель детермінації політичної активності

Соціально-психологічними чинниками, що впливають на політичну участь, ми вважаємо об'єктивні: гендерно-вікові, соціально-економічні, суспільно-політичні, середовищно-суспільні (мікросередовище – родина, друзі, макросередовище – місце проживання, територіальні громади тощо). До суб'єктивних факторів ми відносимо: мотиваційно-ціннісні (мотиви політичної участі, ставлення

до деяких політичних рухів), конативні (вольові якості та навички політичної взаємодії), а також когнітивно-рефлексивні (ідеологічні настанови, стереотипи, фактори прийняття рішень стосовно політичної поведінки).

Щоб належним чином зрозуміти умови, за яких громадяни беруть участь у політиці, доцільно зважати на індивідуальні якості громадян і їхнє соціальне оточення як на фактори, що спрощують або ускладнюють політичну участь, але не є самостійно діючими.

Психологічні фактори – «каталізатори» участі. Каталізаторами, або факторами, що справляють стимулюючий вплив на інтенсивність інституціональної участі, можна визначити дві категорії: інтерес до політики й самовідчуття особистісного залучення до політичного процесу. До важливих стимулів, пробуджуючих інтерес до політики, Л. Мілбрат відносить особисті контакти та бесіди на політичні теми, засоби масової інформації, сімейне оточення. Міжособистісні відмінності в рівнях сприйняття політичних ситуацій пов'язуються з особистісними особливостями: схильністю блокувати надлишкову інформацію та захищати себе від її надлишку, відмінностями в здатності підтримувати постійний інтерес до політики відповідно до особистісних потреб. Суб'єктивними моментами, які визначають особистісну відкритість політичному стимулюванню є: потреба в пізнанні, прагнення задовольнити свою допитливість, бажання використати політику для розв'язання будь-яких проблем, відчуття громадянського обов'язку.

Вивчаючи детермінанти політичної культури у західних демократіях, Г. Алмонд і С. Верба – автори класичної праці «Громадянська культура» – звертали увагу на феномен «синдрому демократичної участі», який можна охарактеризувати як каталізатор громадянської культури. Зазвичай синдром формують високі показники:

- суб'єктивної впевненості в ефективності своєї участі;
- почуття громадянської відповідальності, тобто розуміння важливості активної громадянської участі кожного індивіда для підтримки життєздатності суспільного організму;
- довіри, яку громадяни відчують один до одного, а також до інститутів державного і місцевого управління;
- членства громадян в різних організаціях, що мають функції просування суспільних інтересів.

Психологічні фактори – нейтралізатори участі. Факторами, що пригнічують інтенсивність інституціональної участі, можна вважати дві категорії: відчуття безсилля та особливості самосвідомості, які спричиняють фрустрацію. Відчуття безсилля пов'язане з певною культурною традицією, недооцінкою індивідуальних можливостей, скептичним ставленням до зусиль однієї людини. Однак відчуття безсилля не може вважатися об'єктивним вираженням життєвих реалій. Більшість людей недооцінюють свої можливості щодо зміни власного життя або впливу на ситуацію навколо себе. Таким чином, відчуття безсилля характеризує не так особисту ситуацію людини в загальному соціальному контексті, як сприйняття нею цієї ситуації. Даний фактор-нейтралізатор призводить у деяких випадках до позаінституціональної участі і значно частіше – до політичної неучасті.

Другим фактором-нейтралізатором є особливості самосвідомості, які фруструють прояв активності. Л. Гозман і Е. Шестопап виокремили чотири параметри цього фактора:

1) деіндивідуалізація (недостатнє відчуття своєї індивідуальності, відмінності себе від інших), що є результатом особливостей виховання й соціалізації;

2) розмитість групової належності (недостатнє відчуття своєї належності до нації, певного соціального класу, жителів свого міста, регіону, держави тощо) як наслідок недосконалості політичних структур, що перешкоджають реальній залученості в життя спільнот, до яких людина формально належить;

3) деперсоналізація (приписування здійснення деяких дій не собі, а якійсь автономній частині себе, за яку суб'єкт не несе відповідальності);

4) відчуття залежності від зовнішніх обставин [18].

Врахування як суб'єктивних, так і об'єктивних факторів, що стимулюють або перешкоджають реалізації молоддю потенціалу участі у соціально-політичному житті суспільства – важлива умова ефективності її громадянського виховання та політичної соціалізації.

1.4. Особливості політичної участі сучасної української молоді (теоретико-емпіричний аналіз)

Особливістю суспільно-політичного розвитку України на нинішньому етапі є відродження та творення власної державності, громадянського суспільства та демократичного устрою. Як вважають сучасні науковці, демократія може успішно виконувати свою соціальну роль лише тоді, коли вона перетворюється із суспільства спостерігачів на суспільство участі. Це потребує усвідомленої політичної активності всіх громадян, зокрема молоді.

Громадянська активність сьогодні стає дедалі дієвішим чинником визначення та зростання можливостей людини як суб'єкта перетворення навколишнього соціального середовища і самої себе. Актуальність проблеми готовності молоді до громадянської активності зумовлює необхідність її дослідження, пізнання та осмислення не тільки як важливого моменту в характеристиці особистості, її громадянської зрілості та соціальної спрямованості, а і як сутнісної умови відтворення громадянського суспільства.

Молодь незалежної України отримала у спадок від попередніх поколінь залишки патерналізму тоталітарної культури. Сучасній молодій людині доводиться долати психологічні та світоглядні перешкоди, стереотипи тоталітарного минулого, зокрема безініціативність, безпорадність, подвійну мораль, звичку покладатися на батьківську опіку держави і водночас не довіряти їй, ірраціональну віру у всесилля вождів тощо.

Набуття молоддю соціальної зрілості, життєвої компетентності, навичок громадянської та політичної активності можливе, на нашу думку, у процесі її участі у будь-якій суспільній діяльності. Це може бути діяльність громадських, волонтерських, політичних молодіжних організацій, органів самоврядування тощо. За даними Міністерства юстиції України, станом на 2008 р. в країні зареєстровано понад 140 молодіжних громадських та політичних організацій, 16 молодіжних спілок та 15 дитячих громадських організацій, які навіть складно класифікувати. При цьому вони охоплюють менш ніж 2 % молоді віком 18 – 35 років, що засвідчує низький рівень її громадянської та політичної активності. З огляду на зазначене актуальним стає розгляд питання щодо готовності молоді до

участі у побудові демократичного суспільства та визначення причин її політичної пасивності.

Факторами низького рівня політичної активності нового покоління, на нашу думку, є стан самої політичної системи України, розмістність політичного простору, дії не реальних політичних сил, а їхніх симулякрів, в основу яких покладено не ідейні позиції, а вузькі корпоративні інтереси. Відсутність консолідувальної ідеї, слабкість і суперечливість досвіду громадянської активності, неструктурованість і непрозорість політичного простору гальмують процес формування певних ідентичностей у політичній свідомості молоді.

Високий рівень недовіри до державних інституцій спричиняє негативне ставлення молоді до політичної діяльності взагалі. Досвід старшого покоління, що виховувалося в умовах відчуження від політичної сфери, не може бути застосований сьогодні. Це призводить до відчуження молоді, зменшення її ролі в системі соціально-політичних відносин, до особистісної дезорганізації, проявів нігілізму серед підростаючого покоління.

Нерозв'язаність проблем матеріального забезпечення, професійного самовизначення об'єктивно відсуває політичну діяльність на периферію інтересів молодої людини. Дещо більше можливостей для участі в політичних процесах, ніж інші категорії молоді, мають студенти, оскільки довше перебувають на утриманні батьків.

Сучасна політична активність молоді має низку особливостей, а саме:

- запозичення зарубіжних демократичних форм політичної активності;
- ініціювання переважно політичними партіями або державними чи регіональними владними структурами;
- наявність низького рівня представництва молоді в структурах законодавчої, виконавчої та судової гілок влади.

Вплив зазначених факторів призводить до того, що політична свідомість української молоді та студентства є здебільшого фрагментарною і суперечливою. Ступінь зацікавленості політикою та політична активність студентів виявляються в тому, що сучасна молодь України не надто переймається політичними подіями в суспільстві. Більше того, інтерес нинішньої студентської молоді до політики порівняно з 2004 – 2005 рр. де-

що знизився. Це зумовлюється, вочевидь, тривалою політичною кризою і деяким розчаруванням суспільства в більшості політичних гравців.

При аналізі стану готовності молоді до громадсько-політичної участі, на наш погляд, необхідно врахувати вагому роль політичного інтересу. Саме він є спонукальним мотивом будь-якої політичної активності. Участь молоді в політичному процесі передбачає обстоювання її інтересів як провідну потребу. Виборюючи свої права, молодь одночасно здійснює політичну соціалізацію і реалізує потребу самоактуалізації.

Політичний інтерес як внутрішнє джерело політичної поведінки штовхає людину до активних дій на підтримку чи засудження зусиль влади. Такий підхід дає змогу глибше зрозуміти не тільки причини спонтанності громадсько-політичної активності молоді, а й її пасивності. Річ у тім, що молодь як специфічна категорія громадян ще не усвідомила власного інтересу (особливо це стосується молодих людей віком до 20 років). Молоді люди можуть скільки завгодно заперечувати інтереси попередніх поколінь, захоплюватися інноваціями, але власний інтерес ними поки що не усвідомлений взагалі, або усвідомлений частково.

Так, за даними соціологічного опитування 2006 р. на тему «Становище студентської молоді України», лише 16% опитаних студентів заявили, що постійно стежать за політичними подіями, ще 46,2% цікавляться політикою періодично. Для 36% респондентів політика не представляє інтересу, причому 16,9% з них не цікавляться політикою принципово, оскільки вона «викликає лише роздратування».

Одночасно з деяким зниженням інтересу до політики в цілому серед студентства дещо збільшилася кількість членів політичних партій. Так, активними членами політичних партій вважають себе 1,9% опитаних студентів, ще 3,1% є членами тієї чи іншої партії, однак беруть участь лише в окремих партійних заходах. Ще 8,5% респондентів визнали, що не є членами партій, однак інколи беруть участь в окремих заходах.

Це зумовлено, певно, підвищенням ролі політичних партій у житті суспільства. Дедалі більша частина студентської молоді розглядає свою участь у діяльності політичних партій та організацій як

своєрідний соціальний ліфт, що сприятиме у побудові власної кар'єри. Це підтверджується даними опитування: майже третина тих, хто регулярно слідкує за політичними подіями, прагне зробити громадську чи політичну кар'єру.

Комплекс причин політичної пасивності ставить перед дослідниками проблему пошуку шляхів активізації політичної участі населення країни, передусім молоді. Плинність і мінливість політичної участі молоді, труднощі інституційного її самовираження, різноманітність і суперечливість проявів політичної участі, складність взаємодії з владними структурами, «дорослими політичними партіями» і молодіжними організаціями – все це потребує усебічного та системного дослідження проблеми.

Для виявлення загального рівня політичної активності різних вікових категорій молоді нами було проведено емпіричне дослідження в Донецькому, Тернопільському, Київському регіонах та в Криму. У дослідженні взяли участь студенти молодших і старших курсів вищих навчальних закладів (загальна кількість 350 осіб) та 150 лідерів молодіжних політичних організацій. Оцінка рівня та прояву різних форм політичної активності здійснювалась за методикою «Оцінки рівня політичної активності» (ОРПА), спеціально розробленою нами для досягнення мети дослідження.

Як структурні складові інтегрального показника політичної участі нами було взято вісім основних, найбільш загальних форм залученості громадян у політику. Сукупна реальна участь громадян у таких формах має визначати рівень політичної участі в соціумі. Перелік емпіричних індикаторів, що представляють кожен з форм, розроблений з урахуванням досвіду, висвітленого у працях Н. Ная, С. Верби, Л. Мілбрата, Є. Головахи, Л. Гуттмана.

Перелік емпіричних індикаторів (суджень про себе) для восьми різних за характером форм залученості в політику:

1. Залучення до політико-ідеологічних комунікацій (контакти, відносини з політичними акторами): *«Контактуйте (спілкуйтеся) з активістами громадсько-політичних рухів, партій».*

2. Експресивно-вербальна залученість («висловлювання в розмовах): *«Говоріть про політику, обговорюйте політичні проблеми».*

3. Неінституціональні практики залученості (неасоційована діяльність на користь політичних акторів): *«Робить що-небудь на користь якогось суспільно-політичного руху або партії (або на користь політика, депутата)».*

4. Пізнавальна залученість (споживання інформації про політику зі ЗМІ): *«Чи читаєте про політику в газетах, дивитесь, слухаєте теле- і радіопередачі про політику».*

5. Вплив на формування думок у малих групах (пропаганда та агітація засвоєної суспільно-політичної позиції): *«Намагається переконати друзів, родичів у правоті своєї думки, поглядів».*

6. Інституційні практики залученості (членство в громадянських, політичних об'єднаннях, асоціаціях тощо): *«Чи є членом суспільно-політичного руху або партії і чи реально бере участь в їхній діяльності».*

7. Залучення, мотивоване «проблемною ситуацією (відносини з політичними акторами для «вирішення питань»): *«Звертаюся до представників влади, депутатів для розв'язання якої-небудь проблеми».*

8. Електоральна залученість: *«Завжди беру участь у виборах»* [цит. за: 27, с. 46].

При розробці опитувальника ми виходили з того, що **політична активність** охоплює усі форми реалізації політичного інтересу людини, що проявляється на пізнавально-когнітивному, вербально-комунікативному та поведінковому рівнях. Враховуючи запропоноване визначення **політичної участі** як усвідомлене здійснення соціальної ролі члена громадянського суспільства, спрямованої на досягнення суспільно значущих цілей та впливу на політичні процеси, методикою оцінюються рівні політичної активності, вищими щаблями яких є політична участь. Індикаторами форм залучення в політику було взято активність: громадянську (соціально-політичну), електоральну, протестну.

Громадянська активність характеризується наявністю інтересу до політичних подій у країні, який реалізується участю в дискусіях, у пошуку необхідної інформації, політичних подіях, діяльності певних політичних або громадських організацій.

Електоральна активність свідчить про бажання здійснювати діяльність, пов'язану з виборами до владних структур, проведенням передвиборних кампаній.

Протестна активність – готовність брати участь в акціях, що спрямовані на усунення діючої влади, втілення змін в існуючому політичному устрої.

Усі типи політичної активності можуть бути реалізовані в конкретних політичних акціях та діях (**поведінкова складова**). Активність, що реалізується в аналізі політичної інформації, її пошуку, прийнятті рішення щодо вибору форм політичної поведінки, віднесена нами до **когнітивної складової** політичної активності. Участь у дискусіях, обговореннях, залученість до політико-ідеологічних комунікацій віднесена до **вербально-комунікативної** складової.

Стандартизацію та перевірку валідності та надійності методики здійснено на вибірці студентів ВНЗ у кількості 350 осіб.

При проведенні процедури стандартизації, окрім власного опитувальника, використовувались: «Методика дослідження інтерактивної спрямованості старшокласників» (Т. О. Вольфовська); «Методика дослідження основних тенденцій політичної ідентичності старшокласників» (О. Скар); опитувальник ОПС – «Особливості політичної соціалізації» (Є. В. Чорний).

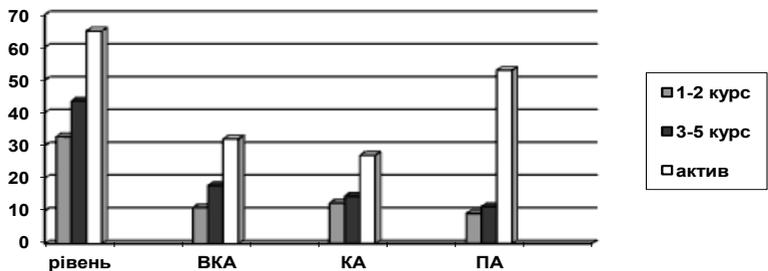
Розроблений нами опитувальник оцінки рівня політичної активності (ОРПА) складається з 27 тверджень, рівно розподілених за трьома складовими та трьома формами політичної активності. На етапі конструювання опитувальника здійснювалась змістовна валідація із залученням експертів, після чого методом контрастних груп встановлювалась критеріальна валідність опитувальника. Для валідації використовувалась також кореляція з результатами опитування за методиками шкалограмування Л. Гуттмана та методикою Є. В. Чорного «Особливості політичної соціалізації», які також вимірюють політичну активність. Надійність методики оцінювалась методом ретесту на репрезентативній вибірці з 48 осіб, для різних складових політичної активності вона коливалася в інтервалі 0,67 – 0,82. На етапі пілотажного дослідження щодо розроблених методик були проведені необхідні процедури стандартизації.

Запропонована методика дає можливість визначити:

– загальний показник політичної активності;

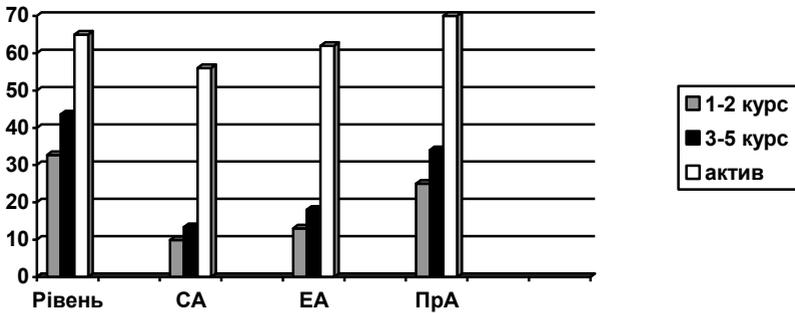
- формовияви політичної активності: суспільно-політичну, електоральну, протестну;
- складові політичної участі: вербально-комунікативну, когнітивну, поведінкову.

Аналіз результатів виявив, що різні вікові категорії молоді демонструють низькі та середні показники прояву окремих складових політичної участі порівняно з лідерами молодіжних політичних організацій. Загальний рівень політичної активності студентів перших курсів нижчий, ніж студентів старших курсів. Поведінкова складова політичної активності (ПА) у студентської молоді менша, ніж вербально-комунікативна (ВКА) та когнітивна (КА). Лідери молодіжних політичних організацій мають високий загальний рівень політичної участі та однаково високі показники за трьома складовими, поведінкова складова переважає вербально-комунікативну та когнітивну (див. рисунок 1.5).

Рис. 1.5. Показники загального рівня та складових політичної активності різних категорій молоді, % (за ОРПА)

Порівняльний аналіз результатів прояву різних форм політичної активності (суспільно-політичної, електоральної, протестної) виявив, що протестна активність (ПрА) у всіх категорій молоді вища за суспільно-політичну (СА) та електоральну (ЕА). Найвищі показники у лідерів молодіжних політичних організацій (див. рисунок 1.6).

Рис. 1.6. Показники загального рівня та форм політичної участі різних категорій молоді, % (за ОРПА)

В подальшому опитувальник рівнів політичної активності (ОРПА) використовувався як базовий для розробки методики прийняття рішень щодо політичної участі та встановлення взаємозв'язку показників політичної активності з психологічними факторами, що їх детермінують, а саме: мотивами політичної участі, стереотипами ідеологічної свідомості молоді.

Резюме

З огляду на попередній аналіз проблем політичної участі молоді доходимо висновку, що в арсеналі політичної поведінки сучасної молоді найчастіше присутні ті форми, які застосовуються для протидії владі та корекції її політичного курсу.

Ці показники політичної поведінки молоді свідчать про високий рівень недовіри до владних інституцій, несформованість навичок ефективної участі в політичному житті суспільства та інтересу до нього.

Молоді люди не готові «вбудовуватися» в соціальні структури та громадські об'єднання, які мають на меті конструктивну взаємодію з владою та регулярну участь у суспільно-політичних процесах.

Сучасна українська молодь не має чітко означеної настанови на самостійну, активну, відповідальну громадську діяльність, хоча готова до активних дій.

Література

1. *Адорно Т.* Типы и синдромы. Методологический подход: главы из книги «Авторитарная личность» / Т. Адорно // Социс. – 1993. – № 3. – С. 42–48.
2. *Алмонд Г.* Гражданская культура и стабильность демократии / Г. Алмонд, С. Верба // Полис (Политические исследования) – 1992. – №4.
3. *Арбластер Е.* Ключові ідеї демократії // Демократія. Антологія / [упоряд. О. Проценко]. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 41–78.
4. *Баталов Э. Я.* Идея демократии в Америке XX в. / Э. Я. Баталов // США, Канада. Экономика. Политика. Культура. – 2006. – №4. – С. 3–26.
5. *Баталов Э. Я.* Политическая культура современного американского общества / Э. Я. Баталов ; отв. ред. Ю. А. Замошкин. – М. : Наука, 1990. – 252 с.
6. *Белов Г. А.* Политология : учебное пособие / Г. А. Белов. – М. : ЧеРо, 1996. – С. 304.
7. *Білоус І.* Політична активність молоді: форми вияву та особливості трансформації / І. Білоус // Соціальна психологія. – 2007. – Вип. 2. – С. 101–112.
8. *Бортніков В. І.* Політична участь і демократія: українські реалії : монографія / І. В. Бортніков. – Луцьк : РВВ «Вежа», 2007. – 524 с.
9. *Бортніков В. І.* Деякі проблеми політичної участі громадян в умовах демократичного транзиту / В. І. Бортніков, В. Троценко // Політичний менеджмент. – 2009. – №1. – С. 3–15.
10. *Васютинський В.* Про особливості електорального самовизначення громадян України / Вадим Васютинський // Укр. варіанти. – 1998. – С. 37–41.
11. *Величковский Б. М.* Современные когнитивные теории / Б. М. Величковский. – М. : Академия, 1982.
12. *Гозман Л. Я.* Политическая психология / Л. Я. Гозман, Е. Б. Шестопап. – Ростов н/Д : Феникс, 1996. – 445 с.
13. *Головаха Е. И.* Трансформирующееся общество. Опыт социологического мониторинга в Украине / Е. И. Головаха. – К., 1996. – 142 с.
14. *Головаха Е. И.* Демократизация общества и развитие личности. От тоталитаризма к демократии / Головаха Е. И., Бекешкина И. Э., Небоженко В. С. – К. : Наукова думка, 1992. – 128 с.
15. *Головаха Е. И.* Социальное безумие. История, теория и современная практика / Е. И. Головаха, Н. В. Панина. – К. : Абрис, 1994. – 163 с.
16. *Головаха Є. І.* Революційна недоцільність / Є. І. Головаха // Тиждень. – 2008. – № 13(22). – 28 березня – 3 квітня. – С. 16–17.

17. Гончаров Д. В. Теория политического участия / Д. В. Гончаров. – М. : Юрист, 1997. – 208 с.
18. Гозман Л. Я. Политическая психология / Л. Я. Гозман, Е. Б. Шестопап. – Ростов н/Д : Феникс, 1996. – 448 с.
19. Даль Р. О демократии / Р. Даль ; [пер. с англ.]. – М. : Аспект-Пресс, 2000. – 204 с.
20. Дегтярев А. Основы политической теории / А. Дегтярев. – Высшая школа, 1998. – 239 с.
21. Джанда К. Трудным путем демократии: процесс государственного управления в США / Джанда К., Берри Д. М., Голдман Д., Хула К. В. / [пер. с англ.]. – М. : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2006. – 256 с.
22. Дилигенский Г. Г. Социально-политическая психология : учебное пособие [для высших учебных заведений] / Г. Г. Дилигенский. – М. : Новая школа, 1996. – 352 с.
23. Дудник О. В. Жизненные стратегии как инструмент анализа трансформирующегося общества // Идеи, гипотезы, поиск : сб. статей по материалам 8-й науч. конф. аспирантов, соискателей и молодых исследователей Север. междунар. ун-та. Секция «Общественные науки». – Магадан : Изд-во СМУ, 2001.
24. Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества / Р. Инглхарт // Полис. – 1997. – № 4. – С. 6–32.
25. Иванова Н. Ю. Людина і політика : підруч. [для студ. вищ. навч. закл.]. / Н. Ю. Иванова; за ред. О. В. Бабнікової, В. П. Горбатенка. – К. : Вид. центр «Академія», 2001. – С. 168–179.
26. Кааза М. О политическом действии и не только / М. Кааза [Электронный ресурс] : Режим доступа : <http://www.politex.info/content/view/308/>.
27. Клюєнко Є. Політична участь: теорія, методологія та вимірювання із застосуванням методу шкалограмування за Гурманом / Є. Клюєнко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – №4. – С. 46–72.
28. Майнхейм К. Человек и общество в эпоху преобразования / [пер. с нем. и англ.]. – М. : Юрист, 1994. – С. 277–411.
29. Мелешкина Е. Ю. Политическое поведение / Е. Ю. Мелешкина // Политический процесс: основные аспекты и способы анализа : сб. учеб. материалов. – М. : ИНФРА-М; Весь мир, 2001. – С. 152–171.
30. Найдьонова Л. А. Розвиток громадянського суспільства як участь у колективних діях спільнот / Л. А. Найдьонова // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави. – К. : Міленіум, 2008. – Вип. 7. – С. 33–49.

31. *Ольшанский Д. В.* Основы политической психологии : учебное пособие [для вузов]. – Екатеринбург : Деловая книга, 2001. – 496 с.
32. *Ольшанский Д. В.* Политическая психология / Д. В. Ольшанский. – СПб., Питер, 2002. – 576 с. : ил.
33. *Ортега-и-Гассет Х.* Восстание масс [Электронный ресурс] : – Режим доступа : <http://vishnyakov.pp.ru/lib/glava1.htm>.
34. *Пирен М. И.* Основи політичної психології: навч. посібник / М. И. Пирен. – К. : Міленіум, 2003. – 418 с.
35. *Слюсаревський М. М.* Політична участь як особливий «зріз» політичної поведінки / М. М. Слюсаревський // Політичний менеджмент. – 2009. – №5(38). – С. 8–18.
36. *Социальная психология*: учеб. пособие [под ред. А. Л. Журавлева]. – М. : ПЕР СЭ, 2002. – 351 с. – (Серия: «Высшее психологическое образование»).
37. *Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні: суспільно-політична література* / [ред. С. Д. Максименко]. – К. : Укранський центр політичного менеджменту, 2003. – 512 с.
38. *Сравнительная политология сегодня. Мировой обзор: учеб. пособ. [для студентов политологов]* / Алмонд Г., Пауэлл Дж., Стром К., Далтон Р.; науч. ред. : М. В. Ильин, А. Ю. Мельвиль.; [сокр. пер. с англ. яз. 7-го изд.]. – М. : Аспект-Пресс, 2002. – 537 с.
39. *Фрейд З.* Я и Оно : хрестоматия по истории психологии / Зигмунд Фрейд. – М. : МГУ, 1980. – 400 с.
40. *Фрейд З.* Томас Вудро Вильсон: 28-й президент США : Психологическое исследование / З. Фрейд, У. Буллит. – М. : Прогресс, 1992. – 362 с.
41. *Хабермас Ю.* Теория коммуникативного действия / Ю. Хабермас // Вестник Московского ун-та. – 1993. – №4. – С.43–63.
42. *Чолій С. М.* Психологічні аспекти вивчення громадської діяльності молоді / С. М. Чолій // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: зб. наук. праць / [за заг. ред. М. М. Слюсаревського; упоряд. П. П. Горностай, Л. О. Кияшко, Л. А. Найдьонова]. – К. : Міленіум, 2008. – Вип. 7. – 316 с.
43. *Шляхтун П. П.* Політологія. Теорія та історія політичної науки: підруч. [для студ. вузів] / П. П. Шляхтун. – К. : Либідь, 2002. – 573 с.
44. *Шумпетер Й.* Капіталізм, соціалізм і демократія / Й. Шумпетер [пер. з англ.]. – К. : Основи, 1995. – 528 с.

45. Ядов В. А. О диспозиционной регуляции социального поведения личности / В. А. Ядов // Методологические проблемы социальной психологии. – М. : Наука, 1975. – С. 89–105.
46. Allport G. W. Personality: A Psychological Interpretation / G. W. Allport. – New York, 1937. – P. 70–77.
47. Almand G. The Civic Culture / G. Almand, S. Verba. – Boston, 1965.
48. Apter D. E. Introduction to Political Analysis./ D. E. Apter. – Cambridge, 1977. – 358 p.
49. Gygax Gary. Advanced Dungeons & Dragons, Dungeon Masters Guide / Gary Gygax. –Lake. – Geneva, WI : TSR, 1979.
50. Himmelweit H. How Voters Decide? / H. Himmelweit. – London, 1981. – P. 460.
51. Laswell H. Psychopathology and Politics / H. Laswell. – Chicago, 1931. – P. 128.
52. Lipset S. M. Political Man. The Social Bases of Politics / S. M. Lipset. – Baltimore, 1981. – P. 16–22.
53. Milbrath L. Political Participation / L. Milbrath // The Handbook of Political Behavior / Ed. By S.Long. – N.Y., 1965. – Vol. 4. – P. 198–207.
54. Verba S. Participation and political equality / Verba S., Nie N., Kim J. – Cambridge University Press, 1978. – 388 p.
55. *International Encyclopedia of the Social Science*. – N.Y., 1968. – P. 101.

РОЗДІЛ 2

ПСИХОЛОГІЧНІ ФАКТОРИ ВПЛИВУ НА ПОЛІТИЧНУ АКТИВНІСТЬ МОЛОДІ

2.1. Ідеологічні настанови та стереотипи свідомості як регулятори політичної поведінки молоді

2.1.1. Роль настановних явищ психіки у формуванні суспільно-політичної свідомості молоді

Сучасні глобальні зміни, що відбуваються в житті нашого суспільства, тією чи іншою мірою зачіпають кожну окрему людину, зумовлюють потребу адекватних змін у громадській свідомості. Теза про необхідність зміни старих стереотипів у всіх сферах людської діяльності вже стала звичною і її актуальність не викликає сумнівів. Однак ми є свідками того, наскільки складно відбуваються зміни у свідомості людей. Це пояснюється, на нашу думку, психологічними законами існування індивіда, а також загальними закономірностями регуляції діяльності на рівні «надсвідомих і надіндивідуальних» явищ, до яких можна віднести соціально-політичні настанови і стереотипи [2].

Актуальність проблематики визначається значущістю процесу стереотипізації як механізму адаптації людини у соціальному просторі, що постійно трансформується, та важливістю формування неупереджених характеристик в оцінці особистістю громадсько-політичних явищ. Особливе значення це має для молоді, яка робить перші кроки на шляху політичної соціалізації та формування політичної свідомості. Молода людина має демонструвати свої вміння об'єктивно оцінювати інформацію, аналізувати ситуацію та самос-

тійно приймати рішення, здійснювати свій політичний вибір у складних умовах. При розгляді проблеми слід виходити зі співвідношення понять психологічної, соціальної та політичної настанов (атитюдів), необхідного для проведення дослідження.

Поняття психологічної настанови. Найбільш загальними, що визначають позицію людини та її взаємовідносини зі світом, є психологічні настанови особистості, безпосередньо пов'язані з генетично і перинатально детермінованими психічними орієнтаціями. Психологічна настанова в широкому сенсі – це зумовлений первинними психічними реакціями, базовими психічними орієнтаціями і початковим батьківським програмуванням механізм самоактуалізації особистості в навколишньому світі [74].

До психологічних настанов особистості можна віднести, наприклад, настанову на активність чи пасивність у взаємодії зі світом, конфлікт або компроміс, агресію або підпорядкування, що виробляють активну самостійну або споживацьку позицію, тощо. Психологічні настанови корегують у процесі життя, зокрема під впливом виховання, соціальних умов розвитку особистості, особливостей її оточення, але через дуже значну роль генетично успадкованих чинників формування складно піддаються цілеспрямованим впливам.

Поняття соціальної настанови. На відміну від психологічних, соціальні настанови особистості, сформовані переважно на їх основі, набагато більше визначаються факторами, що проявляються на ранній стадії людського життя, особливо в дитячому та юнацькому віці. До них відносять насамперед початкове батьківське програмування, вплив традицій сім'ї та її соціального оточення, вплив школи і спільноти однолітків.

З огляду на зазначене соціальні настанови особистості значною мірою визначаються як їхнім соціальним походженням, так і належністю людини до того чи іншого покоління (віковий фактор). В основу соціальної настанови особистості, на нашу думку, покладено уявлення про такий собі «потрібний образ» навколишнього світу, місце і роль конкретної особистості в цьому нормативному світі. Це уявлення про належне, що формується у процесі становлення особистості, визначає її ставлення до існуючих суспільних реалій як відповідне або ж таке, що суперечить певній настанові. Так само поведінку людини в суспільстві розглядають з погляду її

відповідності чи суперечності нормі поведінки за тих чи тих обставин, що визначається соціальною настановою.

Соціальні настанови, на відміну від набагато більш індивідуально зумовлених психологічних, зазнають величезного впливу панівних у суспільстві поглядів, традицій, ідеологічних доктрин і положень.

Аналогом «соціальної настанови» в англійських психологічних дослідженнях є атитюд, під яким розуміють схильність суб'єкта до певного сприймання соціальних об'єктів (ситуацій), їх оцінювання та відповідних дій [63].

Поняття політичної настанови. Для досягнення цілей роботи важливо сформулювати поняття політичної настанови і по можливості чітко визначити особливості, що відрізняють її від поняття соціальної настанови. Справа в тому, що в найбільш широкому сенсі політичні настанови можна розглядати як частину соціальних, проте, на нашу думку, частину дуже специфічну і значною мірою автономну. У загальному вигляді співвідношення понять психологічна, соціальна і політична настанова особистості може бути представлено в такому вигляді (див. рисунок 2.1):

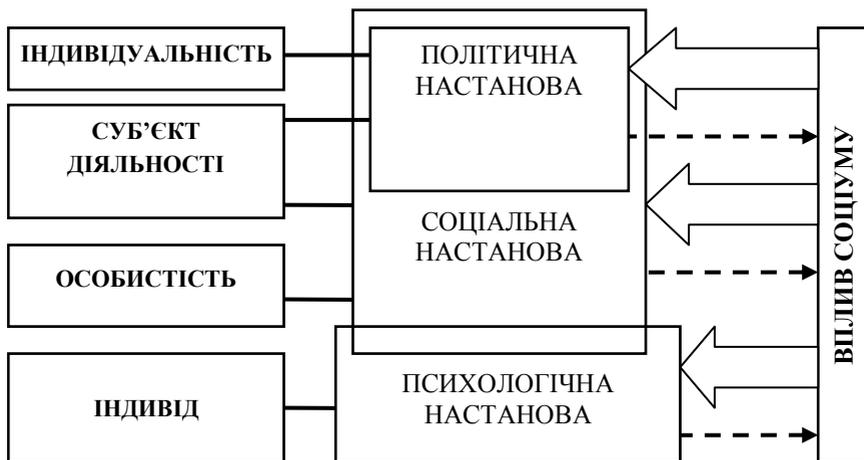

Рис.2.1. Співвідношення понять «психологічна», «соціальна» і «політична» настанова

Політична настанова є найбільш яскраво виражений, чітко усвідомлений різновид соціальних настанов особистості, що визначає методологію приведення соціальної реальності до нормативів соціальних потреб людини. Політична настанова виникає із загальних соціальних настанов особистості. Інакше кажучи, політичні настанови визначають причини та способи діяльності (або бездіяльності) людини задля досягнення тих суспільних норм і того суспільного статусу, які задані його соціальними настановами.

Слід, мабуть, домовитися про те, що в такій активній формі політичні настанови притаманні тільки особистості, яка хоча б на мінімальному рівні політично себе самоусвідомлює. Особистість зовсім аполітична політичні настанови має в імпліцитній, неявній формі, серед інших соціальних настанов. Це, однак, не означає, що вони взагалі не можуть проявитися у випадку, наприклад, раптової і навіть вимушеної активації особистості в плані політичного самовизначення. Історія дає чимало таких прикладів.

У вітчизняній соціальній психології розробка проблем настанови спирається на концепцію Д. Н. Узнадзе про настанови; спорідненими поняттями є поняття «ставлення особистості» (В. М. Мясичев), «спрямованість особистості» (Л. І. Божович), «особистісне значення» (О. М. Леонтьєв). Соціальні настанови розглядаються В. О. Ядовим як один з рівнів ієрархічної системи диспозицій (орієнтацій, які попереджують поведінку) особистості [87].

Функції настанови багато в чому схожі з функціями стереотипу. Зокрема, настанова:

а) визначає стійкий, послідовний, цілеспрямований характер діяльності, виступає механізмом її стабілізації, що дає змогу зберегти її спрямованість в умовах, які безперервно змінюються;

б) звільняє суб'єкт від необхідності ухвалювати рішення й довільно контролювати хід дій у стандартних ситуаціях, що траплялися раніше;

в) може виступати як чинник, що зумовлює інертність, відсталість діяльності й ускладнює пристосування суб'єкта до нових ситуацій.

Структура соціальної настанови включає ті ж компоненти, що і стереотип: когнітивний – усвідомлення об'єкта; афективний – емоційне забарвлення об'єкта; поведінковий – послідовна поведінка щодо об'єкта.

Соціальний стереотип деякі дослідники настановних явищ розуміють як «тип соціальної установки», ціннісної (значущої?) для даної особистості, чітко і стійко вираженої (фіксованої), суб'єктивно існуючої як стійкий образ». Чимало вчених відносять стереотипи до специфічної групи настанов (нарівні із забобонами). Узагальнюючи різні погляди, можна виокремити такі характеристики стереотипів:

- стереотипи є категоріальними узагальненнями – часто дуже широкими, перебільшеними або спрощеними;
- стереотипи є переконаннями, загальними для певної групи людей у суспільстві, звичайно пов'язаними з уявленнями про соціально-психологічні або антропологічні характеристики інших суспільних груп;
- стереотипи, будучи системою переконань і настанов, прийнятих задалегідь, формуються через соціальний досвід;
- стереотипи відносно стійкі й складно піддаються змінам [37, с. 11].

Починаючи з другої половини минулого століття, теоретичний аналіз підходів до вивчення упереджень та стереотипів здійснювався у різних напрямках:

- соціально-біхевіористський (У. Ліппманн, Р. О. Хара);
- психологічний (Т. В. Адорно, М. Хоркхаймер);
- символічно-інтеракційний (Т. Шибутані, Д. К. Девіс);
- феноменологічний (Е. У. Вайнекі);
- загальнотеоретичний та історичний (А. Шафф, А. Барциковський) тощо.

Найбільш чітко основні функції стереотипів визначає Г. Теджфел:

- 1) когнітивні (відбір соціальної інформації, схематизація, спрощення);
- 2) ціннісно-захисні (створення позитивного «Я-образу»);
- 3) ідеологізуючі (формування та підтримка групової ідеології);
- 4) ідентифікаційні (створення позитивного групового «Ми-образу»).

Соціальний та політичний стереотипи розглядають як різновид соціального настановлення і визначають як активне дійове ставлення суб'єкта до політичних об'єктів – партій, державних і політичних діячів, політичних проблем тощо [47, с. 9].

Ці настановлення, з одного боку, «автоматизують», а з другого – стабілізують політичну поведінку. У стандартних умовах вони

звільняють суб'єкта від необхідності повсякчас довільно контролювати і планувати свої дії, щоразу приймати рішення з одного й того ж питання. Завдяки політичним атитюдам поведінка індивідів і груп набуває відносно стійкого характеру, що дає змогу прогнозувати її (шляхом вивчення політичних атитюдів) і певною мірою впливати на неї. Водночас атитюди можуть зумовлювати і певну інертність політичної поведінки, нездатність суб'єкта змінити її, зважаючи на нові реалії, тверезо обміркувати ситуацію і відкорегувати її сприймання [49].

Суспільно-політичне життя як один із специфічних видів людської діяльності у багатьох своїх виявах розгортається на рівнях далеких від розуміння та інтересів, що безпосередньо усвідомлюються більшістю членів суспільства. У цих умовах настанови-потреби, що стосуються політики і суспільного устрою, слугують необхідним засобом психологічного включення маси в суспільно-політичне життя. Так, багато виборців, які мають доволі поверхове уявлення про діяльність різних партій або кандидатів, часто віддають свій голос залежно від позитивних або негативних настанов стосовно певних кандидатур. У цьому значенні соціально-політичні настанови грають специфічну роль компенсатора когнітивного дефіциту, моделюючи реакцію людей не тільки на знайомі, а й на невизначені суспільно-політичні ситуації. Настанови, що отримуються в готовому вигляді із соціального досвіду і культури – один з найважливіших компонентів суспільно-політичної свідомості людини. При цьому виробити своє унікальне ставлення до суспільної і політичної дійсності практично неможливо внаслідок безлічі об'єктивних причин і закономірностей соціалізації особистості.

Настановні явища в структурі психіки, як і інші психічні процеси, опосередковані соціально виробленими еталонами-узагальненнями, що несуть у собі сукупний суспільний досвід. Носіями цього досвіду є передусім семантичні структури мови. Формою фіксації досвіду можуть виступати символи, ритуали, стилі поведінки тощо. В індивідуальному досвіді суб'єкта формою його упорядкування є категоризація (стереотипізація), яка здійснюється шляхом трансформації і привласнення індивідом категорій та еталонів суспільної свідомості. Механізм стереотипізації спрямований на зберігання, передачу й акумуляцію впорядкованої і відібраної соціальної інформації. Таким чином, стереотипи можна вважати

однією з ланок, що пов'язують індивідуальну свідомість із колективним свідомим та колективним несвідомим.

Вважається, що колективне несвідоме може виявлятися у масовій поведінці двох видів, що відрізняються. Перший зводиться до однорідних одноманітних оцінок і дій, що з'єднують індивідів у цілісну монолітну масу на основі загального для всіх членів колективного несвідомого. Звичайно це відбувається внаслідок зараження значного числа людей схожими емоційними станами і масовими настроями. Другий вид масової поведінки, де важливу роль також відіграє колективне несвідоме, навпаки, пов'язаний з такими обставинами, де емоційні потрясіння не з'єднують, а роз'єднують людей.

Стереотипи формуються у процесі соціалізації індивіда як результат засвоєння певних типів поведінки і сприйняття. Якщо представити сукупність засвоєних реакцій, навичок, типів поведінки у вигляді набору стереотипів, то «пусковим механізмом», що приводить у дію той чи той стереотип, має бути настанова.

2.1.2. Неусвідомлені психічні явища, що впливають на політичну поведінку

Дослідники, які працюють в галузях соціології та політології, соціальної та політичної психології (Є. І. Головаха, О. А. Донченко, В. П. Казміренко, Н. В. Паніна, М. М. Слюсаревський, П. М. Шихерев, В. Ф. Петренко, В. О. Ядов та ін.), виявили важливе місце та роль підсвідомих психічних явищ (настанови, стереотипи, архетипи) в структурі ідеологічної свідомості.

У структурі колективного несвідомого усталені стереотипи можна вважати одним з раціональних елементів, що знаходяться, у певному розумінні, ближче до вершини «піраміди» настановних надсвідомих явищ психіки. В основі піраміди лежать архетипи – ірраціональні структурні елементи людської психіки, приховані в глибинах колективного несвідомого, загального для всього людства. Можливий розгляд архетипу як своєрідного «успадкованого стереотипу», однак, на думку К. Юнга, він стає видимий лише тоді, коли оформлений відповідним змістом [84, с.56]. У цьому значенні архетип можна порівняти з кристалічними ґратами, які самі по собі не мають матеріального існування, а є лише можливістю репрезен-

тації, яка дана апіорно. Характерними для архетипу є такі особливості:

- зв'язок архетипу з базовими біосоціальними потребами – орієнтації в навколишньому середовищі, збереження себе, роду;
- повторюваність архетипної поведінки у становленні соціуму, визначених соціальних груп та індивідуальному розвитку людини;
- формування архетипу в надрах архаїчного мислення, у контексті первинних форм суспільно-історичного досвіду.

К. Юнг, що визначив архетипи як загальні апіорні схеми поведінки, особливі надособистісні засоби сприйняття і реагування, відзначав «власне спонукальну специфічну енергію» архетипу. Розглядаючи з цієї позиції такі поняття, як архетип, стереотип, настанова, можна передбачити, що їхні відмінності полягають саме в енергетичній складовій. Імовірно, в архетипі як більш давній структурі зосереджена більша кількість енергетичної сили, менша – у стереотипі і фіксованій настанові, а в настановах актуальних як найбільш рухливих структурах енергія, у деякому розумінні, розпорошена. В залежності від цієї енергетичної сили перебуває рівень стійкості психічних структур, якими, насамперед, є стереотипи. Ця психічна сила, як коріння та стовбур рослини, забезпечує напрям формування психіки людини та наповнення змістом її свідомих та неусвідомлюваних структур, вплив на вибір форм поведінки, зокрема політичної.

Найбільш потужний і тривалий вплив на психіку та поведінку людини здійснюється архетипами, тобто підсвідомими явищами, які є тим енергетично-інформаційним запасом психічного, що час від часу актуалізується в самопізнанні, спілкуванні, діяльності, зокрема політичній. У дослідженні О. А. Донченко описано основні архетипи національного підсвідомого, деякі з них можуть бути регуляторами соціальної та політичної поведінки:

- архетип «вічного учня»;
- архетип «геройзованого злочинця»;
- архетип обрядовості та імітативності;
- архетип «вічного повернення»;
- архетип долі;
- архетип ідеалізації старовини;
- архетип тотожності істини і влади;
- архетип «вічної правди» [27, с. 170–171].

Актуалізація архетипу «*вічного учня*» на індивідуальному рівні призводить до того, що формується гіпертрофований інфантилізм, зростає потреба в опіці і контролі, зникають почуття відповідальності, потреба в самодетермінації та вияви ініціативи. Індивід втрачає всілякий стимул до самовдосконалення, до збільшення життєвої продуктивності. Ідеалу все одно не досягти, тому і самореалізація «розтягується» в часі, до похилого віку включно. В той же час літні люди, відчуваючи постійну фрустрацію і загрозу з боку молодого покоління, намагаються поховати всіляку ініціативу.

Антитезою покірливого учня є злочинець-девіант (архетип «*героїзованого злочинця*»), який приваблює обивателя тим, що не грає чужі ролі та є самим собою. Легітимізація злочинності у масовій свідомості є водночас проявом протесту решти суспільства проти експлуатативної стратегії політичної еліти.

Архетип *обрядовості та імітативності* блокує цілеспрямовану активність творчого змісту, і там, де відсутні елементи гри, візантійський психотип стає іпохондричним і сумним або просто деструктивним.

Актуалізація архетипу «*вічного повернення*» дорівнює визнанню після смерті, геній може розраховувати на славу лише після того, як його винесуть уперед ногами.

Архетип *долі* змушує на ірраціонально-героїчні вчинки в екстремальних умовах і пасивне очікування у повсякденні. Прожити життя тут означає відмежуватися від відповідальності за нього.

Архетип *ідеалізації старовини* заважає соціуму навчатися на старих помилках та змушує грати у старі ігри під новими гаслами.

Архетип *тотожності істини і влади* спирається на принцип «Хто сильніший – той правий» і стає лейтмотивом усього суспільного життя, а покладання на владу істини дає можливість втекти від реальності та відповідальності за неї.

Актуалізація архетипу «*вічна правда*» робить людину пасивною, бо якщо така правда є чимось незмінним, то вона не потребує активних дій [27].

На відміну від архетипів, які є складовою національного підсвідомого, стереотипи здебільшого формуються під дією соціальних реалій. Психологи, політологи, соціологи виокремлюють низку

стереотипів політичного мислення сучасних молодих людей, що описані в дослідженні М. В. Тоби:

1. Стереотип **панполітизму** – помилкова настанова на те, що політична доцільність має незаперечний пріоритет щодо законів, міркувань економічної ефективності та **соціально-культурних** критеріїв розвитку суспільства. Переважна більшість молодих людей вважають, що політичні інтереси належать винятково до сфери політичної влади, а економічні та **соціокультурні** відносини не сприймаються ними як сфера реалізації **політико-культурних** потреб суспільства.

2. Стереотип консервативності, що зумовлює **підтримку** молоддю авторитету сильної державної влади. У масовій молодіжній свідомості держава ототожнюється з інтересами всього **суспільства**, тоді як партії, рухи – із приватними інтересами тих чи інших верств населення. Відповідно, у політичному мисленні сучасних юнаків та дівчат переважає орієнтація не на властиві демократії права особи, свободу, опозиційність, а на такі цінності, як порядок, обов'язок, дисципліна.

3. Стереотип політичної інертності – політичні й соціальні події підганяються під якісь ідеальні схеми без урахування їхнього реального змісту та результату.

4. Стереотип домінантного сприйняття політичних реалій, який полягає у прагненні молоді уникати проблематизації політичного життя, зводити його складнощі й суперечності до простих альтернатив. Домінантність сприйняття політики породжує однобічні політичні оцінки та інтерпретації з боку молоді.

5. Стереотип гетерогенності, фрагментарності в політичному мисленні, коли існують різні молодіжні субкультури, навіть із протилежними ціннісними орієнтаціями (наприклад, відмінності між західними і східними перспективами розвитку Української держави) [73, с. 54].

В соціології та соціальній психології немає усталених поглядів на роль стереотипів у регуляції свідомості та поведінки людей. Сам собою стереотип як спрощене схематизоване уявлення про різні об'єкти соціального світу, в якому існує індивід, не має однозначно позитивної або негативної ролі у процесах соціальної адаптації. Справедливість таких поглядів можна відобразити на прикладі класичного стереотипу «політика – брудна справа». Людина з таким переконанням намагається не брати

участі у політичному житті суспільства вона, з одного боку, має менше шансів втратити свою моральну бездоганність, а з другого – ризикує передати керівництво долею не лише суспільства, а й своєю тим самим «брудним політикам». Інший стереотип «моя хата з краю», що робить соціальну позицію індивіда пасивною, дуже вигідний для будь-якої тоталітарної влади. А чи задовольняє така влада саму людину?

Порівняно довго у політичній свідомості формувався стереотип руху вперед як процесу перемоги протиіючих соціальних сил. Кожна соціальна дія розумілась як боротьба – якщо не з кимось, то за щось: за врожай, за єдність, за будь-яку іншу ідею. Масовість цього стереотипу соціологи відчули, визначаючи інформаційні преференції молоді. Серед усіх проблем найбільший інтерес у молоді викликали ті, в яких фігурувало слово «боротьба». Стереотип «боротьби як творення» змушує людей сприймати навколишній світ як перешкоду на шляху до мети, а один одного – як товаришів або ворогів у змаганні з неідеальним оточенням. На думку С. П. Кара-Мурзи, ніде в довіллі немає такої стратегії виживання, де цінності боротьби є більш значущими, ніж цінності творення [35].

За умов нестабільності перехідного суспільства люди, які безпосередньо не зазнавали порушення своїх прав, не вірять, що у разі необхідності суспільство гарантує захист їхніх прав та інтересів. Сформувався навіть відповідний стереотип загрози: «Звернення до офіційних інстанцій створює більше перешкод, ніж користі». Стереотип «безуспішності» проявляється у відмові людей від спільної роботи з різними інстанціями у разі порушення їхніх прав.

Небезпечність наслідків тоталітаризму пов'язана з політичним стереотипом, в основу якого покладено принцип «руйнування заради будівництва», коли способом досягнення цілей виступає боротьба з реальними або вигаданими ворогами. За умов сучасної політичної боротьби цей стереотип стає ледь не головним інструментом стимуляції політичної активності мас [18].

2.1.3. Емпіричні дослідження репрезентації у свідомості молоді соціально-ідеологічних настанов та стереотипів

З метою дослідження рівня усвідомлення молоддю демократичних цінностей нами було проведено емпіричне дослід-

дження за участю 150 студентів середніх та вищих навчальних закладів. Застосовувалися методи «словесних асоціацій» та «глибинного інтерв'ю», які в психології використовуються для вивчення культурних норм, семантичних систем і соціальних репрезентацій різних явищ. У ході дослідження респонденти у відповідь на запропоновані слова-стимули одразу ж, не розмірковуючи, повинні були висловити те, що спало їм на думку. Респондентам пропонувалося 30 політичних і економічних понять (їх перелік складався за допомогою групи експертів).

Політичні й економічні терміни, що пропонувалися у серії «Словесні асоціації»

1. Громадянство	16. Ринкова економіка
2. Диктатура	17. Командна економіка
3. Закон і порядок	18. Демократія
4. Влада	19. Права особистості
5. Конституція	20. Воля
6. Парламент	21. Рівність
7. Політичні партії	22. Справедливість
8. Профспілки	23. Особиста безпека
9. Уряд	24. Процвітання
10. Опозиція	25. Свобода слова
11. Засоби масової інформації	26. Перебудова
12. Церква/релігія	27. Капіталізм
13. Суспільна думка	28. Соціалізм
14. Ідеологія	29. Комунізм
15. Індивідуальна воля	30. Націоналізм

Особлива увага в процесі глибинного інтерв'ю приділялася ключовим поняттям – «демократія», «процвітання», «влада». Респондентами були названі ознаки демократії, що зводилися до верховенства права і свободи людини, лише деякі (4%) з опитаних припускали, що свобода неодмінно передбачає відповідальність. З наведеного фрагмента кластерного аналізу випливає висновок, що термін «демократія» утворює кластер разом із «свободою», «індивідуальною волею», «правами особистості».

Як з'ясувалося, опитані розуміють поняття демократії, але при цьому наполягають, що не бачать її у своєму реальному житті. На їхню думку, це пов'язано з некомпетентністю і бюрократією влади, а політичні лідери сприймаються як люди, що вирішують

свої фінансові і соціальні проблеми за допомогою політичної влади. Виходячи із зазначеного, можна зробити висновок, що сутність соціально-ідеологічних понять детермінована сприйняттям політичної й економічної систем, в умовах яких живуть люди. А той факт, що єдиний кластер з поняттям «демократія» утворюють поняття «свобода», «воля», «права особистості», свідчить про те, що сучасні демократичні зміни сприймаються молоддю з позиції споживача прав і свобод, а не з позиції суб'єкта, який має не тільки права, а ще й відповідальність (див. рисунок 2.2).

Рис. 2.2. Фрагмент кластерного аналізу

Поняття «демократія» не пов'язується респондентами з термінами, що означають гноблення (влада, диктатура, командна економіка). Також з'ясувалося, що близько 80 % респондентів не пов'язують демократичні вияви з «націоналізмом», «комунізмом», «капіталізмом». У поняття «влада» молодь вкладає значення «перевага», «могутність», «гроші», «президент». З цього випливає, що в розумінні молоді політик у політиці реалізує свої особистісні мотиви та потреби і не виступає як прихильник справедливості й законності [36].

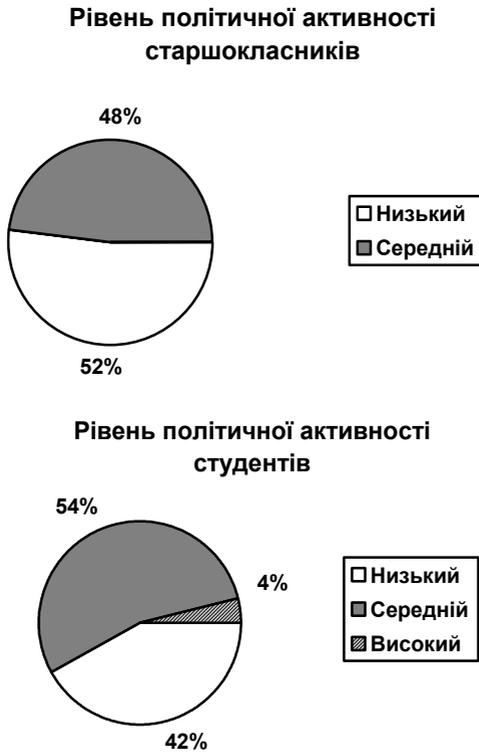
2.1.4. Емпіричні дослідження впливу ідеологічних стереотипів на рівень та форми політичної участі молоді

Актуальним питанням соціальної і політичної психології є виявлення свідомих і несвідомих когнітивних та мотиваційно-ціннісних компонентів психіки молоді, які опосередковують її соціально-політичну активність у контексті особистісних та суспіль-

них цілей. Нами проведено серію емпіричних досліджень для вивчення закономірностей взаємозв'язку наявності ідеологічних стереотипів з характеристиками політичної активності молоді. В дослідженні взяли участь учні старших класів ЗОШ та студенти ВНЗ Донецької, Тернопільської областей, м. Києва, АР Крим загальною кількістю 370 осіб.

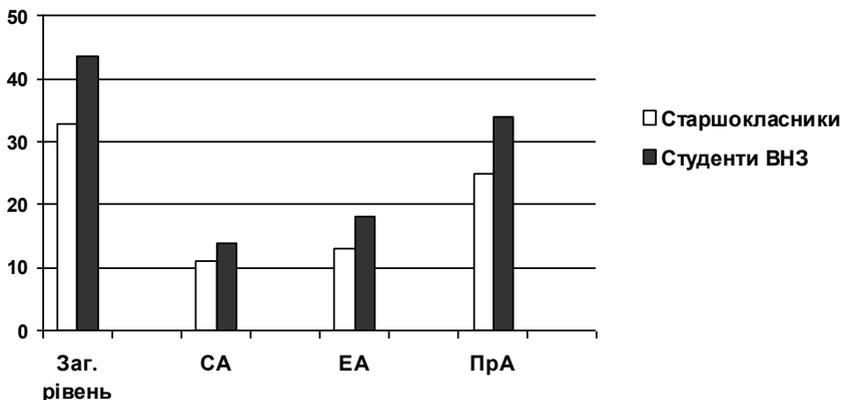
Діагностика рівня політичної участі здійснювалася за методикою ОРПА.

За результатами дослідження встановлено: у середовищі старшокласників високого рівня політичної активності зовсім не виявлено; середній рівень політичної активності властивий 48 % учнів; низький – 52 %. Серед **студентів ВНЗ** високий рівень політичної активності виявлено у 4 %, середній рівень – у 54 %, низький – у 42 % (див. рис. 2.3).

Рис. 2.3. Показники політичної активності старшокласників та студентів

З'ясовано, що загальний рівень політичної активності старшокласників нижчий, ніж студентів. У всіх категорій молоді протестна активність (ПрА) вища за суспільно-політичну (СА) та електоральну (ЕА) (див. рисунок 2.4).

Рис. 2.4. Показники рівня політичної активності старшокласників та студентів, %

Пояснення причин цієї «сумної статистики» ми намагалися знайти у взаємозв'язку тих чи інших форм політичної активності з мотиваційними, ціннісними та настановними компонентами свідомості молоді. Серед психологічних чинників, що зумовлюють різні протестні форми соціальної поведінки молоді, на нашу думку, є стійкі деструктивні ідеологічні настанови і стереотипи в свідомості молоді та їхній вплив на формування індивідуальних особливостей мотивації політичної участі. Дослідження ідеологічних настанов та стереотипів проводилося за методикою діагностики ідеологічних стереотипів (МДІС) Л. О. Кияшко [38]. Ця методика є модифікацією психосемантичного методу репертуарних решіток.

Опис методики (МДІС)

Попереднім етапом створення репертуарних решіток є пошук конструктів. Як конструкти були використані описані в працях відомих російських та українських соціологів і соціальних психологів С. Кара-Мурзи, Є. Головахи і Н. Паніної соціально-ідеологічні сте-

реотипи. Елементами решіток є три компоненти структури будь-якого стереотипу: когнітивний, емоційний і поведінковий.

Усі соціально-ідеологічні стереотипи, що були представлені у вигляді конструктів, можна розподілити на три групи стереотипів, що характеризують:

- ставлення до соціальної і політичної активності;
- звичне ставлення до влади та її представників;
- ставлення до соціально-політичних цінностей [37].

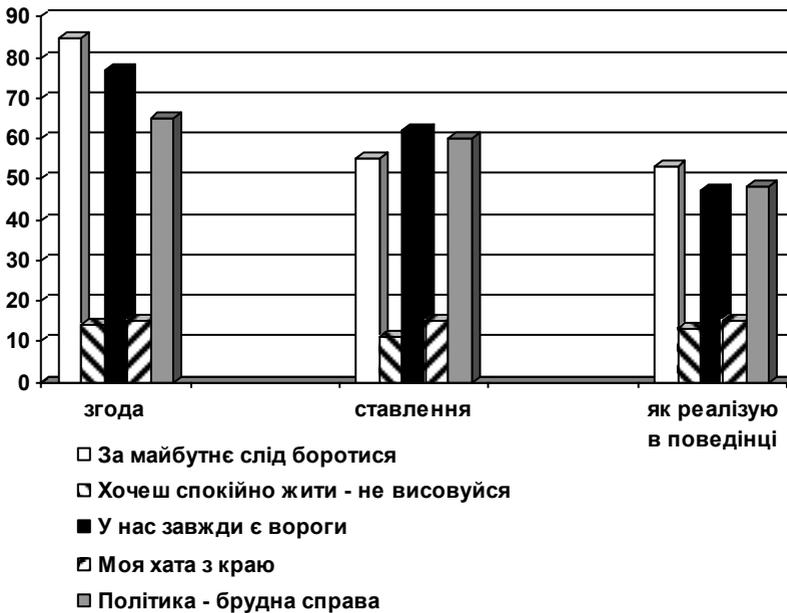
Представлені в таблиці 2.1 соціально-ідеологічні стереотипи є конструктами в даній методиці. У бланку для відповідей напроти кожного конструкта розташовано три стовпці, в яких респондент повинен відзначити, наскільки він згідний або не згідний з даним стереотипом (стовпець «згода» – когнітивний компонент стереотипу); визначити своє емоційне ставлення до нього (стовпець «ставлення» – емоційний компонент) і зазначити, чи реалізує він цей стереотип у своїй поведінці (стовпець «як реалізую у своїй поведінці» – конативний компонент). Відповіді на ці питання представлені у вигляді шкали від -3 до +3 балів, де -3 – максимально негативна відповідь, +3 – максимально позитивна.

Таблиця 2.1

Групи соціально-ідеологічних стереотипів

Групи стереотипів	Соціально-ідеологічні стереотипи (конструкти)
Стереотипи, що характеризують ставлення до соціальної і політичної активності	Творення – це боротьба (за майбутнє потрібно боротися)
	Хочеш спокійно жити – не висовуйся
	У нас завжди є вороги
	Моя хата з краю
Стереотипи, що характеризують звичне ставлення до влади і її представників	Чиновник – неминуче зло
	Держава тебе завжди обмане
	Президент – батько нації
	Захід нам допоможе
	Політика – справа брудна
Стереотипи, що характеризують ставлення до соціально-політичних цінностей	Від кожного по здібностям, кожному по потребі
	Будеш чесним – будеш бідним
	Скромність у повсякденні прикрашає
	Старі цінності відмирають

Середні показники прояву стереотипів представлені за сукупною вибіркою респондентів (див. рисунок 2.5).

Рис. 2.5. Середні показники прояву стереотипів, % (за методикою МДІС)

Методика складається із 13 висловлювань, та в контексті нашого психологічного дослідження оцінювалися лише п'ять, що характеризують ставлення до соціальної та політичної активності. За результатами дослідження виявлявся взаємозв'язок показників політичної активності зі стереотипами та деструктивними ідеологічними настановами.

За методикою МДІС згоду досліджуваних отримали висловлювання: «За майбутнє слід боротися» (високий рівень – 85%), «Політика – брудна справа» (високий рівень – 65%), «У нас завжди є вороги» (високий рівень – 60%).

Молодь позитивно ставиться (емоційний компонент) до висловлювань: «У нас завжди є вороги» (високий рівень – 62,5%), «Політика – брудна справа» (високий рівень – 60%), «За

майбутнє слід боротися» (високий рівень – 76%). Найбільш реалізується у поведінці молоді (поведінковий компонент) висловлювання «У нас завжди є вороги» (високий рівень – 60%).

Пояснити причини низького рівня політичної активності може аналіз глибинних латентних конфліктів у свідомості молоді. У психологічній науці та практиці відомо, що внутрішні конфлікти, які спонукають людину до активної дії, зумовлює розбіжність між тим, що є для людини цінним, але недоступним. За допомогою методики ціннісно-мотиваційних орієнтацій (ЦМО О. Б. Фанталової) [75] співробітниками лабораторії психології політичної участі було проведено оцінювання різниці між цінністю та доступністю ознак, що належать до характеристик демократичного суспільства.

Встановлення характеру і ступеня розбіжності між «цінним» і «доступним» дає змогу позначити стан «розриву» у системі «свідомість–буття» і слугує своєрідним якісно-кількісним індикатором внутрішніх латентних конфліктів у мотиваційній сфері, оскільки значення цього показника завжди вказуватиме на ступінь розбіжності між «хочу» і «маю», між «хочу» і «можу». В житті значне перевищення цінності над доступністю означає стійкий, глибокий актуальний конфлікт («конфліктна зона»). У протилежному випадку маємо стан «внутрішнього вакууму», відсутність спонукань («інертна зона»). У випадку незначної розбіжності між цими поняттями виявляється «нормальна зона» (таблиця 2.2).

Аналіз результатів за методикою ЦМО свідчить, що у свідомості досліджуваних найглибший конфлікт пов'язаний з такими цінностями, як «процвітання країни» та власна матеріальна забезпеченість. Неможливість реалізації цих цінностей заважає формуванню відповідальності молоді перед суспільством, бажанню брати участь в управлінні державою. Молоді люди не бачать для себе такої можливості, не знають і навіть не можуть припустити, в яких політичних осередках можуть себе реалізувати. При цьому респонденти вважають політику відкритою, особисту безпеку достатньою, права захищеними, можливість самореалізації вбачають у професійному зростанні – продовженні навчання. Тобто відкритість політики, особиста безпека, захищеність прав сприймаються молоддю скоріше як норма, ніж цінність.

Свобода слова, інформаційний простір вважаються молодими людьми доступними, що не спонукає їх до пошуку якоїсь

перспективної мети. Для більшості досліджуваних свобода слова, отримання інформації є радше доступними, ніж цінними. Можливо, це є перші результати демократичних перетворень в Україні щодо свободи слова, вільного доступу до інформації. Занепокоєння викликає той факт, що великий відсоток молоді не вважає цінністю підпорядкування закону та відповідальність перед суспільством. На нашу думку, це може стати значною перешкодою на шляху розбудови демократичного суспільства.

Таблиця 2.2

Ціннісні зони політичної свідомості молоді

Цінність	Конфліктна зона		Інертна зона		Нормальна зона	
	Ір.*	%	Ір.	%	Ір.	%
1. Свобода слова	-3,5	7	5,2	63	0,9	27
2. Особиста безпека	-4,2	30	3,7	10	0,4	60
3. Матеріальна забезпеченість	-5,3	43	3	3	0,1	53
4. Захищеність прав	-4,1	43	3	10	-0,4	60
5. Відповідальність перед суспільством	-	-	5,5	37	0,2	60
6. Підпорядкування закону	-3	10	5	33	0,9	50
7. Участь в управлінні державою	-4,6	40	4	10	-0,2	50
8. Відкритість політики	-5,5	7	3,5	13,3	0,1	73
9. Доступність інформації	-5,5	7	3,4	46,7	0,1	47
10. Процвітання країни	-6,5	57	3	3	-0,4	40
11. Особисте благополуччя	-4,6	37	3,1	23	0,8	40
12. Професійне зростання	-3,7	20	3,3	14	0,3	67

*Примітка: Ір. – індекс розриву,

% - загальної кількості досліджуваних.

У таблиці жирним шрифтом виділені значущі індекси розриву та їх відсоткове значення до загальної кількості досліджуваних.

Узагальнюючи результати досліджень, доходимо висновків:

- Політична свідомість української молоді є складним та багатомірним явищем. У ньому водночас поєднуються високий інтерес до політичних подій і низький рівень участі в політичному житті; критичне ставлення до політичної ситуації і позитивний погляд у майбутнє; неприйняття політичних інститутів і довіра до засобів масової інформації, Збройних сил України та церкви за відсутності інтересу до будь-яких формалізованих об'єднань;
- оцінка рівня усвідомлення і репрезентації соціально-ідеологічних понять у свідомості студентської молоді засвідчує, що політичні явища сприймаються молоддю спрощено й однобічно, виявляються лише на рівні термінальних цінностей та свідчать про сприйняття демократичних ознак з позиції споживачів прав і свобод, а не суб'єктів, що поділяють з іншими громадянами відповідальність за долю суспільства;
- у структурі соціально-ідеологічної свідомості молоді мають місце різні стереотипи, крізь призму яких сприймаються ідеологічні явища і категорії реальної дійсності;
- стереотипи сприйняття політичних явищ свідчать про перевагу стимуляційних факторів. Вони забезпечують високий рівень готовності до політичної активності молоді, в структурі якої найвищі показники має протестний потенціал;
- найбільш потужним підґрунтям протестного потенціалу є стійкі стереотипи на кшталт: «У нас завжди є вороги», «За майбутнє треба боротися». За умов відсутності рефлексії щодо цих стереотипів у їхніх носіїв та маніпулювання політиків свідомістю громадян цей психологічний феномен може стати знаряддям маніпуляції. Щоб цього не сталося, громадяни повинні навчитися усвідомлювати наявність означених стереотипів і рефлексувати стосовно ролі та вибору форм своєї участі у політичному житті країни.

Першим кроком на шляху нівелювання деструктивного впливу настановних явищ психіки (архетипів, політичних настанов та стереотипів) на політичну поведінку суб'єкта є «означеність» (усвідомлення) цих явищ індивідом за аналогією з російським прислів'ям «Кто предупрежден – тот вооружен!». Можливість рефлексувати вплив підсвідомих структур психіки (зокрема, усвідомлення їх наявності у структурі психіки) дає можливість індивіду більш раціонально реагувати на вплив політичного оточення (політична реклама, агітація тощо) та підходити до вибору форм політичної участі.

2.2. Мотивація політичної участі сучасної української молоді

Створення цілісного уявлення про політичну поведінку молоді людини неможливе без ґрунтовного аналізу мотивації її політичної участі. Тому вивчення мотивів політичної участі молоді, яка за роки незалежності Української держави проявила себе найактивнішим учасником політичних перетворень, викликає особливий інтерес науковців. Від того, які саме мотиви визначають моделі політичної участі молоді людини сьогодні, залежатимуть трансформаційні процеси українського суспільства в майбутньому.

Актуальність та суспільна значущість проблеми зумовили мету нашого дослідження: *визначення мотивів політичної участі сучасної української молоді, розробка критеріїв їх оцінки, виявлення зв'язку мотивів політичної участі з рівнем політичної активності.*

2.2.1. Концептуальні підходи до вивчення мотивів політичної участі

Психологічна наука накопичила велику кількість теорій, концепцій і методів вивчення мотивів політичної діяльності. На початку минулого століття дослідження М. Дюверже, Г. Тінстена та психологів франкфуртського Інституту соціальних досліджень започаткували вивчення мотивів політичної поведінки. Спираючись на доробок згаданого інституту кінця 20-х років минулого століття, Пол Лазарфельд разом із колегами з Колумбійського університету провів масштабні дослідження мотивів електоральної поведінки американців під час президентських виборів 1940 р. За результатами згаданих досліджень вчені дійшли висновку: влада впливає на формування мотивів політичної поведінки електорату засобами маніпуляції; різні групи виборців можуть змінювати свої наміри під впливом агітаційних заходів як напередодні виборів, так і під час голосування. Незважаючи на те що ці висновки зроблено в минулому столітті, вони й сьогодні залишаються актуальними.

Інший погляд на проблему мотивації політичної участі мали вчені науково-дослідницького центру Мічиганського університету Е. Кемпбелл, Ф. Конверс, У. Міллер, Д. Стоукс та ін. Згідно з їхньою теорією мотиви політичної активності та характер політичної поведінки індивіда вважаються стійкими характеристиками людини і визначаються партійною ідентифікацією. Формування

мотивів політичної участі відбувається на ранніх етапах розвитку особистості під впливом психофізіологічних факторів, типу та спрямованості політичної соціалізації. При цьому зміна мотивів чи моделей політичної поведінки можлива лише за екстремальних ситуацій.

Вивчення мотивації електоральної поведінки дещо в іншій площині здійснювали автори екологічного підходу А. Зігфريد та Ф. Гогель. Вони запропонували як основний об'єкт дослідження мотивів політичної участі виборців розглядати територіальну одиницю з її специфічними ознаками, соціальною структурою. Послідовники екологічного (географічного) підходу італійські вчені В. де Капраріс, Е. Каранті, Ф. Компанья порівнювали політичну поведінку мешканців різних типів поселень за результатами виборів. Виявлені ними відмінності мотивації політичної участі сільського й міського населення дали можливість визначити особливості формування політичних уподобань мешканців «білих» зон півдня і «червоних» зон півночі та центру Італії.

У подальших дослідженнях послідовники «екологічної школи» поступово зміщують акценти з територіальної одиниці у бік соціальної групи з її специфічними рисами. Так, відомий французький соціолог Р. Арон, поєднавши «екологічний підхід» з мічиганською моделлю, дійшов висновку, що: а) належність людей до одного соціального прошарку є більш фундаментальною та стабільною характеристикою, ніж партійна належність; б) мотиви політичної участі людини визначає психологічна ідентифікація із соціальною групою, яка й зумовлює прихильність до політичної партії.

Мотиви політичної поведінки людини у тоталітарному суспільстві досліджували Т. Адорно та Г. Маркузе. Аналізуючи причини виникнення німецького нацизму та авторитаризму, психологи дійшли висновку, що людина в авторитарному суспільстві є додатком правлячої влади і виокремити індивідуальні (особистісні) мотиви політичної діяльності доволі складно. На їхню думку, культ влади в суспільних відносинах, жорстка дисципліна у сімейному вихованні призводять до формування у людини думки про неможливість впливати на політику, а це згодом формує політично апатичну особистість. Авторитаризм породжує людину, схожу на маріонетку, діями і вчинками якої керують від народження до смерті [3].

Протягом ХХ ст. вчені шукали ключ до розв'язання проблем політичної активності і все більше звертали увагу на процес формування мотивів, механізми їх виникнення. Вагомий внесок у вивчення механізмів виникнення мотивів зробили А. Даунс, К. Арроу, Д. Блек, Дж. Б'юкенен, Г. Таллок, М. Олсен, які на основі популярних у минулому столітті «економічних теорій демократії» заклали фундамент концепції «раціонального вибору». На їхню думку, політична організація суспільства є аналогом його економічної організації. У політичній системі, як і в економічній, існує «вільний ринок» з такими ж товарами, вигодами, привілеями. Мотивація акту голосування є такою ж, як мотивація покупки або інвестиції, і визначається співвідношенням між затратами людини на політичну участь і розміром отриманих від цієї участі благ. За економічною теорією А. Даунса, кожна раціональна людина приймає рішення щодо голосування так, як вона приймає інші рішення: якщо дохід перевищує витрати – голосує, якщо ні – утримується. М. Олсен припускав, що у разі розподілу соціальних благ між усіма громадянами, а не тільки між тими, хто бере активну участь у політичній діяльності, можливе виникнення ситуації, за якої людина вважатиме нераціональною участь у будь-якій політичній події – розмір дивідендів не перевищує розмір витрат коштів, часу, енергії тощо. Силою, здатною виправити ситуацію і мобілізувати індивідів на активну участь, можуть бути стимули, але обов'язково більші, ніж затрати на участь.

У межах теорії «раціонального вибору» виникає нова теорія – «колективних дій». Її автори – американські вчені П. Рікер та П. Ордещук, стверджували, що політичні партії намагаються контролювати органи влади для того, щоб максимально задовольняти свої інтереси і розподіляти отриманий здобуток між мінімальною кількістю партнерів, а саме керівництвом та членами політичної партії. У цілому ж сутність «економічної теорії демократії», теорії «раціонального вибору» та теорії «колективних дій» полягала у створенні моделі раціональної економічної людини, поведінкою якої керують лише раціональні, прагматичні мотиви. Втім, модель раціональної економічної людини не була визнана всеохоплюючою, універсальною і зазнала жорсткої критики. Психологи Д. Грін, Я. Шапіро, М. Фіорина вважали, що результати, досягнуті «раціоналістами», були незначними, оскільки бракувало кількості емпіричних досліджень.

У подальших психологічних дослідженнях використовувалися нові теоретичні розробки: теорія ситуаційного підходу (Д. Істон, С. Ліпсет), де мотиви розглядаються залежно від рівня соціально-економічного розвитку суспільства; теорія впливу соціально-політичних груп, згідно з якою мотиви політичного вибору індивіда залежать від впливу соціально-політичної групи, членом якої він себе визнає; модель «навчання протягом життя» (Р. Роуз та Я. Макаллістер), де мотиви електорату характеризуються як такі, що змінюються з віком самою людиною. Не погоджуючись з прихильниками мічиганської школи, Р. Роуз та Я. Макаллістер експериментально довели, що партійна ідентифікація не є стійкою і визначальною для британців; вони швидко змінюють партійну ідентифікацію залежно від політичних факторів, і тому критерій партійної належності не є основним у дослідженнях мотивів електоральної поведінки.

За радянських часів у визначенні мотивів політичної активності основним та визначальним був критерій партійної (ідеологічної) належності. Мотивація конкретного індивіда не розглядалася окремо від мотивів політичної участі широких мас. Мотиви політичної участі та психологічні механізми їх формування перебували під пильним контролем ідеологічних та державних установ.

Сьогодні ж, навпаки, вчені вважають, що індивід виступає суб'єктом політики і його роль у політичному житті суспільства зростає. Підґрунтям сучасних досліджень мотивації політичної участі є визнана політичними психологами «активістська модель» Г. Алмонда, С. Верби, Н. Ная та інституціональний підхід Р. Патнема. Відповідно до висновків Г. Алмонда мотиви політичної діяльності класифіковано за двома типами: соціальні (політичні) та інструментальні (неполітичні) мотиви. Під інструментальними мотивами політичної участі розуміють мотиви, які спонукають людину до розв'язання своїх особистих проблем, а саме: підвищення матеріальних доходів, соціального статусу, кар'єрного росту, престижу, задоволення потреби в спілкуванні, відчуття сили, безпеки та своєї значущості. Під соціальними (політичними) мотивами розуміють ті, які формуються під впливом високого рівня політичної свідомості, громадянської відповідальності, відчуття причетності до подій в країні [3]. Р. Патнем вважає, що мотиви соціально-політичної активності залежать від рівня усвідомлення громадянами можливості реально впливати на політику за допомогою грома-

дянських інституцій, які створюються у демократичних суспільствах для здійснення контролю над владою [23].

Останнім часом дослідники російської школи психологів (О. А. Артеменко, Д. В. Гончаров, О. Ю. Гребешкова, Г. Г. Дилігенський, А. В. Єрмолін, Є. П. Ільїн, А. В. Кривова, К. Обухівський, Д. В. Ольшанський, О. Я. Сергєєва, В. В. Сафронов, О. Б. Шестопал, О. І. Юр'єв та ін.) активно вивчають мотиви, що впливають на соціальні відносини (мотив влади, орієнтації, електоральний вибір); роблять спроби класифікувати мотиви політичної активності (пізнавальні мотиви; мотиви влади; ідеологічні; перфекціоністські, що передбачають «перетворення світу»; традиційні, пов'язані з поведінкою, прийнятою в цій місцевості, серед родичів, друзів, знайомих; меркантильні; псевдомотиви, що формуються під впливом пропаганди); досліджують специфічні фактори, що діють у політиці, та вплив глобалізаційних процесів на мотивацію політичної активності [15, 19, 30, 54, 82, 86]. Так, О. І. Юр'єв визначає глобалізацію як нову форму політичної влади, що впливає на психолого-політичну складову життя людини, і стверджує, що «ці впливи спричинюють фундаментальні зміни, радикально трансформують простір і час, породжують специфічні проблеми людського буття і потребують якісного аналізу мотиваційних особливостей політичної поведінки людини» [86, с. 237].

Активно ведуть науковий пошук причин політичної активності вітчизняні вчені: М. В. Білик, В. І. Бортніков, М. Й. Боришевський, В. О. Васютинський, Є. І. Головаха, Н. М. Дембицька, М. Л. Дідух, О. Г. Злобіна, Н. В. Жабінець, І. В. Жадан, В. П. Казміренко, Л. О. Кияшко, Е. Клюєнко, В. В. Москаленко, М. М. Слюсаревський, Л. Г. Сокурянська, М. І. Пірен, О. М. Плющ, В. М. Ткаченко, П. Д. Фролов, Н. В. Хазратова та ін. Заслужують на увагу дослідження мотиваційних детермінант становлення та розвитку громадянської спрямованості особистості (М. Й. Боришевський, В. М. Ткаченко, Л. А. Снігур), феномена внутрішньої мотивації (В. О. Климчук); особистісної потреби влади як чинника політичної свідомості (Р. Карковська), особливостей політичної соціалізації (Н. М. Дембицька, І. В. Жадан).

У визначенні поняття мотиву політичної участі ми спиралися на загальноприйняте в психології визначення мотиву (від лат. *movere* – спонукати, приводити в рух, штовхати) як «спонукання до діяльності, пов'язане із задоволенням потреб суб'єкта» [81, с. 264].

Враховуючи, що неусвідомлюваних мотивів значно більше, ніж усвідомлюваних, і робота з усвідомлення власних мотивів дуже важка, варто зазначити: мотив політичної участі виникає на особистісному рівні і забезпечує обґрунтування рішення цілеспрямовано діяти. Від мотиву залежить, що собою являють ті чи інші дії, зокрема в політичному просторі. У свою чергу, суб'єктивна сутність цих дій особистості суттєво характеризує внутрішній світ людини, її цінності й ідеали. Таким чином, мотив тісно пов'язаний з діяльністю, визначає її змістову характеристику, а також виконує функцію вербалізації цілі та програми дії людини.

Тривалий час у психології існувала думка про те, що мотиви визначають сенс і значущість різних варіантів поведінки, кожному мотиву відповідає модель поведінки, тому існує стільки видів поведінки, скільки й мотивів. Психологи (Л. І. Божович, В. К. Вілюнас, Є. П. Ільїн, І. В. Імідадзе, В. І. Ковальов, О. М. Леонтєв) визнавали полівмотивованість поведінки суб'єкта, але в ході емпіричних та експериментальних досліджень переважно працювали з однозначними мотивами, виокремлюючи провідний (основний, головний) мотив. Розробляючи поняття полівмотивованості діяльності, вчені вважали, що про справжню полімотивацію можна вести мову лише тоді, коли одночасно діють кілька мотивів, заснованих на різних потребах. Стійке домінування потреб або незадоволення актуальної для людини потреби спрямовує будь-яку діяльність людини, у тому числі політичну. Аналогічна позиція притаманна і західним теоріям психології мотивації (Г. Алмонд, С. Верба, Д. Макклелланд, А. Маслоу, Г. Мюррей, М. Олсен, Р. Патнем, Р. Інглхарт, Х. Хекхаузен, Е. Фромм та ін.).

Сучасні політичні психологи обстоюють ідею, згідно з якою кожна особа виробляє власну відносно стійку систему мотивів, що дає їй змогу певним чином об'єднати соціальну та індивідуальну мотивацію і виступати суб'єктом політичної взаємодії. Завдяки цьому особистість вибудовує свою стратегію політичної поведінки. Таким чином, ми визнаємо, що *мотиви політичної участі треба розглядати як глибинні внутрішні, пов'язані із задоволенням потреб суб'єкта політики спонукальні фактори, що спричиняють політичну активність і визначають її спрямованість* [32, с.743].

Проте слід зазначити, що до політичної активності людину стимулюють не тільки внутрішні (потреби), а й зовнішні мотиватори (політичні партії, відомі державні та політичні діячі, інституції,

органи влади, молодіжні та громадські організації). Різними видами впливу (підтримка, сприяння, заохочування молоді до участі у політичних подіях або перешкоджання) зовнішні фактори стимулюють зростання або зниження рівня політичної активності.

Потужний вплив на мотивацію політичної активності справляють також *специфічні фактори*, серед яких дослідники виокремлюють: вплив конкретної політичної ситуації; перманентну трансформацію мотивів суб'єкта; настановлення, цінності та орієнтації суб'єкта політичної взаємодії. Завдяки цьому кожна особистість має свою систему потреб, засвоює систему політичних цінностей, вибудовує власну стратегію політичної поведінки, яка дає їй змогу певним чином об'єднати соціальну та індивідуальну мотивацію [82, с. 281]. Слід також зазначити, що зміст мотиву політичної участі водночас значною мірою залежить і від психологічного стану суб'єкта, характеру впливу соціального середовища та політичних інституцій суспільства. Об'єктивно політичні цінності, ідеали, інтереси в разі їх інтеріоризації суб'єктом, відбиваючись та втілюючись в особистості, набувають спонукальної сили і стають для неї реально діючими мотивами. Таким чином, політичні мотиви зумовлюються як внутрішніми, так і зовнішніми факторами; потужний вплив на мотивацію політичної участі здійснюють специфічні фактори (політична ситуація, перманентна трансформація мотивів суб'єкта, настановлення, ідеали, цінності та орієнтації суб'єкта політичної взаємодії).

У подальших дослідженнях *політичну діяльність* ми розглядаємо як *синтез внутрішньо та зовнішньо організованої мотивації*; під *мотивацією* розуміємо *процес детермінації політичної активності, зумовлений потребами, мотивами, цінностями, світоглядом суб'єкта політики*. Вважаємо, що *політична участь полівмотивована*, оскільки спричинена комплексом мотивів, кожен з яких робить свій внесок у регуляцію політичної поведінки суб'єкта [34, 48, 83].

Отже, аналіз різних концептуальних підходів, теорій, моделей підтверджує існування широкого плюралізму думок стосовно мотивів і мотивації політичної участі, механізмів виникнення мотивів політичної активності, процесу формування мотивів. Вивчення мотивів політичної активності людини у нестабільному суспільстві ускладнюється багатьма факторами, серед яких: залежність від політичних процесів та конкретної політичної ситуації, різноманітність та багатогранність мотивів політичної діяльності,

постійна трансформація мотивів суб'єкта в процесі соціальної взаємодії, потужний вплив зовнішніх мотиваторів та внутрішнього емоційного стану.

Разом з тим автори різних концепцій наголошують на тому, що підґрунтям мотивів політичної участі є численні потреби різного типу, і саме вони спонукають людину до політичної активності. Як зауважував К. Маркс, людина не робить нічого такого, що не відповідає її власним потребам. Для нашого дослідження мотивів політичної участі української молоді визначення цих типів потреб має неабияке значення.

2.2.2. Потреби як джерело мотивів політичної участі

У психологічній літературі існує чималий перелік потреб, які зумовлюють виникнення мотивів діяльності людини. Вчені вважають, що в політиці, як і в будь-якій іншій сфері життя, діють ті самі потреби: потреба влади (З. Фрейд); безпеки, стабільності існування (К. Хорні, Г. Салліван та ін.); самореалізації, любові та прийняття, позитивної уваги до себе з боку інших та самоповаги (А. Адлер, А. Маслоу, К. Роджерс); прояву агресії; афіліації; домінування; захисту та допомоги іншому; уникнення шкоди, невдач і звинувачень; незалежності; осмислення; пізнання; розуміння, привернення уваги, роз'яснення, збереження, поваги (Г. Мюррей); екзистенційні потреби (голод і т. ін.), самостійності й свободи, компетентності й самореалізації (Е. Лоулер); потреби в міжособистісних зв'язках, у самоствердженні, відданості, прихильності комусь або чомусь, у самопізнанні, ідентифікації свого «Я», у системі орієнтації і об'єкті шанування (Е. Фромм); орієнтації (К. Обухівський, А. Юр'єв); підвищення соціального статусу, встановлення соціальної справедливості, збереження порядку, честі й гідності, соціального контакту, гідних умов існування родини, емоційного спокою (С. Райз).

Велика кількість існуючих потреб спричинила класифікацію їх за типами: усвідомлені й неусвідомлені; матеріалістичні та постматеріалістичні (Р. Інглхарт); фізіологічні й соціальні (Г. Дилігенський); а також розміщення їх в ієрархічному порядку (А. Маслоу), розподіл потреб за класами: а) Е - основні (первинні) потреби; б) R - соціальні потреби; в) G - потреби самореалізації (*ERG-модель* К. Альдерфера) [24, 25].

Однією з найскладніших у психології мотивації проблем досі залишається проблема системного взаємозв'язку між потре-

бами різних типів. У теоретичному арсеналі політичної психології збережено раціональне зерно пірамідальної схеми для пояснення динаміки потреб, а саме: задоволеність матеріальних потреб знижує її психологічну інтенсивність і відкриває широкий простір для актуалізації потреб інших типів. Водночас психологи стверджують, що «політичну діяльність так або інакше зумовлюють численні потреби, які належать до різних типів: фізіологічних і соціальних. Ці потреби не тільки співіснують, а й взаємопов'язані» [24, с. 109].

Майже всі дослідники мотивів політичної активності визнають: 1) у політиці діють численні потреби, які належать до різних типів, але пов'язані між собою; 2) потреби домінують над поведінкою людей, незалежно від їх природних і соціальних відмінностей, у тому числі в політиці; 3) усвідомлені потреби діють як виражений розвивальний потенціал політичної активності і характеризують внутрішній стан того, хто цю потребу має.

У своїх дослідженнях ми виходили з того, що:

– потреби виникають у процесі відносин людини з природою і соціальним середовищем;

– незадоволені потреби стимулюють активність людини, спрямовану на пошук предмета потреби (її конкретизацію та усвідомлення). Мотив є опосередкованою потребою і стимулом до діяльності;

– сфера потреб людини внутрішньо єдина і розподіл на типи відносний [45, с. 87]. Між потребами різних типів існує взаємозв'язок, і не можна ігнорувати різні типи потреб, які зумовлюють поведінку людини (Г. Мюррей); поведінка людини зазвичай детермінується не однією базовою потребою, а сукупністю декількох або всіх базових потреб, перше місце серед яких посідають звичайні потреби (А. Маслоу); людина сама визначає пріоритетність задоволення потреб відповідно до своїх моральних і духовних цінностей (С. Райс); потреби спонукають людину до дій і домінують над поведінкою людей незалежно від їх природних і соціальних відмінностей (Р. Інглхарт) [31, с. 21].

З огляду на взаємозв'язок потреб і мотивів політичної участі доходимо висновків:

1. Складні форми поведінки (до якої відносимо політичну поведінку) зумовлюються не однією, а комплексом потреб, що потребують задоволення. Водночас будь-яка потреба,

усвідомлена людиною, може сформувати декілька мотивів діяльності, і навпаки, різні мотиви діяльності можуть задовольняти одну потребу людини. Так, потреба самореалізації може спричинити виникнення різних мотивів політичної активності: мотиву кар'єри та досягнення успіху, підвищення матеріального і соціального статусу, саморозвитку тощо. І навпаки, один мотив, наприклад прагнення влади, може задовольняти різні типи потреб. На думку О. Б. Шестопал, влада видається бажаною з багатьох причин, причому в однієї людини у різний час ці причини можуть бути різними. Умовно їх варто поділити на три типи: 1) щоб домінувати над іншими і/чи обмежувати дії інших; 2) щоб інші люди не домінували і/чи не втручалися в справи суб'єкта; 3) щоб досягати чогось [59]. Але здійснювати досягнення людина може і завдяки зростанню досконалості, майстерності, партнерської взаємодії з іншими. Чим більше людина отримує задоволення (морального чи матеріального) від діяльності (у т. ч. політичної), тим більше вона прагне зробити щось іще. Отже, за будь-яких обставин мотиви влади і досягнення успіху сприяють активізації діяльності людини.

Проте є підстави вважати, що більш актуалізуючим фактором мотивації досягнення успіху людини у трансформаційному суспільстві можуть бути незадоволені життєві потреби та амбіції. І на цьому шляху першим актуальним для неї завданням стає підвищення матеріального та соціального статусу. Високий рівень матеріального життєзабезпечення підтримує відчуття впевненості у собі, в своєму майбутньому, створює умови для саморозвитку і самореалізації. Бажання мати престижну високооплачувану роботу, зробити якнайскоріше кар'єру (у політиці швидко політичну кар'єру особистість, як правило, вибудовує за підтримки інших членів суспільства), отримати визнання в суспільстві, повагу оточення є актуальними стимулами залучення молоді до активної політичної діяльності. При цьому рівень своєї політичної активності молода людина визначає сама та приймає рішення щодо професійної політичної кар'єри залежно від рівня сформованості моральних і громадянських цінностей.

2. В періоди соціально-політичних катаклізмів чи при переході у нове політичне поле людина має також специфічні потреби стосовно політики, як, наприклад, потреба *орієнтації чи афіліації*. Потреба *орієнтації* активізує бажання людини знати, в якому суспільстві вона перебуває, в якому напрямку слід проявляти активність, якими засобами змінювати своє становище в політичному, економічному та правовому полі. Потреба *афіліації* (від англ. affiliation – приєднання, зв'язок) має чітко виражений соціальний характер і визначається як потреба у спілкуванні, співпраці, емоційному контакті, любові, приєднанні, що проявляється у прагненні молодої людини бути в товаристві інших людей, налагоджувати дружні, теплі відносини, підтримувати інших і самій приймати допомогу. На думку Д. Макклелланда, люди з гострою потребою в афіліації найчастіше досягають успіху в діяльності завдяки високому рівню соціальної взаємодії, де міжособові зв'язки відіграють важливу роль [46].

Згідно з результатами соціально-психологічних досліджень західних і вітчизняних психологів потреба афіліації у людини стрімко зростає у ситуаціях нестабільності, загрози, стресу, застійної тривалої фрустрації, дефіциту інформації. Вчені пояснюють це тим, що суб'єкт потребує компенсації або захисту від впливу кризових явищ у суспільстві, які в періоди політичної та економічної нестабільності дезінтегрують психічну діяльність. На думку В. П. Казміренко, «посилення афіліативної активності дає суб'єктові змогу за допомогою соціальної оцінки, визнання, співпраці або залучення до спілкування проводити корекцію значущості причин, які викликали дезадаптацію, оптимізувати процеси саморегуляції психічної активності» [34, с. 294].

Під час політичної взаємодії потреба в афіліації, на нашу думку, проявляється як потреба в спілкуванні та партнерській взаємодії. Спілкування при цьому є процесом не так комунікації, як налагодження психологічного контакту з іншими. Інформацію стосовно політичних подій, процесів молодь отримує за допомогою засобів масової комунікації (газети, радіо, телебачення, інтернет). Але саме під час спілкування, обговорюючи політичні події, ситуацію, висловлюючи свою думку, молода людина прагне отримати визнання, відчутти єдність, захищеність, підтримку та схвалення, насамперед з боку своїх друзів, і це

надає їй упевненості в собі. Відчуття своєї значущості дає змогу уникнути самотності, зокрема при прийнятті політичного рішення.

У політичній діяльності неодмінною умовою афіліативних відносин є **прийняття певних політичних та ідеологічних цінностей**, спільні інтереси, світогляд, що дають можливість відчувати взаємне задоволення, довіру одне до одного і значущість кожного в цьому процесі. Мотивація афіліації сприяє залученню молоді до громадських та політичних організацій. Тут молода людина отримує відчуття єдності і захищеності, формує ставлення до суспільно-політичного життя, набуває життєвого досвіду у захисті своїх прав та свобод.

Показником ставлення до суспільно-політичного життя є пізнавальний мотив **інтересу до політики**. У періоди соціально-політичних катаклізмів чи при переході на нове політичне поле мотив інтересу до політики допомагає людині задовольнити свою потребу в орієнтації [52], сприяє її розвитку. Стійкий інтерес людини до політики, її поінформованість та знання забезпечують людині адаптацію у політичному просторі, відображають її зв'язки з політичним світом, сприяють визначенню політичних цінностей та утворенню на їх основі певних схем політичної діяльності [57, с. 19].

3. Потреби людини в суспільстві, що трансформуються, швидко змінюються і спричиняють зміни мотивації соціально-політичної активності людини. Наприклад, відсутність роботи примушує молоду людину більше часу присвятити її пошукам, тим самим відсуваючи інші потреби на другий план. Політична ситуація, час, емоційний настрій, вплив зовнішніх мотиваторів можуть спонукати молоду людину до участі в акціях опозиційних політичних сил і навіть до участі у протестних діях проти існуючої влади. У разі отримання високооплачуваної, престижної роботи інтенсивність внутрішнього психічного напруження зменшується, внаслідок чого відбувається трансформація мотивів соціально-політичної діяльності. Трансформація потреб, цінностей зумовлює зміни окремих мотивів і заміни в структурі мотивації одних провідних мотивів політичної діяльності на інші, більш актуальні для особистості у конкретний період. Тому, на наш погляд, доцільно досліджувати не окремі мотиви політичної активності, а різні типи мотивів і виявляти провідний мотив політичної участі у конкретній ситуації.

У своєму дослідженні ми спиралися на типологію мотивів, розроблену О. М. Плющом. Дослідник пропонує розподілити численні й різноманітні мотиви політичної участі за такими типами: *автономного забезпечення, взаємодії з іншими суб'єктами, орієнтаційні типи мотивів та мотиви соціального призначення* [56]. Ми спробували визначити значущі, провідні мотиви політичної участі сучасної української молоді і з'ясувати їхній взаємозв'язок з рівнями політичної активності.

2.2.3. Емпіричні дослідження мотивів політичної участі молоді та їхнього взаємозв'язку з рівнями політичної активності

Дослідження мотивів політичної участі молоді розпочалося навесні 2007 р. з опитування молодих людей на Майдані Незалежності та Європейській площі у м. Києві. (Ці події увійшли в політичну історію України під назвою «Майдан-2»). Учасникам політичних акцій (всього 220 осіб віком 18 – 35 років, що представляли всі регіони України, 58 жінок та 162 чоловіки) було запропоновано відповісти на запитання: «Чому Ви берете участь у цій політичній акції? Що для Вас є політика?» та заповнити анкети. Результати опитування представлені у вигляді діаграми (див. рисунок 2.6).

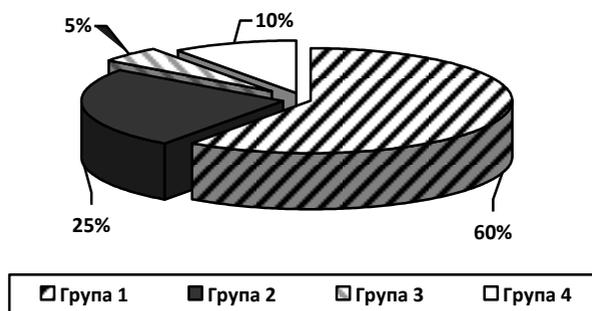

Рис. 2.6. Результати опитування молоді, 2007 р.

Респонденти *першої групи* – 65 % опитаних (132 особи) свою участь у політичних подіях розглядали як засіб «покращення свого матеріального добробуту, можливість кар'єрного зростання, забезпечення матеріальних потреб». За їхніми оцінками, політика – це «можливість забезпечити для себе високий рівень життя», «можливість за рахунок політичних партій подорожувати, приїжджати до Києва», «заводити нові корисні знайомства», «стати відомим, успішним та отримувати багато грошей, як відомі політики». При цьому респонденти зазначали, що не вперше беруть участь у політичних акціях і *завжди «обмірковують власні інтереси, отримують винагороду (гроші) за участь у політичних акціях, мітингах, пікетах»*. Відповіді респондентів цієї групи молоді дають підстави визначити мотиви її політичної активності як інструментальні. Згідно з нашою моделлю політичної участі інструментальні (неполітичні) мотиви характеризують *індивідуально-егоїстичний рівень мотивації*.

Респонденти *другої групи* – 25% (55 осіб) «завжди спочатку оцінюють всі переваги «за» та «проти» щодо політичної участі і тільки потім приймають рішення стосовно своєї участі», «зацікавлені в позитивному результаті не тільки для себе, а й для позитивних змін у суспільстві», їхня участь у політичних подіях «відповідає особистісним інтересам, а також інтересам українського суспільства». Політика для них – це «по-перше, засіб задоволення своїх потреб, по-друге – бажання змінити суспільство». Респонденти цієї групи прагнуть таких змін у суспільстві, які б створили умови для їхнього саморозвитку, самоствердження і заради цього вони «готові активно діяти». Ці молоді люди виявили мотиви *раціонально-прагматичного рівня*.

На жаль, тільки 5 % опитаних (11 осіб), що склали *третю групу*, продемонстрували «бажання вдосконалити українське суспільство», «прагнення відстоювати права людей похилого віку, дітей, інвалідів, без винагороди, може, навіть із знаком мінус для себе допомагати їм», «можливість використовувати свій соціальний статус і політичну діяльність заради людей, розбудови країни, збереження миру, духовних і матеріальних цінностей країни». Вони впевнені, що «політична діяльність завжди передбачає високий рівень відповідальності перед сус-

пільством». Висловлювання: «відчуваю необхідність участі в політичному житті України», «не можу стояти осторонь політичних проблем, хочу контролювати політичну ситуацію в Україні», «мені набридло, що політика займається нами, я хочу займатися нею сам», «хочу, щоб у суспільстві панували ідеали добра, справедливості», «вірю у перемогу ідеї соціальної рівності» свідчать про високий рівень політичної свідомості і громадянської відповідальності, а також про сформованість просоціальних мотивів. **Просоціально** налаштованими виявилися активні члени різних молодіжних політичних організацій та їхні лідери, які були присутні на Майдані Незалежності та Європейській площі м. Києва під час подій 2007 р.

До *четвертої групи* ми віднесли 10 % (22 особи), яким було запропоновано взяти участь в опитуванні, та вони повернули анкети незаповненими. Ці молоді люди не виявили бажання пояснити чи хоча б прокоментувати своє рішення щодо участі в політичних подіях.

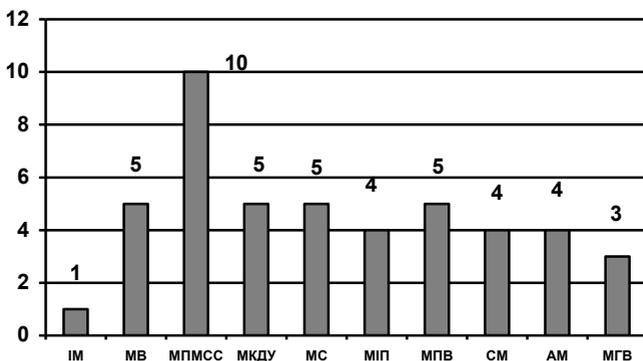
Результати першого етапу підтвердили нашу гіпотезу стосовно існування різних рівнів мотивації політичної активності молоді: індивідуально-егоїстичного, раціонально-прагматичного та соціально-альтруїстичного. Аналіз висловлювань респондентів стосовно політики засвідчив, що існують різні мотиви політичної участі. Серед них можна виокремити такі: підвищення матеріального та соціального статусу; прагнення влади; кар'єри та досягнення успіху; спілкування та партнерської взаємодії з іншими суб'єктами, ідеологічний, інтересу до політики; альтруїстичний, соціальний, громадянської відповідальності. Тож на першому етапі ми отримали підтвердження полімотивації політичної участі і виявили існування різних типів мотивів. Однак з'ясувати найбільш значущі з них або провідний мотив політичної участі суб'єкта шляхом анкетування виявилось неможливо.

Метою **другого етапу** нашого дослідження була **розробка діагностичного інструментарію для визначення провідних мотивів політичної участі**. Для цього нами було розроблено **опитувальник мотивації політичної участі (ОМПУ)**, здійснено змістовну валідизацію, визначено надійність взаємозамінних форм (україно- та російськомовного варіантів). Під час конструювання опитувальника мотивації політичної участі методом

контрастних груп встановлювалась критеріальна валідність опитувальника, методом ретесту оцінювалася надійність. Для різних мотивів політичної участі вона коливалася в інтервалі 0,59 – 0,64.

На етапі пілотажного дослідження для проведення процедури стандартизації ОМПУ використовувалися відомі апробовані методики: методика В. Е. Мільмана «Діагностика мотиваційної структури особистості»; методика А. А. Реана «Мотивація успіху та уникнення невдачі», методика А. Меграбяна в модифікації М. Ш. Магомет-Емінова «Прагнення до прийняття» та «Страх відторгнення»; методика В. В. Бойко «Діагностика рівня емпатії», методика «Соціального інтересу» А. Адлера. Остаточний варіант опитувальника складається з 30-ти висловлювань рівно розподілених за мотивами: прагнення влади; підвищення матеріального і соціального статусу; кар'єри та досягнення успіху; спілкування; партнерської взаємодії; соціальний; альтруїстичний; громадянської відповідальності; інтересу до політики; ідеологічний. Оцінка вираженості мотиву визначається за порядковою шкалою, відповідно до ступеня згоди респондента з твердженням.

Враховуючи неоднозначне ставлення молоді до політики і політиків (від край негативно до позитивного), при формулюванні інструкції було застосовано метод проекції (за Д. Макклелландом). Д. Макклелланд стверджував: «Думки та фантазії – добрий матеріал для аналізу мотивації, тому що вони не такою мірою, як дії, залежать від цінностей, навичок та можливостей» [46, с. 210]. Опитувальник дає змогу побудувати мотиваційний профіль особистості, з'ясувати провідні (найбільш значущі) для неї мотиви політичної участі, а також за необхідності порівняти індивідуальні результати із середніми показниками групи, до якої належить індивід. Наведемо приклад індивідуального мотиваційного профілю студента першого курсу (18 років, росіянин, м. Ялта, АР Крим) (див. рисунок 2.7).

Рис. 2.7. Індивідуальний профіль мотивації політичної участі студента першого курсу*

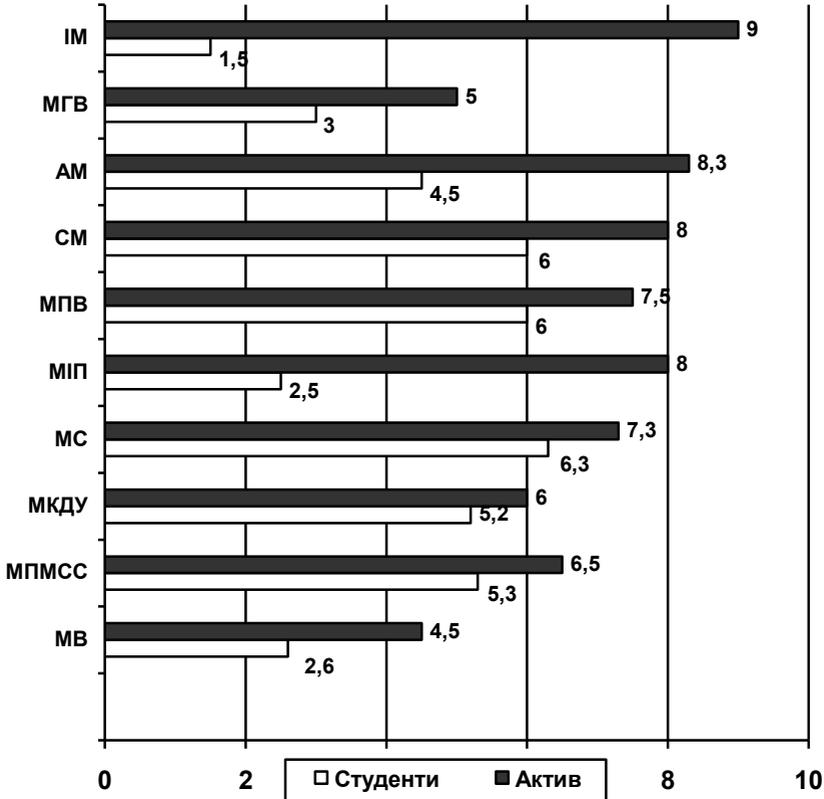
*Примітка. По горизонталі мотиви: ІМ – ідеологічний мотив; МВ – мотив влади; МПМСС – мотив підвищення матеріального та соціального статусу; МКДУ – мотив кар'єри і досягнення успіху; МС – мотив спілкування; МІП – мотив інтересу до політики; МПВ – мотив партнерської взаємодії; СМ – соціальний мотив; АМ – альтруїстичний мотив; МГВ – мотив громадянської відповідальності. По вертикалі – результат у балах по кожному з мотивів.

Мотиваційний профіль свідчить, що у респондента провідним мотивом політичної участі виступає мотив підвищення матеріального і соціального статусу та майже відсутній ідеологічний мотив політичної участі; приблизно однаковими є результати за всіма іншими мотивами, окрім мотиву громадянської відповідальності. Під час опитування було з'ясовано, що респондент ідеологічно не підтримує жодної політичної партії, ніколи не був і не є членом молодіжних політичних організацій, не брав участі в будь-яких політичних акціях, проте у майбутньому розглядає свою політичну участь як можливу для розв'язання матеріальних проблем своїх та своєї родини. Особливо зазначимо, що респондент на момент опитування закінчив перший курс приватного вищого навчального закладу.

Третій етап емпіричного дослідження мав на меті **виявити домінуючі мотиви політичної участі молоді різних вікових груп та їх взаємозв'язок з рівнями політичної активності.**

У дослідженні взяли участь студенти молодших курсів вищих навчальних закладів міст Донецька, Києва, Сімферополя (загальна кількість 350 осіб) та 150 лідерів молодіжних політичних організацій. Вік досліджуваних 18 – 35 років.

До складу *першої групи* (150 осіб віком 18 – 35 років, освіта вища та неповна вища) увійшли лідери і члени молодіжних політичних організацій, залучені до систематичної (деякі на професійній основі) політичної діяльності. *Другу групу* було сформовано зі студентів ВНЗ зазначених міст – всього 150 осіб, які жодного разу не брали участі в голосуванні, не є членами політичних молодіжних організацій. Результати діагностики мотивів у цих групах відображені на рисунку 2.8.

Рис. 2.8. Мотиваційний профіль першої та другої груп досліджуваних*

*Примітка: ІМ – ідеологічний мотив; МГВ – мотив громадянської відповідальності; АМ – альтруїстичний мотив; СМ – соціальний мотив; МПВ – мотив партнерської взаємодії; МІП – мотив інтересу до політики; МС – мотив спілкування; МКДУ – мотив кар’єри і досягнення успіху; МПМСС – мотив підвищення матеріального та соціального статусу; МВ – мотив влади.

Порівняльний аналіз результатів мотивів політичної участі (за ОМПУ) респондентів двох груп виявив таке:

Досліджувані першої групи (лідери та члени молодіжних організацій) виявили високі показники за мотивом *інтересу до політики* – 8,2. Вони демонструють високий рівень обізнаності щодо політичних подій, процесів, особливостей функціонування політичної системи країни. Цей мотив є показником їхнього ставлення до суспільно-політичного життя і виступає підґрунтям політичної активності. Він впливає на рівень політичної культури, спонукає до розвитку вміння аналізувати, прогнозувати політичні процеси, забезпечує людині високий рівень адаптації у політичному просторі. Завдяки стійкому інтересу до політики молоді політичні лідери та члени молодіжних організацій чітко усвідомлюють цілі своєї політичної діяльності. Досліджувані другої групи мають низький рівень мотиву інтересу до політики. Середній показник по групі – 2,5. Інтерес до політики студентів, особливо перших курсів, нестійкий, ситуативний, сформований під впливом окремої політичної ситуації.

Політично активна молодь продемонструвала високий рівень *ідеологічного мотиву* – 9. Це дає нам змогу констатувати, що саме ідеологічний мотив є провідним мотивом активності, ідеологічна визначеність сприяє участі молоді у діяльності політичних партій і молодіжних організацій. Основною метою своєї політичної діяльності молодь вважає обстоювання ідеологічних принципів, норм, ідеалів та політичну боротьбу проти прихильників іншої ідеології. Бажання підтримати ідеологічно близьку політичну силу, боротися за втілення в життя її принципів спонукає молодь до усвідомленої політичної активності. Слід зазначити, що респонденти – активісти молодіжних організацій продемонстрували прагнення діяти тільки з позиції ідеологічно близької політичної сили чи групи, що у майбутньому може призвести до втрати здатності реально оцінювати політичну ситуацію. Впевненість у всесильності однієї політичної сили, політичного лідера, з яким особистість ідентифікує себе, породжує віру в безпомилковість, непогрішимість політичної ідеології та може ускладнювати процес адаптації людини у суспільстві. У досліджуваних другої групи ідеологічний мотив майже відсутній – 1,5.

Аналіз показників мотивів соціального типу (соціального – 7 та альтруїстичного – 8) засвідчив, що молоді політичні активісти та члени молодіжних організацій мають високий рівень про-соціальної мотивації (за соціальним мотивом – 7,8). Вони добре усвідомлюють моральні норми та вимоги суспільства, при цьому у більшості досліджуваних ці норми збігаються з особистісними цінностями, ідеалами, настановами, а в деяких інтереси суспільства переважають над особистісними. Друга група респондентів виявила дещо нижчі показники – 6, при цьому студенти демонструють готовність у майбутньому діяти в інтересах суспільства, але ступінь цієї участі визначатимуть особисто.

Високі показники за *альтруїстичним мотивом* виявлено також у респондентів першої групи. Результат (8,3) свідчить, що досліджувані беруть активну участь у політичному житті. Вони зазначають, що отримують задоволення від цього. Важливою для них є допомога іншим, інколи «з мінусом для себе». Прояв альтруїзму у молодих політичних діячів пов'язаний з моральним обов'язком та співчуттям. Альтруїстичні вчинки заради «іншої людини, якій я глибоко співчую» приносять моральне задоволення, підвищують моральну самооцінку, самоповагу, гордість за себе (уникнення дисбалансу морального аспекту «Я-концепції»). Студенти порівняно з політично активною молоддю продемонстрували середні показники альтруїстичного мотиву (4,5), але стверджують, що готові діяти заради іншої людини, якщо «вона попросить допомогу саме у мене».

В усіх категорій молоді, які взяли участь у дослідженні, показники соціального та альтруїстичного мотивів вищі, ніж показники мотиву *громадянської відповідальності* (актив – 5, студенти ВНЗ – 3). Респонденти обох груп пояснюють це тим, що «готові виконувати свої громадянські обов'язки і активно діяти в інтересах розвитку нашого суспільства в майбутньому, але не заради державних чиновників, окремих політиків, а тільки заради конкретних громадян».

Близькими за результатами є показники рівня значущості для респондентів мотиву взаємодії з іншими суб'єктами (*мотив спілкування* у політичних активістів – 7,3 та у студентської молоді – 6,3; *мотив партнерської взаємодії* – відповідно 7,5 і 6), що засвідчує прагнення молодих людей до встановлення контакту з іншими

суб'єктами. Під час спілкування молоді люди очікують схвалення з боку інших людей, прагнуть взаєморозуміння та відчуття єдності, захищеності, визнання, отримати підтримку однодумців, з'ясувати спільність або протилежність думок. Молодь бажає співпраці в команді однодумців, де важливим для них є емоційний комфорт. Це посилює відчуття впевненості в собі, своєї значущості у суспільстві, дає змогу уникнути самотності.

Актуальними для першої і другої груп досліджуваних виявилися мотиви *автономного забезпечення*. Мотив *підвищення матеріального та соціального статусу* у респондентів першої групи – 6,2; другої групи – 5,6; *мотив кар'єри і досягнення успіху* – 6,0 та 5,2 відповідно. Бажання мати престижну високооплачувану роботу, швидко підійматися кар'єрними сходами, отримати визнання у суспільстві, повагу оточуючих, забезпечити собі, своїй родині високий рівень матеріального життя демонструють і політичні активісти, і студенти. Підвищення соціального статусу у суспільстві, задоволення базових потреб потрібно молоді, щоб почуватися впевнено. Усвідомлення своєї безпеки у суспільстві створює умови респондентам для майбутнього розвитку і самореалізації.

Молодь обох груп демонструє невисоке прагнення до влади (студенти – 2,6; актив – 4,2). Отримання політичної влади не є цінністю для наших респондентів. Ми пояснюємо це тим, що: по-перше, молоді люди мають сумніви, що в українському суспільстві можна «отримати владу чесним шляхом»; по-друге, жодна з причин, за якими влада може бути бажана, не є актуальною для сучасної української молоді. Молодь відчуває себе достатньо самостійною і незалежною від політичної влади, дозволяє собі відкрито критикувати дії влади щодо розв'язання проблем молоді.

Порівняльний аналіз мотивів учасників нашого дослідження дає підстави стверджувати, що значущими мотивами політичної участі лідерів і членів молодіжних політичних організацій є про-соціальні та орієнтаційні типи мотивів, в групі студентів – мотиви взаємодії з іншими суб'єктами. Мотиви автономного забезпечення актуальні для всіх опитаних.

В ході дослідження *за методикою ОРПА* ми отримали експериментальне підтвердження нашої гіпотези стосовно існування *взаємозв'язку окремих складових та форм політичної активності з мотивами політичної участі*. Високий загальний

рівень політичної активності й однаково високі показники за трьома її складовими спостерігаються у лідерів та членів молодіжних політичних організацій. Порівняно зі студентами вони також мають високі загальні показники мотивації. При цьому виявлено, що в активістів поведінкова складова переважає вербально-комунікативну та когнітивну. У студентської молоді – навпаки, поведінкова складова політичної активності (ПА) менша, ніж вербально-комунікативна (ВКА) та когнітивна (КА).

У всіх досліджуваних мотив інтересу до політики прямо корелює з когнітивною складовою політичної участі та загальним рівнем політичної активності ($r = 0,63$; $r = 0,54$), а мотив громадянської відповідальності має зворотну кореляцію з рівнем протестної та електоральної активності ($r = -0,68$).

Виявлено кореляційні зв'язки вербально-комунікативної складової та мотиву потреби в спілкуванні ($r = 0,66$), суспільно-політичної складової та соціального й альтруїстичного мотиву політичної участі ($r = 0,68$), рівня протестної активності та мотиву підвищення матеріального і соціального статусу ($r = 0,74$). Поведінкова складова та протестна активність вища у тих, у кого ідеологічний мотив, а також мотиви досягнення успіху, влади, підвищення соціального статусу домінують над мотивами інтересу до політики, партнерської взаємодії, а також соціально-альтруїстичними мотивами.

Результати проведеного нами дослідження мотивів політичної участі дають підстави стверджувати:

- політична активність молоді полімотивована й зумовлюється комплексом потреб. Найбільш актуальними для переважної частини української молоді є мотиви автономного забезпечення та взаємодії з іншим суб'єктом. Мотиви соціального типу та орієнтаційні типи мотивів виявляються тільки в групі політично активної молоді;

- мотивація політичної участі виявляється на індивідуально-егоїстичному, раціонально-прагматичному і соціально-альтруїстичному рівнях та спричиняє форми і моделі політичної поведінки молоді людини;

- сучасна українська молодь має невисокий рівень громадянської відповідальності. У всіх категорій молоді, незалежно від рівня політичної активності, показник мотиву громадянської відповідаль-

ності нижчий від показника альтруїстичного мотиву. Молоді люди впевнені, що держава недостатньо приділяє уваги розв'язанню конкретних проблем молоді, а лише декларує певні програми та заходи. Тому вони готові діяти заради інших, добровільно допомагати конкретній людині, та не бажають на добровільних засадах і безкоштовно діяти заради держави й політиків;

– необхідність прискореної адаптації молодої людини у політичному просторі трансформаційного суспільства передбачає задоволення потреби в орієнтації. Цю роль виконує мотив інтересу до політики, який відображає зв'язки особистості з політичним світом, демонструє ставлення людини до суспільно-політичного життя і є підґрунтям формування ідеологічного мотиву. Ідеологічний мотив пов'язаний з ціннісною сферою особистості. Серед інших мотивів він виступає провідним і найвпливовішим у політичній діяльності суб'єкта.

Своєчасне виявлення актуальних проблем молоді, пов'язаних із задоволенням потреб різних типів, допомога державних і політичних інститутів у їх розв'язанні, на наш погляд, сприятимуть формуванню мотивів соціального призначення, передусім мотиву громадянської відповідальності.

2.3. Громадянська відповідальність молоді як чинник політичної участі

Громадянська відповідальність молоді – інтегральна внутрішня умова її високої політичної активності й особистісної причетності до загального контексту політичного сьогодення (участь у політичній пропаганді, мітингах, дискусіях, виборах тощо). Громадянська відповідальність означає наявність у кожної юної особи розширеного поля світосприйняття, вихід за межі своїх егоїстичних потреб та інтересів, коли молода людина цікавиться політичною ситуацією в країні, підтримує ділові та неформальні взаємостосунки з однопартийними, агітує інших за ту чи ту політичну силу, нарешті, рефлексує свій громадянський обов'язок перед етносом і народом в цілому. Зрозуміло, що така усвідомлена громадянська відповідальність не виникає сама собою, а формується упродовж життя людини, особливо інтенсивно у підліткові та юнацькі роки.

2.3.1. Психологічний аналіз особливостей громадянської відповідальності особистості

Наукова категорія «відповідальність» у соціогуманітарній науці обґрунтовується у взаємозв'язку з поняттям «особистість», з *когнітивними станами* людини, її *поведінкою*, *обов'язком* перед іншими тощо. «В різних наукових галузях мислителі розуміли відповідальність як свободу вибору, волі та засобів існування, як спосіб реалізації життєвої позиції чи самореалізацію особистістю своєї сутності» [8, с. 49, 50]. Тому вона розглядається як форма активності людини чи групи осіб у процесі соціальної взаємодії.

В аналізованому феномені науковці «виокремлюють суб'єкт і об'єкт відповідальності» [7, с. 50]. Перший характеризується суспільним волевиявленням через соціальні норми і рольові функції [50]. Крім того, суб'єкт відповідальності має дхарму (синонім відповідальності, за С. Браун) за об'єкт і йому належить активний аспект діяльності [14, с. 153]. Це означає, що суб'єкту властивий як цикл формування й визначення мотивів, цілей, так і дії, ставлення тощо. Якщо для суб'єкта зміст діяльності очевидніший, то й морально відповідальнішою є його поведінка.

Досліджуваному феномену приділяється значна увага вчених. Зокрема, С. Л. Рубінштейн [61] розмежовував його на ретроспективний аспект (відповідальність за виконану дію) і перспективний (дхарма за те, що потрібно зробити); К. О. Абульханова-Славська [1] розробила теорію відповідальності, в якій розглядає взаємозв'язок ініціативи та дхарми як певних форм активності суб'єкта, обґрунтовує ідею добровільності, самодисципліни, самостійності, незалежності останнього. Водночас К. Муздибаєв [50] аналізує еволюцію відповідальності, доходить висновку про соціальність цього явища і виокремлює його сутнісні ознаки (справедливість, пунктуальність, чуйність, наполегливість, сміливість тощо); Ж. Піаже зосереджує акцент на вивченні внутрішньої відповідальності як важливій основі морального розвитку людини; Л. Колберг, виокремлюючи стадії розгортання моральної свідомості, спрямовує увагу на аналіз об'єктивного й суб'єктивного різновидів відповідальності, а також на ті періоди, які ґрунтуються на соціальному обов'язку та принципі моралі; Дж. Роттер, вирізняючи інтернальний та екстернальний локуси контролю, переконаний, що перший притаманний особі, яка бере відповідальність за будь-які

події на себе, а другий характеризує людину, котра приписує дхарму за все, що трапилося, зовнішнім обставинам. У цьому контексті Ж. Є. Завадська, Л. В. Шевченко, К. А. Клімова, Т. М. Сидорова [28; 39; 70] та інші, обстоюючи концепцію Ж. Піаже, досліджують цю проблему з погляду взаємозалежності внутрішніх і зовнішніх чинників у контексті вікового становлення особистості. Зокрема, Ж. Завадська, Л. Славіна вирізнили показники відповідальності (усвідомлення важливості виконання доручення, характеру дій, емоційного переживання тощо); М. В. Савчин [64–69] із теоретико-методологічних позицій обґрунтовує структуру відповідальності, а також розглядає цю проблему в навчально-виховному, соціально-психологічному і політичному аспектах; С. В. Баранова здійснює аналіз професійної відповідальності за умов спільної управлінської діяльності [7; 8].

Висвітлюючи тематику відповідальності, відзначимо праці С. Шварца (розкриває зміст зазначеної вище проблеми у межах мотивації допомоги), В. П. Казміренка, Л. Е. Орбан-Лембрик, В. В. Третьяченко та ін. (обґрунтовують явище відповідальності у процесі спільної управлінської діяльності як організаційну властивість тощо); І. Д. Беха [10] (аналізує відповідальність у контексті виховання особистості), Т. Г. Гаєва [16] (характеризує моральну відповідальність як якість суб'єкта активності), Л. Є. Коршунова [42] (досліджує формування відповідального ставлення особистості до праці у виробничому колективі), П. П. Растігеева [60] (виокремлює соціально-психологічні основи відповідальності), Б. С. Яковлева (розглядає відповідальність як фактор регуляції поведінки особистості), С. Браун (вивчає явище дхарми в духовно-езотеричному контексті).

Зазначимо, що *відповідальність* і *громадянськість*, як відомо, є певними рисами характеру особистості, які формуються у процесі її соціалізації. Сучасні дослідження громадянськості спричинені осмисленням фундаментальних праць С. Л. Рубінштейна, Г. С. Костюка, Г. О. Балла, М. І. Пірен, Т. С. Яценко, В. В. Рибалки, Е. О. Помиткіна, Б. Й. Цуканова, В. П. Казміренка, М. М. Слюсаревського, Л. А. Снігур та інших відомих науковців. В основі пізнання цієї проблеми лежать складні психологічні реалії людського вчинку (В. А. Роменець, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко, І. М. Маноха, П. А. М'ясоїд), особливості розвитку саморегулювання та самоактивності особистості (М. Й. Боришевський, О. В. Киричук),

що заклали теоретико-методологічне підґрунтя психологічного осмислення цього явища.

Громадянськість, на думку М. Й. Боришевського, це складна особистісна характеристика (якість), яка інтегрує взаємопов'язані утворення у свідомості та самосвідомості, котрі виникають на основі оволодіння людиною системою громадянських вартостей [11; 13]. У зв'язку з цим «виокремлюють цінності як основний елемент становлення громадянськості» [71, с. 6]. Громадянськість – це й «інтегральна частина культурної ідентичності індивідів, і фактор, який зумовлює формування індивідуальних колективних систем орієнтації» [58, с. 44], або ж «моральна якість людини, в якій інтегровані її духовні, психічні та психофізіологічні функції» [72, с. 5]. Людина, яка володіє цією якістю, пов'язує свою поведінку, своє життя з інтересами і з долею країни, усвідомлює власну відповідальність перед народом і людьми, зберігаючи, проте, свою свободу та суверенність. «Висока громадянська свідомість впливає саме з потреби встановлення гармонії між інтересами особистості та держави. Зрілий громадянин усвідомлює свою особисту зацікавленість у прогресі держави, вбачаючи у ньому також поліпшення власного життя» [55, с. 67].

Розвиток цього феномена залежить від соціально-психологічних очікувань, «Я-образу», самооцінки, позиції вихователів, ментального досвіду народу (М. Й. Боришевський, Л. А. Снігур). Формування громадянськості, у т. ч. відповідальності, відбувається уже в шкільному та юнацькому віці внаслідок когнітивно-практичної діяльності особи у певному середовищі. «Тому активною силою у вирішенні завдань демократизації соціуму, побудови громадянського суспільства має стати сучасна молодь». Загалом громадянська відповідальність виявляється через «систему сформованих відносин громадянина до суспільства і держави, громадянських норм і цінностей» [17, с. 55]. Вона постає в житті у вигляді громадянської позиції людини, яка, за твердженням О. В. Киричука, формовтілюється у різновиди соціально комунікативної, громадсько корисної, суспільно-політичної активності. Серед важливих *ознак громадянської відповідальності* людини виокремимо такі: активну життєву позицію, усвідомлене ставлення до виконання свого громадянського обов'язку, самостійність і наполегливість, самоаналіз, самоконтроль, самоорганізацію, чесність, готовність відповідати за власні вчинки тощо.

Зрозуміло, що передусім сім'я закладає підґрунтя для розвитку відповідальності чи безвідповідальності людини як однієї із найзагальніших її властивостей. Саме вона є осередком успадкування традицій, моральних норм, цінностей і ставлень. Якщо в родині переважають дбайливі та доброзичливі відносини, то, звичайно, така атмосфера сприяє прояву «*істинної відповідальності*» та становленню емоційно стійкого характеру. Коли в сім'ї існує авторитарність, то в суб'єкта формуються страх покарання, почуття образи, тривоги, провини тощо і виникає «*відповідальна діяльність*» [44, с. 93], тобто така, що базується на обов'язку і дає змогу уникати покарання.

Ось чому часто батьки, вчителі та соціум пов'язують відповідальність з обов'язком, зобов'язанням, дисциплінованістю, що не повністю розкриває зміст цієї категорії. «Обов'язок – поняття із сфери несвободи, тоді як відповідальність – поняття зі світу свободи» [78, с. 281]. «Відповідальність у прямому значенні цього слова – повністю добровільний акт; бути «відповідальним» – значить бути вільним...» [78, с. 124]. «Свобода і відповідальність взаємопов'язані, тому що перша реалізується лише через відповідальність, а остання – через свободу» [69, с. 17].

Згідно з концепціями М. В. Савчина [64–69], К. Муздибаєва [50], В. В. Третьяченко, Л. А. Снігур [71], М. Й. Боришевського [11; 13], С. В. Баранової [7; 8] та інших науковців у структурі громадянськості та відповідальності виокремлюють такі компоненти: когнітивний, емоційно-мотиваційний і конативно-вольовий. До зазначеної будови аналізованого феномена додаємо четверту складову – *морально-духовну*. Вона виступає як надбудова, або вищий рівень розвитку усіх компонентів. І це не випадково. Як відомо, на основі обґрунтованих рівнів розвитку моральних суджень Л. Колберга, К. Хелкан визначив та описав стадії розвитку відповідальності. На його думку, критерієм найвищої відповідальності є сукупність привласнених норм і принципів суспільної моралі. Якщо особистість досягає цієї вершинної стадії, то у змозі самостійно і добровільно вчиняти, а «совість стає головним регулятором відповідальної поведінки... духовною інстанцією відповідальності особистості» [69, с. 12, 21]. Тоді відбувається «гармонізація інтелектуально-раціонального, емоційно-мотиваційного і поведінкового компонентів» у внутрішньому та зовнішньому світах людини.

Внаслідок бажаної самореалізації особистості формуються моральна свідомість і самосвідомість, розвивається здатність до моральної саморегуляції. Таке вдосконалення свідомості зумовлює те, що вона неподільно пов'язана з відповідними духовними новоутвореннями людини (ідея, ідеали, ставлення, оцінки, переконання та ін.). Останні завдяки певним процесам, «об'єктивуються у вчинках і поведінці, моральних відносинах, закріплюються у звичаях, дієво впливають через це на суспільні відносини» [53, с. 123].

Зазначимо, що М. В. Савчин, аналізуючи згадані компоненти, до *когнітивного* відносить такі елементи: 1) «усвідомлення особистістю самого предмета відповідальності, що неподільно пов'язане з моральною свідомістю та самосвідомістю; 2) інстанції відповідальності (передбачає сприйняття особистістю ролі і можливостей окремих людей чи групи контролювати, стимулювати та оцінювати її поведінку; наявність досвіду взаємодії з інстанцією тощо); 3) оцінювання себе як суб'єкта відповідальної поведінки...; 4) саморегулятивну функцію (характеристика соціальної пам'яті та мислення, здатності до творчості в аналізі поведінки, когнітивного стилю розв'язання проблем та ін.) [69, с. 26].

Емоційно-мотиваційний компонент, як слушно зауважує вчений, виявляється у відповідних психічних станах, переживаннях, почуттях, котрі виникають під впливом певного ставлення до прийнятих у мікросередовищі етичних норм, принципів, потреб, інтересів, готовності до дії, та утримує сукупність мотивів особистості, які спонукають до реалізації задуманого. За допомогою процесу мотивації актуалізуються мотиви, виникає мета й готовність до діяння, до вибору його засобів і способів. Отож у мотиваційному циклі беруть участь різноманітні потреби, мотиви, світогляд особистості, емоційно-ціннісні утворення, її домагання.

Конативно-вольова складова відповідальності спричинена функціонуванням і взаємодоповненням когнітивного, емоційно-мотиваційного та морально-духовного компонентів у структурі внутрішнього світу людини, оскільки у її реальному житті ці компоненти взаємопов'язані та утворюють єдине ціле. Якщо сформовані адекватні чи позитивні складові відповідальності, то й поведінка особистості буде гуманною й відкритою. Коли ж зазначені складові наповнені негативом, то вочевидь поведінка, вчинкові дії особи характеризуватимуться невпевненістю, втратою самостійності або надмірною розкутістю.

Поведінковий компонент відповідальності утримує систему дій, учинків, котрі дають змогу особистості «реалізувати предмет відповідальності»; «у зовнішньому плані він виявляється у виконанні обов'язків, вимог, зобов'язань, завдань тощо, а у внутрішньому – під час прийняття рішень, при доборі та оцінці засобів реалізації предмета відповідальності, самоаналізі поведінки і свого «Я», зайнятті позицій щодо подій, інших осіб, груп та самого себе, нарешті, при виробленні програми саморозвитку «Я» та ін.» [69, с. 28, 29].

Поведінка людини невід'ємно пов'язана також з її вольовою регуляцією. В. Джеймс основною сутнісною характеристикою останньої називав способи подолання перешкод. Він визначив п'ять типів поведінки, яка опосередкована рішучістю: 1) «розумна поведінка» як раціональне пояснення ситуації і відшукування способів поведінки, що адекватна конкретному випадку; 2) «випадкова зміна обставин»; 3) «випадкова зміна суб'єкта», коли він ігнорує сприйняті ним свідчення про перешкоди і продовжує діяти; 4) «ціннісна зміна людини», котра ґрунтується на зміні структури мотивів; 5) «акт волі», за допомогою якого виникає процес надання мотиву додаткової вагомості (наприклад, у ситуації «справа честі»). С. П. Льюїс вольову регуляцію пов'язує з переборюванням зовнішніх та внутрішніх труднощів, а В. К. Калін розглядає її як цикл створення оптимального режиму активності, що забезпечує найефективнішу діяльність. Очевидно, що вольові риси особистості як особливості її вольової регуляції виявляються у конкретних поведінкових діях та вчинкових актах.

Отож громадянська відповідальність особистості доповнюється складними структурними компонентами й механізмами, які взаємодіють та надають стійкості її поведінці. «Психологічно вона (відповідальність. – *Авт.*) визначається як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками, та не зводиться до зовнішнього обов'язку» [69, с. 13].

Зазначені теоретико-методологічні засади дослідження відповідальності особистості знайшли емпіричне втілення у створеному нами тесті, який дає змогу визначати як загальний коефіцієнт відповідальності досліджуваного, так і особливості розвитку в нього її окремих компонентів.

Передумови становлення громадянської відповідальності молоді

Сьогодні проблема формування громадянської відповідальності молоді, ускладнена суперечливими процесами українського державотворення, є актуальною, оскільки пов'язана із процесами демократизації та гуманізації усіх сфер суспільного життя країни. Вона вдало висвітлена, зокрема, у «Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності» (М. Й. Боришевський, О. В. Сухомлинська та ін.) і в «Концепції громадянської освіти в Україні» (І. Жадан, Л. Мисик та ін.).

Відомо, що важливою сприятливою умовою становлення громадянської відповідальності молоді є наявність громадянського суспільства і демократичної держави. У першому випадку добровільні організації, спілки тощо створюються на ґрунті «самостійного, вільного від втручання держави розвитку громадян, вираження їх власної активності, ініціатив і потреб» [58, с. 46]. Громадянське суспільство єднає людину і державу, створює передумови для задоволення матеріальних і духовних потреб людини, особистих та суспільних інтересів. Водночас воно «здатне бути опонентом і партнером держави, створювати простір для громадянської ініціативи та виступати важливою сферою соціалізації індивідів» [58, с. 46]. «Громадянське суспільство, на відміну від політичних структур, керується у своїй поведінці та діяльності протилежно іншими мотивами, ніж представники держави. Серед цих мотивів, щонайперше, вирізняються моральний, науковий і навіть релігійний» [41, с. 82]. У їхній сукупності здійснюється виробничо-правова діяльність, яка смислово збагачує різні форми людської активності, визначає головні напрями докладання громадянами фізичних, розумових і моральних зусиль.

У будь-якому разі громадянське суспільство не уподібнюється державі і водночас не існує без останньої, а є своєрідною її опозицією. Воно є «суспільством громадян, котрі мають права і свободи, охоплює сукупність інститутів і відносин як наслідок діяльності людей, спрямованої на задоволення їхніх інтересів і потреб; це політична спільнота людей, які беруть участь у формуванні органів державної влади, впливають на визначення політики держави і здійснюють над нею контроль» [58, с. 47]. Натомість держава – це «тип політичної організації» [там само,

с. 54], що утримує систему політичних норм і згуртовує населення, котре живе на певній території та підкоряється політичній владі. Причетність до держави з'являється у людини завдяки набуттю статусу громадянства. У широкому розумінні слова демократична держава – це така форма суспільного правління, у якій влада реально належить народу, точніше, його найкращим представникам; тоді суб'єктом делегованої влади є народ (у випадку з Україною це залишається стратегічним наміром).

Одна з найістотніших турбот сучасного українського – «перехідного» і нестабільного – суспільства є проблема його самоусвідомлення, самоідентифікації та самоорганізації в якісно новому геополітичному та соціокультурному контекстах. Визначення стратегічних і тактичних орієнтирів суспільного поступу, вироблення моделі «бажаного стану» суспільних структур та інститутів, з'ясування дієвих умов, чинників і засобів його досягнення – головне завдання як українських суспільствознавців, політиків, державників, так і молоді й народу загалом.

Демократія у сучасному розумінні являє собою систему державних, громадських, ідеологічних інституцій, покликаних забезпечити не лише народоправління, а й створити всі потрібні умови для цивілізованого життя різних поколінь людей. Вона зреалізовує свій позитивний потенціал, якщо набуває соціального спрямування та змісту (на відміну від формальної, ритуальної чи удаваної демократії, де влада – «річ не лише у собі», а й «для себе»). Сакралізація демократії – річ небезпечна. Дж. С. Міль ще у 1859 р. зауважив, що державний діяч, обраний більшістю, – це вже заздалегідь «посередність», адже маса надає перевагу не кращому, а тому, хто більше схожий на неї, на «масову людину».

Проблема для України полягає не у пошуках політичного ідеалу, а у потребі з допомогою сучасної молоді сформувати демократичну культуру народу. Цінність демократії не в тому, що вона є владою всіх, а в тому, що надає свободу громадянам усіх вікових груп. У цьому аналітичному контексті взірцями політичного досвіду є «громадське самоуправління», магдебурзьке право, конституція Пилипа Орлика. Запобігти загрозам бюрократичного свавілля покликані система громадського контролю, гласність, свобода преси, незаангажовані журналісти.

Сьогодні, на жаль, Україна залишається державою з низьким індексом демократії. Труднощі адекватних позитивних пе-

ретворень пов'язані як із неспроможністю влади повністю звільнити від контролю та «ручного» управління перебіг демократичних процесів, так і з психологічною неготовністю громадян, особливо молодого покоління, до широкого використання у щоденному житті чинних прав і свобод, зафіксованих у Конституції України та інших нормативних актах.

Відсутність належної правової бази, а ще більше масове недотримання «букви закону» – фактично нездоланні проблеми на шляху України до європейського геополітичного простору. Психологічно та політично ситуацію істотно ускладнює дія правової норми щодо недоторканності народних депутатів України, що розхитує засади прозорості діяльності загальнонаціональної системи правосуддя. Загалом партії не несуть юридичної відповідальності ні за політичний психоз та інформаційне бомбування населення під час виборів, ані за невиконання своїх партійних програм. Уже сьогодні зрозуміло, що прийнятий у 2005 р. Кодекс адміністративного судочинства не виконується належним чином. Усе це на фоні майже тотальної підконтрольності органів судочинства виконавчій і почасти законодавчій гілкам влади спричиняє закономірний результат: нині Україна – неправова держава.

Україні потрібен широкий безперервний соціальний діалог, скажімо такий, який, починаючи з 30-х років ХХ ст., має Швеція. Тоді у цій країні він був організований у формі тристороннього органу (уряд – конфедерація роботодавців – профспілки), котрий погоджував основні параметри економічної і соціальної політики, умови праці та рівень її оплати. Відтоді такий діалог залишається основою соціально-економічного устрою країни. Кожен з проєктів публічної політики (насамперед, це проєкти бюджетів) ще до схвалення їх урядом (а пізніше парламентом, як того вимагає законодавство) публічно обговорюється в якомога ширшому колі, включно із структурами урядової адміністрації, політичними партіями та органами самоврядування.

Соціально-психологічний аналіз стану українського соціуму дає підстави стверджувати, що Україна, навіть після «Помаранчевої революції», залишається державою недемократичною, неправовою, несоціальною і негуманною, а громадянське суспільство не виявляє себе належним чином, тому що підконтрольне владі. Відповідно простір активного долучення молоді до грома-

дяньського життя суспільства обмежений, що, природно, не стимулює формування почуття її особистісної відповідальності на всіх рівнях соціальної взаємодії – від сім'ї до організацій, товариств, спілок, партій тощо. Загалом існує пряма залежність між формами та організацією громадянського суспільства і ступенем відповідальності населення за все, що відбувається у державі. Чим ширший вияв громадянськості має народ, тим дієвіша громадянська відповідальність кожного.

За умов існування повноцінного громадянського суспільства і демократичної держави молоде покоління мало б змогу формувати та виявляти високий рівень громадянської свідомості та самосвідомості, а отже, зростала б його відповідальність. Таке припущення дало змогу визначити базові передумови становлення громадянської відповідальності молоді (рисунок 2.9). Перша – це наявність громадянського суспільства, котре, як відомо, інтегрує індивіда і державу й водночас не ототожнюється з нею та не відокремлюється від неї. Воно охоплює ту «масу народонаселення, яка, керуючись, з одного боку, ідеологічними мотивами, а з іншого – щонайголовніше – буденними, тобто правовими, естетичними, науковими, моральними, й становить підґрунтя реального соціального буття» [41, с. 84, 85]. Інакше кажучи, громадянське суспільство уможлиблює таку життєдіяльність кожного громадянина, котра своїми цілями, змістом і формами організовує перебіг як суспільного, у т. ч. політичного, повсякдення, так і будь-якої іншої міжсуб'єктної чи міжгрупової взаємодії.

1 – Громадянське суспільство:
спільнота людей, котрі беруть участь у формуванні органів державної влади, впливають на визначення політики держави, здійснюють над нею контроль, керуються як ідеологічними, так і буденними мотивами

2 – Громадянська свідомість:
спосіб ставлення до системи громадянських цінностей, що регулює різні форми активності (поведінка, діяльність, спілкування, вчинки тощо)

4 – Громадянська відповідальність:
найзагальніша властивість особистості, у котрій інтегровані утворення свідомості та самосвідомості, а також взаємопов'язані такі компоненти, як когнітивний, емоційно-мотиваційний, поведінково-вольовий, морально-духовний

3 – Громадянська самосвідомість:
усвідомлення себе як носія громадянських цінностей та ставлення до себе як суб'єкта цих цінностей, котрий активно їх обстоює у процесі суспільного життя

Рис. 2.9. Базові передумови становлення громадянської відповідальності молоді

Громадянська свідомість формується у громадянському суспільстві, являє собою властивий людині спосіб ставлення до об'єктивної дійсності і водночас форму відображення реальності за допомогою об'єктивованого у слові суспільно виробленого знання, регулює її форми активності та дає змогу передбачити результат своєї дії як усвідомлену мету. Як базова передумова ця свідомість належить до фактів, явищ, процесів суспільного життя і допомагає конкретним індивідам, у т. ч. молоді, «орієнтуватися у політичній реальності (пізнавальна функція) і регулювати свої стосунки з оточенням (практична функція)» [58, с. 165].

Конкретною основою становлення громадянської свідомості молоді у процесі політичної участі можуть бути: а) зразки політичної поведінки інших, зміст якої зумовлює успіх під час досягнення цілей; б) як власні, так і групові потреби та інтереси; в) форми спільної та індивідуальної політичної діяльності, яка дає змогу реалізувати бажання, інтереси, потреби, мотиви молодих людей; г) суспільно-політична практика, наприклад, участь у виборах (агітатори, спостерігачі, члени дільничних комісій тощо). Внаслідок цього формується політичний досвід, котрий виявляється у політичній позиції чи інтелектуальному самовизначенні, що спрямовані на освоєння та обстоювання канонів і правил політичного життя. При цьому політичні знання можуть бути: а) буденні (не інтегровані у цілісність, але практичні); б) наукові (являють собою результат цілеспрямованих досліджень); в) синтетичні (поєднують практичні і наукові). Коли молодь керується останніми, то її громадянська свідомість характеризується аналітичністю, виваженістю, різнобічністю.

Примітно те, що громадянська самосвідомість студентської молоді фокусується навколо процесів усвідомлення «себе як носія громадянських цінностей та ставлення до себе як суб'єкта цих вартостей» [71, с. 10]. Процес самоусвідомлення здійснюється переважно на особистісному рівні виконання громадянських завдань та соціальних дій, а також у взаємодії з іншими, внаслідок чого й виникає усвідомлене ставлення молодої людини до власних потреб і здібностей, потягів і мотивів поведінки, переживань і думок, дій і вчинків. Крім того, як зауважує Г. С. Костюк, «розвиток свідомості й самосвідомості є неперехідною умовою становлення людини як соціальної істоти...» [43, с. 142]. У зв'язку з цим С. Л. Рубінштейн

стверджує, що важливим моментом, котрий центрується в контексті психологічного вивчення особистості, є проблема самосвідомості, оскільки від рівня її сформованості залежить те, якою мірою особистість буде відповідальна за свої вчинки [61, с. 776–777].

I, насамкінець, наголосимо ще на одній залежності: розвинута громадянська відповідальність дає змогу кожному внутрішньо зростати, творити власну долю і долю своєї країни. Вона постає як найзагальніша властивість особистості, в котрій поєднані утворення свідомості та самосвідомості, інтегровані всі її психічні функції та взаємодоповнюються не три, а чотири компоненти (когнітивний, емоційно-мотиваційний, поведінково-вольовий, морально-духовний). Зокрема, перший компонент феноменології вияву громадянської відповідальності студентської молоді активізує перебіг інтелектуально-пошукової активності, другий – характеризує готовність діяти у конкретній ситуації та сприяє усвідомленню актуальних громадянських потреб, третій – забезпечує функціонування конкретної практичної активності, системи ставлень до виконання обов'язків, четвертий – продукує самоусвідомлення себе як людини, котра керується, приймає до реалізації окремі світоглядні моделі поведінки і діяльності та готова утверджувати громадянські цінності на фоні власної внутрішньої свободи не лише як суб'єкт цих вартостей, а й як особистість та індивідуальність.

Правомірність функціонування чотириккомпонентної структури громадянської відповідальності студентської молоді та аргументованість її базових передумов суголосні з юнгінським принципом кватерності. «Кватерність К. Г. Юнг розумів як універсальний архетип, логічну передумову будь-якого цілісного судження. Наприклад, щоб описати горизонт як ціле, потрібно згадати чотири сторони світу... Чотири елементи трапляються всюди, і насамперед у людських психічних функціях: відчуття (сенсорика), мислення (логіка), почуття (етика, емоції), інтуїція (апріорне знання)... Кватерність... має структуру 3+1, у якій один з елементів займає особливе положення або має порівняно іншу природу... Саме четвертий, доповнюючи тих трьох, робить їх чимось єдиним, символізуєчи Універсум» [27, с. 36–38]. У нашому випадку завершальним елементом є громадянська відповідальність та її морально-духовний компонент як вершинний у даному дослідженні. Загалом зазначені вище структурні компоненти відобра-

жають функціонально-динамічний вияв громадянської відповідальності молоді. Їх розгортання забезпечується певними соціально-психологічними механізмами.

2.3.2. Соціально-психологічні механізми формування громадянської відповідальності молоді

Громадянська відповідальність є значущим показником особистісної зрілості людини. У період молодості вперше виявляється спроможність особи активно й свідомо брати участь у житті суспільства, обстоювати принципи громадянської взаємодії, самоусвідомлювати власну роль у соціумі. Це дає змогу інтерпретувати її «готовність до громадянської самореалізації як новоутворення даного вікового періоду» [71, с. 8], а також як уміння проявляти відповідальну поведінку. Зрозуміло, що тут важливе значення має як сім'я, так і процеси державницького, патріотичного навчання та виховання, зорієнтованого на складні форми самовдосконалення молодого покоління (розвиток самоактивності, громадянської свідомості та самосвідомості: її національний, правовий, екологічний, валеологічний аспекти (М. Й. Боришевський), формування обов'язку, ініціативи, внутрішньої свободи тощо).

Для того щоб детальніше дослідити проблематику громадянської відповідальності молоді та виробити ефективні способи її активізації, треба виокремити та проаналізувати дію певних механізмів її розвитку і пізнання. Зокрема, Л. І. Анциферова зазначає: «Дослідити динаміку психічного життя особистості – значить вивчити різні форми існування та самовтілення її у часі, *розкрити психологічні механізми* цього існування. Їх можна уявити собі як закріплені у психологічній організації особистості функціональні способи її перетворення, внаслідок чого різні психологічні новоутворення, котрі підвищують або знижують рівень організованості особистісної системи, змінюють режим її функціонування» [6, с. 8]. Провідними механізмами формування громадянської відповідальності молоді «як синтетичного критерію особистісної зрілості» (Б. Г. Ананьєв, В. О. Сухомлинський) є *персоналізація, персоніфікація* (за А. В. Петровським), *ідентифікація, менталізація, цілепокладання і рефлексія*.

Персоналізація (з лат. *persona* – особистість) розкриває ті процеси, внаслідок яких особа отримує ідеальне уявлення про жит-

тедіяльність інших людей, має бажання стати особистістю і може постати нею у ситуаціях реальної суспільної взаємодії (за А. В. Петровським). Так через вчинкові дії відбувається сходження молодої людини на особистісний рівень, під час якого вона набуває життєвих індивідуальних рис. У нашому випадку цей механізм дає змогу дослідити, яким чином молодь у процесі громадянського самовиявлення *зосереджує увагу на відомих персоналіях* (і не тільки сьогодення чи попередніх століть), а точніше – *на взірцях їхньої громадянської позиції*. Наприклад, для окремої когорти молоді високий рівень національного державотворення співвідноситься з козацьким періодом, коли жили такі яскраві особистості, як П. Сагайдачний чи П. Калнишевський та інші гетьмани України. У процесі дії зазначеного механізму основним спонукальним чинником виявляється та духовна сила, в котрій персоніфікований погляд втілюється так глибоко, що здобутки яскравої людини стають менш важливі, ніж її ідея, утвердження якої не завершується навіть після смерті її носія. «Стосовно історії України феномени «козацтва», «кобзарства» та інші є дієвим фактором розвитку громадянської свідомості та самосвідомості у разі ототожнення людиною себе з ідеями, що їх втілюють ці явища» [71, с. 8].

Під час дії механізму персоналізації молодь здебільшого виявляє такі *моменти*: а) здатність зосереджувати увагу на ідеалах не лише реальної людини, а й міфічних чи літературних персонажів, що часто має дієвіший вплив, ніж особа, яка жила раніше чи живе сьогодні; б) *деперсоналізацію* (неприйняття людини, а тому відокремлення чи відмежування її від створеного нею продукту праці); в) *персоналізацію* (одночасне приписування собі чужих здобутків та делегування думкою власних недоліків іншим).

Природно, що молодь різною мірою виявляє потребу та здатність до персоналізації. Успішним є метод задоволення цієї потреби, суть якого полягає у долученні молоді до діяльності, в котрій задіюється наявний інтелектуальний потенціал. Здебільшого процес особистісної персоналізації зароджується й розвивається у колективі за умови виконання суспільно важливих справ. Ось чому молодь активно бере участь у роботі громадських спілок, неформальних рухів, молодіжних організацій, так чи інакше долучається до політичних акцій. Відомий факт: в угрупованнях низького рівня розвитку персоналізація лідера інколи стає передумовою деперсоналізації інших членів.

Важливим механізмом формування громадянської відповідальності молоді є *персоніфікація*. Його первинна суть полягає в наділенні тварин, рослин, понять, предметів і явищ природи людськими властивостями. Свого часу К. Г. Юнг пов'язував аналізований феномен із несвідомою ідентифікацією. На його погляд, персоніфікація – це будь-яке поняття чи явище, що конкретизується чи знаходить відображення у чомусь живому, ковітальному, або «процес одухотворення, надання людських характеристик неживій природі» [71, с. 8].

У цьому змістовому контексті значущим є таке емпіричне узагальнення: у процесі становлення громадянської відповідальності молодь задіює чи приймає результати діяльності інших, часто наповнює їх одухотвореним змістом з допомогою явища персоніфікації, а тому виникає своєрідне «силове поле особистості» (А. В. Петровський). Це впливає на *формування ставлень, світоглядних цінностей*, з'являється «громадянський патріотизм людини як духовний фактор економічної міцності країни та її обороноздатності» [71, с. 8], масово утверджується почуття не лише «Я», а й «Ми», «Разом», смислово збагачується не тільки «Я-свідомість», а й «Ми-свідомість».

А. Ребер характеризує персоніфікацію як приписування людських чи особистісних якостей деякій «абстракції». Останньою, скажімо, стосовно молоді, може постати важлива для неї соціальна структура чи референтна група. Персоніфікація часто трансформується в механізм взаємодії чи ефективного переконання на користь чогось значущого для держави. Цей феномен доповнює соціальну, у тому числі політичну, дійсність традиціями, нормами і правилами дій, використовується для стимуляції політичної участі різних верств населення через засоби пропаганди. Прикладом тут може бути *пряма персоніфікація* товарів під час реклами (телевізор «говорить» людською мовою, «танцює» і «переконує», за кого голосувати). Така персоніфікація особливо захоплює молодь.

Водночас вияви феноменів персоніфікації та персоналізації можуть мати і негативний вплив на молодь, оскільки вона – здебільшого імпульсивна категорія людей. Надмірне захоплення окремими персоналіями та зразками їхньої поведінки чи емоційно нерациональна віра у надумані явища й нереальні події унеможливають об'єктивне оцінювання ситуації. Тоді така акцентована особа стає «закритою», існує у своїй «колбі», не приймає інших пози-

цій, «відгороджується» від них, унаслідок чого зникає емпатія і повноцінна рефлексія буденних подій.

У розвитку громадянської відповідальності важливе значення мають також механізми *ідентифікації, цілепокладання, менталізації та рефлексії*. Перший в аналізованому випадку пояснює процес оволодіння молоддю рисами своєї спільноти, додання до неї особистісних властивостей, ототожнення їх з конкретними громадянами країни, їхньою життєдіяльністю. Це впливає на соціальну дійсність та форми політичної участі, що мають відмінності у різних регіонах України. Якщо під час персоналізації відбувається зосередження на відомих особистостях, то у процесі ідентифікації виникає ототожнення з іншою людиною, групою й, відповідно, з їхніми ідеалами. Коли задіюється цей механізм, то молодь починає копіювати чужі, але значущі для неї думки, почуття, дії (А. Бандура), цінності, досвід. Соціальні психологи і політологи вважають, що таке уподібнення має багато позитивного, тому що ефективно здійснюється міжособистісна регуляція поведінки індивідів, виникають згода, згуртованість, взаєморозуміння. Крім того, за умов копіювання формуються групові норми і цінності як джерело прогресу і стабільності суспільних відносин (Г. Тард).

Громадянська відповідальність ґрунтується і на механізмі *цілепокладання*, який охоплює «сміслоутворювальний зміст практики, що полягає у формуванні цілі як суб'єктивно-ідеального образу бажаного (цілеформування) і втіленні її в об'єктивно-реальному результаті діяльності (цілереалізація)» [76, с. 755]. Для того щоб здійснити громадянський вчинок (наприклад, бажання працювати за обраним фахом на користь Батьківщини, проголосувати і підтримати обраного претендента в депутати, тобто агітувати, реалізовувати програму передвиборних дій), молода людина має свідомо визначити мету, розробити програму дій щодо її досягнення, тобто задіяти процес власного *цілеформування*. Коли ціль утілюється в реальну суспільну діяльність, то відбувається *цілереалізація*, котра розв'язує внутрішні та зовнішні суперечності між суб'єктом громадянської дії та об'єктом – змістом діяльності. Тому ціль «ініціює у психіці індивіда процес цілепокладання – вибудовування послідовності дій, котрі здатні наблизити його до реального досягнення бажаного» [40, с. 71]. Суспільна ціль характеризується «детальністю» [там само], тобто передбачає, за який час, у який спосіб та з допомогою яких засобів треба здійс-

нювати відповідні дії, а також вирізняється «структурованістю майбутнього» [там само], розвиваючи уявлення кожного про перспективи подальшої діяльності. Загалом процес цілепокладання інтенсифікує формування громадянськості молоді, оскільки, ставлячи перед собою цілі, кожен її представник аналізує шляхи їх досягнення за конкретних умов сьогодення.

У зв'язку з цим Н. Ф. Наумова зазначає, що «цілепокладання як пов'язаний із свідомістю і самосвідомістю... механізм поведінки – важливий елемент людської діяльності...» [51, с. 91]. Тут вступають у дію як процеси сприйняття, мислення, пам'яті тощо, так і морально-етичні мотиви, вчинкові інтенції. Тому цілепокладання ґрунтується на чітко спрямованій смисловій роботі, яка спричиняє відповідний результат і завершується смислово-вчинковим обміном. Це означає, що молодь постійно обмінюється набутим соціально-культурним досвідом, унаслідок чого у кожного закріплюється певне суб'єктивне ставлення до своєї і партнерської праці, що в підсумку забезпечує порозуміння. Тому цілепокладання пов'язане з наявністю у громадян задуму перебування суспільного життя, який давав би змогу кожному рухатися у краще майбутнє, самопроекувати й реалізувати спільну мету державотворення. До цього циклу долучається сфера особистісних смислів (вони стимулюють пошук сенсу життя загалом), котрі наповнюються унікальністю та непересічністю, а тому виникає самовизначення молодої людини та формується її індивідуальність. Водночас процес цілепокладання надає цінності та значення продуктам громадянських учинкових дій молоді, в яких відображаються її потреби та мотиваційні форми-інтереси, бажання, мотиви, інтенції.

У підсумку всі громадянські вчинки молоді так чи інакше втілюються в конкретний культурно-етнічний контекст. Тому громадянськість залежить і від *механізму менталізації*. Загалом термін «ментальний» належить до того змісту життя людини, котрий стосується глибин її внутрішнього світу. Згідно із психоаналітичною теорією З. Фрейда, в ньому, передусім, наявні неусвідомлені потяги, котрі виявляються в обмовках, описах, сновидіннях, забуваннях та довільному продукуванні незвичних асоціацій чи психічних образів [77]. Відповідно до аналітичного підходу К. Г. Юнга, у структурі особистості, крім Еґо як центру сфери свідомості та особистого несвідомого (пригнічені конфлі-

кти), є чи не найглибший пласт психіки – колективне несвідоме, в якому у формі архетипів, або первинних психічних образів («персона», «тінь», «самість», «мудрець» та ін.), утримується увесь духовний спадок людської еволюції – сліди емоцій і пам'яті, думок і переживань [85]. Як зазначає О. А. Донченко, «однією з надзвичайних здогадок К. Г. Юнга є визнання того факту, що ми народжуємося не тільки з біологічною, а й із психічною спадковістю, яка визначає наші поведінку та досвід. Тому колективне несвідоме утримує психічний матеріал, котрий не виникає в особистому досвіді..., воно, мов повітря, яким дихають всі і яке не належить нікому» [26, с. 15].

З погляду науковців, світ ментальності за своєю сутністю має інтерсуб'єктивний характер. А це означає, що він утримує велику кількість психічних процесів, утворень і механізмів, які усвідомлюються і раціоналізуються частково й фрагментарно. Звідси надскладна структурна організація психосоціального змісту ментальності, що динамічно поєднує у знятому вигляді опозиційні характеристики життя і діяльності людини – природне і культурне, емоційне і раціональне, несвідоме і свідоме, індивідуальне і суспільне, унікальне й універсальне, інстинктивне і духовне [79, с. 41].

Водночас ментальність – це також соціально-психологічна самоорганізація носіїв певної культурної традиції, що характеризується єдністю їхніх настанов, переживань, думок, почуттів і виявляється в тотожності світосприйняття і світобачення. Вона визначає той рівень суспільної свідомості, на якому думки не відділені від емоцій, почуття – від вольових дій, учинки – від загального поступу життєактивності, а тому люди користуються латентними звичками і прийомами усвідомлення, не помічаючи цього, не вдумуючись у їхню суть, не зважаючи на ступінь їх логічної обґрунтованості. Тому ментальність – складний природно-соціальний продукт духовного життя нації, якість якого визначають: а) природні умови життя, б) традиції та історично усталені моделі поведінки представників одного етносу, в) соціальні інститути (структури), г) культурні стратегії індивідуального розвитку і самореалізації нації. Менталітет як сутнісна форма вияву ментальності є не так набутиим результатом людських відносин і поведінки, як очікуванням цього результату, що має статися на основі реалізації визначальних програм і доктрин розвитку різних сфер суспільного життя (ідеологія, політика, освіта тощо). Відтак менталітет – квінтесенція

культури народу, категорія не лише психологічна, а й соціальна і навіть моральна.

Націю, на думку А. В. Фурмана, консолідує чотири соціальні інститути – держава, школа, церква і сім'я. Своєрідним знаменником зазначеної четвертинності є національна ментальність, котра пронизує *підвалини соціального життя громадян*. Тому зміст їхнього буття залежить, з одного боку, від ментального потенціалу суспільства загалом, а з другого – від пріоритетів культурного простору кожного навчального закладу зокрема. Останній має відтворювати в наступному поколінні кращі соціально-культурні традиції нації, моральні норми, світоглядні цінності, а не завантажувати психіку молодого покоління лише інформаційними знаннями, що з часом забуваються, оскільки не відпрацьовані у свідомості на рівні ліміту (норм) і не зrealізовані у практиці життя.

Примітно, що у процесі політичної участі молоді виявляється «факт усвідомлення особливостей своєї етнічної групи, що не містить упередження проти інших. Але коли оцінюється стороння група, то можливе спотворення ... уявлень про неї. Психологічно при цьому виникає явище етноцентризму – схильності сприймати усі життєві явища з позиції «своєї» етнічної групи, котра розглядається як еталон» [5, с. 168]. Тому за допомогою цього феномена можна пояснити політичні розбіжності між молоддю західного, центрального і південно-східного регіонів України.

Високий рівень громадянської відповідальності актуалізується *механізмом рефлексії*, тобто усвідомленням молоддю своїх учинків і того, як вона сприймається оточенням. Крім того, коли людина досягає рефлексивного рівня буденної мислєдіяльності, то розуміє, що стає творцем не тільки власної долі, а й своєї країни, принаймні свого найближчого довкілля – батьківщини.

Таким чином, формування громадянської відповідальності молоді стимулюється кількома соціально-психологічними механізмами, що накладаються один на одного у процесі різноманітного вчинкового діяння. Вони дають змогу розвинути та закріпити різні психологічні новоутворення у внутрішньому світі особистості, підвищувати чи знижувати рівень організованості людини загалом. *Висока громадянська відповідальність, на нашу думку, постає у вигляді активного, наповненого сенсом життя, яке суб'єкт спрямовує на постійне вдосконалення себе як громадянина країни, виявляє соціальну самореаліза-*

цію через освіченість, суспільну спрямованість та громадянську позицію. Зазначені механізми мають вплив і на становлення модальностей «Я-концепції» молоді.

2.3.3. Громадянська відповідальність у контексті політичної активності молоді

Добре відомо, що відповідальність у загальному розумінні цього слова передбачає не лише самостійність, чесність, наполегливість, обов'язок, дисципліну, а й, головню, свободу. «Усе це ставить відповідальність у центр етики і навіть перетворює її на часовий і просторовий горизонт, якому мають відповідати вчинки» [33, с. 8].

Сьогодні важливого значення набуває громадянська відповідальність людства за своє теперішнє і віддалене майбутнє. Яке воно буде – гармонійне, стабільне, з високим рівнем забезпечення чи, навпаки, агресивно-емоційне – залежить від життєвої позиції кожного громадянина і тих соціально-політичних процесів, що відбуваються у державі. Адже від того, з якими побутовими, економічними, соціальними або політичними настановами зріле покоління постає в очах молоді, прямо залежить, з чим нащадки прийдуть до своїх дітей. Це нагадує ситуацію, що стосується «політика, котрий хоч би як ґрунтовно діяв, усе рівно він – не первинний творець, а витвір суспільства, справу якого узяв у свої руки. Отже, він відповідає не за те, що зробив, а за те, що його зробило, тобто він відповідальний за таких, як сам, тобто за тих, з кого утворюється суспільство даного моменту, відтак за успішність країну сучасників, які довірили йому владу. Він повинен передати отриманий спадок у невизначене майбутнє» [33, с. 192]. Звідси висновок: «... держава може бути доброю лише тією мірою, якими добрими є її громадяни...» [33, с. 259]. Найкраща держава – це та, функціонування якої громадяни найменше помічають.

Громадянська відповідальність кожного з нас є наріжним каменем сьогодення та майбутнього. Вона охоплює як правовий, так і моральний аспект. «Звісно, політична діяльність, на противагу приватній, має більшу довгочасовість своєї дії і відповідальності» [33, с. 33, 34], оскільки від неї залежить як прийняття Конституції, законів тощо, так і те, як вони діятимуть у країні. Тому перед молоддю постає проблема пошуку змісту і функцій «далекосяжної громадянської відповідальності» [33], яка давала б уявлення про непередбачувані її наслід-

ки не тільки за умови «тут-буття, а й за так-буття» [33, с. 69]. Ця моральна якість як висока форма активності людини виникає внаслідок інтеграції багатьох якостей (причетності до свободи, співпереживання, самодисципліни і т. ін.). Саме вона підтримує готовність особистості вдосконалюватися і духовно розвиватися.

Загалом, беручи участь у політичних процесах, громадянин держави, на думку Л. О. Кияшко, формовивляє свою соціально-політичну активність на пізнавально-когнітивному, комунікативному та поведінковому рівнях. *Підґрунтям цієї активності дослідниця вважає міру розвитку громадянської відповідальності*, а провідним стимулом – мотивацію, яка опосередковує ці формовиває та типи політичної участі (ситуативно-діалогічний, творчо-аналітичний, лідерський активізуючий, переконувально-впливовий тощо). Звичайно, у цьому випадку важливу роль відіграє далекосяжна громадянська відповідальність, яка охоплює і теперішнє, і майбутнє (див. рис. 2.10).

1 – *Ситуативний* (переважає вигода й обов'язок) співвідноситься із безвідповідальністю

2 – *Дискусійний* (ґрунтується на зобов'язанні, життєвій позиції) відображає майже чи повно невідповідальність

3 – *Лідерський* (переважають наполегливість, самостійність, самоаналіз, самоорганізація, самоконтроль) співвідноситься з відповідальністю

4 – *Далекосяжний* (ґрунтується на добровільності, свободі, рефлексії, вчинковій післядії), зіставляється з надвідповідальністю

Рис. 2.10. Рівні громадянської відповідальності особистості

Громадяни країни, котрі повністю не усвідомлюючи буденно зреалізують зазначені рівні відповідальності у своєму житті через освоєні ними стратегії взаємодії, дають приклад для молодого покоління, який з переліку запропонованих рівнів відповідальності їм переважно притаманний. І, відповідно, наступники, маючи вироблені настанови, копіюють дорослих. Серед загалу людей далекосяжна надвідповідальність є рідкістю. Молодь нашої держави в основному керується дискусійно-невідповідальним або лідерським відповідальним рівнем життєреалізації. Так формується громадян-

ська свідомість, яка успадковується шляхом різнобічних взаємостосунків із старшим поколінням.

Зазначені на рисунку 2.5 рівні співвідносимо із запропонованими нами видами відповідальності [22, с. 90]. Зокрема, невідповідальність охоплює такі особистісні рівні: вкрай низький (безвідповідальність – нижній межовий полюс), дуже низький, низький; відповідальність розмежується на такі особистісні рівні: нижче середнього, середній, вище середнього; а надвідповідальність обіймає високий, дуже високий, вкрай високий (верхній межовий полюс) рівні. Далекосяжний рівень громадянської відповідальності зіставляється з високим (а не дуже високим чи вкрай високим) видом надвідповідальності. Дуже високий і вкрай високий особистісні рівні – це своєрідна верхня межа «маятника», що є певним відхиленням. Те саме стосується і вкрай низької безвідповідальності. Тому останню поєднуємо із ситуативним рівнем, де все ж таки, мабуть, дуже рідко можлива, залежно від обставин, крихітна відповідальність, але це, сутнісно, безвідповідальність.

2.3.4. Емпіричні дослідження особливостей громадянської відповідальності молоді

Входження молоді у політичне життя опосередковане впливом культури через механізм менталізації. Коли особа розвивається всередині певної культури, то, очевидно, що остання формує, обмежує і водночас зумовлює її відчуття «Я» таким чином, що «Я-концепція» стає самобутньою саме у цьому ціннісному довір'ї. Адже культура спричиняє політичну поведінку, думки та відчуття молоді не безпосередньо, а через персоніфіковані «Я-концепції» її представників.

Загалом вітакультурні умови проживання різко відрізняються залежно від регіону, місцевості, облаштованості земельних ділянок. Різні умови, природно, формують відмінні модальності «Я-концепцій» (щонайперше, незалежне і взаємозалежне «Я»), котрі впливають на всі інші аспекти індивідуальної життєдіяльності молоді. Це пов'язано з тим, що в різних мікросоціумах існують самобутні системи норм чи поглядів на життя, а тому кожен свідомий громадянин інтегрує, синтезує і координує власний світ індивідуальним чином, утворюючи своїм єством непересічний світ особистості.

Психологія західних культур всіляко підтримує *самобутність «Я»*, тобто вміння кожного бути самим собою. Стверджується, що життя буде багатим, якщо людина правдиво визначить свої можливі «Я» і повірить у власні сили *особистісного контролю*. Крім того, на Заході переконані: не варто слідувати тому, що чекає від нас оточення. Треба в будь-якій ситуації бути самодостатньою особистістю і шукати своє, унікальне щастя, а головне – робити свою справу.

Люди закономірно відрізняються не тільки індивідуальними «Я-концепціями», а й соціальним розумінням та особистісним прийняттям сфери *незалежного «Я»*. Так, в індивідуалістських культурах Заходу пропагується всіляке його схвалення, а в країнах СНД підтримується *взаємозалежне «Я»*. Ці протилежні настанови-традиції сприяють культурному розмежуванню народів та окремих індивідів у їхній *громадянській поведінці*, що породжує індивідуальні відмінності у вияві відповідальності юних громадян перед суспільством. Так, у першому випадку особа оцінює і бачить навколишній світ винятково через формат власного «Я», у тому числі переживань, думок, дій; у другому – більшою мірою відчуває належність до будь-чого чи будь-кого. Навіть відірвана від дому і сім'ї, колег і вірних друзів, людина не повністю позбавляється тих соціальних зв'язків, які визначили і визначають, хто вона є. При цьому взаємозалежне «Я» перебуває у *соціозалежності*, первинно спричиненій міжсуб'єктними контактами (Д. Майерс). Звідси *мета громадянського суспільства*: не лише збагачувати і розширювати «Я» молоді, а й – і це головне – забезпечувати досягнення її представниками гармонії між оточенням і самопідтримкою.

Отож саме «Я» кожного допомагає організовувати соціальне мислення молоді і дає енергію культурно зорганізованій суспільній поведінці певного ступеня відповідальності. Якщо для розвинутих західних держав характерним є *індивідуалізм*, то це вказує на умови достатку, урбанізації та інтенсивного впливу засобів масової інформації, а відтак свідчить про переважну наявність індивідуалістично спрямованої відповідальності / безвідповідальності. У країнах СНД перевага надається *колективізму*, тому тут цінується благополуччя груп – сімейних, трудових, що унаочнює колективістську

відповідальність / безвідповідальність. Не дивно, що крос-культурні психологи стверджують, що закладений у життєздійснення етносу індивідуалізм чи колективізм істотно впливає на *становлення громадянської відповідальності*, змістовність соціальних взаємостосунків та методи виховання дітей.

Індивідуалістично відповідальна молодь зберігає свою ідентичність, відчуття власного «Я» навіть тоді, коли залишає сім'ю, друзів, роботу. Це відбувається через її прагнення ще в юності відділитися від батьків й у такий спосіб зміцнити образ свого «Я». Для колективістсько відповідальних саме суспільні зв'язки зумовлюють поведінку та вчинкові дії особистості, допомагають визначити, чого вона бажає і хто вона є. У цьому аспекті проблемного аналізу зрозуміло, чому в індивідуалістичних культурах батьки і школа навчають молодь незалежності та самостійному мисленню. Адже там вважається нормальним, що вихованці самі вибирають собі приятелів, планують майбутнє, прагнуть залишити батьківський дім. Колективістські культури, навпаки, намагаються будь-що зберегти сім'ю, піклуються про старше покоління та дітей, родинний добробут (Д. Майерс, Х. Маркус, С. Кітаяма, Д. Мацумото).

Отже, кожна культурна традиція має певні переваги й недоліки. Зокрема, в індивідуалістській більше випадків самотності, розлучень, стресових та депресивних станів, оскільки її носії не мають прихильності до іншого, тобто майже відсутні процеси емпатії (співпереживання) та ідентифікації. Крім того, *залежність – це не обов'язково безпомічність чи неможливість контролювати ситуацію*. Часто під цим розуміють *взаємозалежність*. А це означає, що особа вміє цінувати близькі стосунки, бути чуйною, *відповідальною не тільки за себе, а й за інших*, здійснювати й отримувати підтримку. Інакше кажучи, це здатність визначати самих себе не лише як унікальну духовну особистість, а й як союзника значущих для себе людей.

Під час проведеного нами дослідження за двома проективними методиками «Незалежне і взаємозалежне Я» та «Я – соціально-символічні завдання» [80, с. 264, 265, 276–283] у трьох регіонах України – західному, центральному і південному – брали участь студенти денної та заочної форм навчання, а також старшокласники (див. таблицю 2.3). Це дало змогу встановити характерні особливості: перева-

жання взаємозалежності чи незалежності, наявність індивідуалізму чи колективізму. Вибірка склала 300 осіб. У кожному регіоні досліджувалося по 100 респондентів методом довільного вибору.

Таблиця 2.3

Результати діагностичного дослідження студентів і старшокласників різних регіонів (лютий 2008 р.)

Регіон України, освітні заклади	Модальності «Я-концепції», %		Соціокультурні орієнтири відповідальності, %	
	Незалежне «Я»	Взаємозалежне «Я»	Індивідуалісти, %	Колективісти, %
Центральний: Академічний ліцей при Запорізькому національному університеті (вибірка 100 осіб)	13	87	22	78
Південний: Кримський гуманітарний університет, м. Ялта (вибірка 100 осіб)	9	91	17	83
Західний: Тернопільська філія Європейського університету і Тернопільський національний економічний університет (вибірка 100 осіб)	18	82	39	61

Тестовані досліджувалися нами попередньо (вересень–жовтень 2007 р.) на предмет визначення рівня відповідальності за авторською тестовою методикою «Наскільки Ви відповідальна особистість». Із результатів таблиці бачимо, що молоді усіх регіонів притаманне переважно *взаємозалежне «Я»* (найбільший відсоток мають студенти Кримського гуманітарного університету, а найменший – західного регіону) та спостерігається чіткий вияв колективізму. Це означає, що молодь України у своїй більшості зважає й цінує близькі відносини, а рівень їхньої відповідальності колективістський і взаємозалежно спричинений.

Тест «Наскільки Ви відповідальна особистість?» розроблений нами у серпні 2007 р. на основі концепції чотирикомпонентної структури відповідальності особистості. У його розробці були

використані також принципи та окремі процедури ще двох оригінальних діагностичних методів: а) проблемно-ситуативної (розвивальної) діагностики культурно-психологічної грамотності педагогів (тест «Хто підніме папірець?» А. В. Фурмана), б) вивчення відповідальності особистості методом аналізу цілісних життєвих ситуацій за окремою програмою (М. В. Савчин [64–69]).

У першому випадку ми використали теоретико-методологічні напрацювання у сферах психології завдань організації соціального життя людини; виникнення, розвитку і функціонування внутрішніх проблемних ситуацій у її психодуховному світі; проектування і моделювання можливих виходів особистості із складних життєвих ситуацій як взаємодоповнення позитивних і негативних розв'язків та позитивного і негативного розв'язання завдань, проблем, запитань (мінізавдань), а також досвід обробки і нормування результатів тестування у системі фундаментального соціально-психологічного експерименту з упровадження інноваційної моделі модульно-розвивального навчання. У другому випадку ми прагнули інтелектуально реалізувати засадничі тези *ситуаційного підходу*: зовнішні чинники «справляють вплив на поведінку суб'єкта, переломлюючись через його когнітивну та спонукальну сфери, тобто ситуація має визначатися не лише як перелік об'єктивних стимульних елементів, а й як акт інтелектуального розуміння, переживання та оцінювання»; принципи діагностичних процедур уможливають виявлення того «психологічного змісту, який залишається прихованим при використанні традиційних методик»; програма вивчення цілісних життєвих ситуацій людини дає змогу «працювати не тільки з актуальним змістом свідомості індивіда, а й дозволяє звертатися також до минулого досвіду і досліджувати їх у взаємозв'язку»; «в основу критеріїв оцінок експертів покладені надійні життєві показники (реальні характеристики поведінки обстежуваного у різних сферах життя протягом тривалих періодів)...» та ін. [65, с. 68–69].

Тест містить 20 життєвих ситуацій проблемного характеру, кожна з яких має 5 виходів-розв'язків, що є рівноцінними за діагностичним критерієм і являють собою набір різних психологічних завдань. При цьому обстежуваний покликаний особисто прийняти лише один розв'язок як адекватний, а решту чотири відхилити як неприйнятні. Відтак тест, крім 20 ситуацій, включає ще й 100 пси-

хологічних завдань, котрі обстежуваний повинен опрацювати – сприйняти, усвідомити їхній зміст, внутрішньо прийняти чи відхилити й зафіксувати відповідь.

Бланк відповідей до тесту складається з трьох частин: а) *верхньої*, на котрій досліджуваний фіксує основну інформацію про себе і дату дослідження; б) *середньої*, де він навпроти кожної із 20 ситуацій (горизонталь) «хрестиком» фіксує один (із п'яти) обраний варіант відповіді (вертикаль); в) *нижньої*, що заповнюється психологом після тестування – на етапі первинної обробки одержаних результатів (див. нижче).

Час виконання завдань тесту необмежений, хоча, як підтверджує практика, досліджуваним вистачає для цього 25–35 хв.

Тестування студентської та учнівської молоді проводилося нами у трьох регіонах України – західному (Тернопільський національний економічний університет і Тернопільська філія Європейського університету), центральному (Академічний ліцей при Запорізькому національному університеті) і південному (Кримський гуманітарний університет, м. Ялта). Сукупно вибірка склала 300 осіб обох статей. У групових дослідженнях брали участь студенти денної і заочної форм навчання, а також старшокласники. Кожен самостійно працював із стимульним матеріалом і бланком відповідей. Загалом *процедурна схема* кількісно-статистичної обробки одержаних результатів охоплювала три кроки дій.

Перший крок. Здійснювали кількісний підрахунок суми первинних оцінок у балах кожного учасника тестування за ключем і заповнення нижньої частини бланку відповідей. При цьому кількість балів визначалася окремо за кожним показником відповідальності та встановлювалася їх загальна сума як інтегральний показник відповідальності особистості.

Достатній інтервальный ряд оцінок (0, 1, 2, 3, 5) та чітка пропорційність між моделями проблемних ситуацій, що характеризують концептуально задані компоненти відповідальності, дають змогу одержувати первинні оцінки за кожним компонентом у діапазоні від 0 до 25 балів, а в сукупності – від 0 до 100. Все це створює низку зручностей при обробці первинних результатів тестування.

Для прикладу наведемо повністю заповнений тестованим і психологом бланк відповідей. *Алгоритм дій* психолога такий:

- 1) товстою лінією диференціюються всі ситуації на п'ять груп, щоб полегшити підрахунок «сирих» оцінок;
- 2) у рядок записуються бали до всіх ситуацій;
- 3) підсумовується кількість балів за окремими компонентами відповідальності у такий спосіб:
  - К. К. – когнітивний компонент: ситуації за № 1, 5, 9, 13, 17;
  - Ем.-М. К. – емоційно-мотиваційний компонент: ситуації за № 2, 6, 10, 14, 18;
  - Пов.-В. К. – поведінково-вольовий компонент: ситуації за № 3, 7, 11, 15, 19;
  - М.-Д. К. – морально-духовний компонент: ситуації за № 4, 8, 12, 16, 20;
- 4) визначається загальна сума балів або % відповідальності особистості за стовідсотковою шкалою.

**Бланк відповідей до тесту
«Наскільки Ви відповідальна особистість?»**

Прізвище, ім'я М. Ірина

Вік (років) 19 **Освіта** незакінчена вища освіта (III курс)

Соціальний статус (професія) студент (облік у сфері послуг)

Ваша громадська діяльність

Дата і місце тестування 24.09.2007 р., м. Тернопіль, ф-т обліку й аудиту

Варіанти відповідей																					Варіанти відповідей
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	
А			X				X	X	X						X	X					а
Б					X	X				X					X						б
В	X			X														X		X	в
Г		X												X					X		г
Д										X	X	X									д
Бали	2	3	0	2	3	3	5	5	0	1	5	5	0	1	3	5	0	2	3	2	Бали
$\sum$ балів: К.К. 2+3+0+0+0=																				5	
$\sum$ балів: Ем.-М.К. 3+3+1+1+2=																				10	
$\sum$ балів: Пов.-В.К. 0+5+5+3+3=																				16	
$\sum$ балів: М.-Д.К. 2+5+5+5+2=																				19	
Разом $\sum$ балів або % ВО																				50	

Другий крок. Нормування результатів тестування, стандартизації тестових оцінок та створення класифікації показників відповідальності особистості (загальний і за кожним її компонентом), що дає змогу зіставляти отримані результати у різних тестованих.

Алгоритм дії:

1) дані 300 досліджуваних заносяться до таблиці відповідно до колонок «первинна оцінка в балах», «частота первинної оцінки», «сукупна частота первинної оцінки», «процентилі» як ранжування первинних оцінок за стовідсотковою шкалою;

2) за стенойною шкалою визначаються рівні відповідальності особистості – від вкрай високого (абсолютна відповідальність) до вкрай низького (безвідповідальність);

3) кількісно визначені рівні вносяться до підсумкової кваліфікаційної таблиці, що фіксує не лише відповідні рівні та показники, а й види особистісної відповідальності (див. табл. 2.4);

4) аналогічні процедурні дії виконуються стосовно оцінок кожного з чотирьох компонентів відповідальності; у підсумку одержуємо класифікацію показників за компонентами відповідальності особистості (див. табл. 2.5), що дає змогу чітко визначити ступінь розвитку окремих складових цієї інтегральної особистісної якості людини.

Таблиця 2.4

Класифікація показників відповідальності особистості

Вид відповідальності особистості	Рівень відповідальності особистості	Показник відповідальності особистості (в балах)	% виявлення за стенойною шкалою
I. Надвідповідальність	1. Вкрай високий	88 ÷ 77	4
	2. Дуже високий	76 ÷ 69	7
	3. Високий	68 ÷ 63	12
II. Відповідальність	4. Вище середнього	62 ÷ 57	17
	5. Середній	56 ÷ 50	20
	6. Нижче середнього	49 ÷ 43	17

III. Невідповідальність	7. Низький	42 ÷ 37	12
	8. Дуже низький	36 ÷ 31	7
	9. Вкрай низький	30 ÷ 22	4
	(безвідповідальність)		

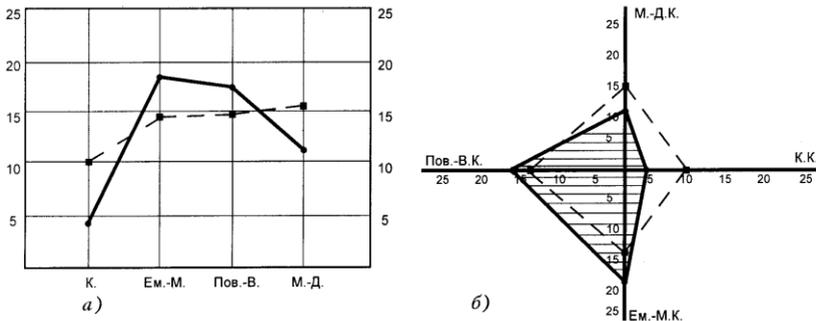
Примітка: тестування виконувалося у вересні – жовтні 2007 р., вибірка 300 осіб.

**Класифікація показників
за компонентами відповідальності особистості**

Рівень відповідальності особистості	Компоненти відповідальності особистості (показники в балах)			
	К- когнітивний	Ем.-М.- емоційно- мотиваційний	Пов.-В.- поведінково- вольовий	М.-Д.- морально- духовний
1. Вкрай високий	23 ÷ 18	25 ÷ 22	25 ÷ 22	25 ÷ 23
2. Дуже високий	17 ÷ 10	21 ÷ 20	21 ÷ 20	22 ÷ 21
3. Високий	15 ÷ 14	19 ÷ 18	19 ÷ 18	20 ÷ 19
4. Вище середнього	13 ÷ 12	17 ÷ 16	17 ÷ 16	18 ÷ 17
5. Середній	11 ÷ 10	15 ÷ 13	15 ÷ 14	16 ÷ 15
6. Нижче середнього	9 ÷ 8	12 ÷ 11	13 ÷ 12	14 ÷ 13
7. Низький	7 ÷ 6	10 ÷ 9	11 ÷ 10	12 ÷ 11
8. Дуже низький	5 ÷ 4	8 ÷ 7	9 ÷ 7	10 ÷ 9
9. Вкрай низький	3 ÷ 1	6 ÷ 4	6 ÷ 2	8 ÷ 4

Примітка: дослідження відбувалося у вересні – жовтні 2007 р., вибірка – 300 осіб.

Третій крок. Зважаючи на одержані кваліфікаційні показники, результати тестування кожного з учасників подавалися наочно у двох формах – графіка або дискограми. Причому усереднені дані в обох випадках фіксувалися штриховою лінією. Для прикладу наводимо психологічні профілі студентки I курсу факультету педагогіки і психології Кримського гуманітарного університету Олени С. (див. рисунок 2.11), 18 років.

Рис. 2.11. Психологічні профілі відповідальності студентки Олени С. (за даними дослідження, проведеного 19 вересня 2007 р.)

Вибір молоді віком 18–35 років для нашого дослідження у серпні-вересні 2007 р. був зумовлений важливим етапом у житті молодого покоління, коли «людина не тільки оволодіває різними соціальними ролями, а й формує свої соціальні очікування, створює систему ціннісних орієнтацій, інтересів, ідеалів, стає активним повноправним членом суспільства» [цит. за: 29, с. 9], а також спричинений віковими особливостями. Для цього віку характерні, зокрема, юнацький романтизм і максималізм, неприйняття «дорослого» скептицизму, активні пошуки сенсу життя, абстрактні уявлення про те, як «повинно» бути. Все це робить молодь благодатним середовищем для пропагандистського впливу. У період юності та молодості виявляється здатність людини «активно й свідомо брати участь у житті суспільства, прилучатися до соціальних норм громадянського життя, усвідомлювати своє місце серед інших» [71 с. 8]. У цей час виникає бажання не лише відповідально діяти, а й самореалізовуватися як громадянин.

Усереднені дані дослідження відповідальності молоді у трьох регіонах України (табл. 2.6) виявляють певні особливості як у рівнях загальної відповідальності студентів і старшокласників, так і в розвитку її окремих компонентів. Скажімо, дещо вищі показники відповідальності властиві юнакам і дівчатам західного регіону порівняно з центральним (+5,39% усереднених оцінок), а особливо, з південним (+9,72%). Вочевидь близькість до Європи та її соціально-культурних, у тому числі освітніх, стандартів має позитивний вплив на формування загалу соціально зрілих особистостей. Порівняно з графіком усереднених результатів запорізьких ліцеїстів за першими трьома компонентами (когнітивний, емоційно-мотиваційний і поведінково-вольовий), що майже повністю збігається з ламаною статистичних норм, за цими ж параметрами студенти південного регіону відстають від них (-1,1, -1,95, -1,61 балів відповідно), а західного – випереджають (+0,98, +0,99 і +1,18). Що стосується духовного потенціалу молоді з різних куточків України, то тут картина має дещо інший вигляд: найнижчий усереднений показник духовної складової відповідальності мають юнаки і дівчата центрального регіону (14,01 балів), неістотно вищий – південного (14,37 балів) й помітно вищий – західного (16,25 балів).

Таблиця 2.6

**Зведені результати дослідження студентів і старшокласників
у різних регіонах України за тестом
«Наскільки Ви відповідальна особистість?»
(вересень – жовтень 2007 р., вибірка 300 осіб)**

Регіон України, освітні заклади	Компонент відповідальності: усереднений бал (макс. 25)				Усереднений коефіцієнт від- повідальності особистості, % (макс. 100)
	Когніти- вний	Емоцій- но- мотива- ційний	Поведін- ково- вольовий	Морально- духовний	
Центральний: Академічний ліцей при Запорізькому національному університеті (вибірка 100 осіб)	10,90	14,70	14,56	14,01	54,17
Південний: Кримський гумані- тарний університет (вибірка 100 осіб)	9,80	12,75	12,92	14,37	49,84
Західний: Тернопільська фі- лія Європейського університету і Тер- нопільський націо- нальний економіч- ний університет (вибірка 100 осіб)	11,88	15,69	15,74	16,25	59,56

Резюме

За результатами досліджень, можемо констатувати, що для молоді характерний нижче середнього рівень політичної активності. Вочевидь, причинами цього не є байдужість або безвідповідальність. Ця категорія народонаселення не прагне повною мірою брати участь у політичних процесах через відсутність переконливих і значущих стимулів до конструктивної політичної активності. Остання стала нормою, на жаль, тільки під час виборів, оскільки оплачується за ту чи іншу агітаційну роботу, за окремий голос. У зв'язку з такою ситуативною комерціалізацією політики молодь втрачає до неї суто альтруїстичний інтерес та бажання займатися нею щоденно, а тим більше професійно.

Література

1. *Абульханова-Славская К. А.* Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 196 с.
2. *Агеев В. С.* Психологическое исследование социальных стереотипов / В. С. Агеев // Вопросы психологии. – 1986. – №1. – С. 95–101.
3. *Адорно Т.* Исследование авторитарной личности / Т. Адорно. – М., 2001.
4. *Алмонд Г.* Гражданская культура и стабильность демократии / Г. Алмонд, С. Верба // Политические исследования. – 1992. – № 4. – С. 122–135.
5. *Андреева Г. М.* Социальная психология: учебник [для высших учебных заведений] / Г. М. Андреева. – М. : Аспект-Пресс, 1998. – 376 с.
6. *Анцыферова Л. И.* О динамическом подходе к психологическому изучению личности / Л. И. Анцыферова // Психологический журнал. – 1981. – Т. 2. – № 2. – С. 16–26.
7. *Баранова С. В.* Професійна відповідальність в управлінській діяльності (соціально-психологічний аспект) : монографія / С. В. Баранова. – Луганськ : Світлиця, 2006. – 200 с.
8. *Баранова С. В.* Соціально-психологічна характеристика відповідальності особистості / Третьяченко В. В., Баранова С. В., Бохонкова Ю. О. та ін. // Психологічна культура особистості в умовах глобалізації світу: монографія [за заг. ред. В. В. Третьяченко]. – Луганськ : Світлиця, 2006. – С. 49–96.
9. *Бердяев Н. А.* О назначении человека / Н. А. Бердяев. – М. : Республика, 1993. – 383 с.
10. *Бех І. Д.* Відповідальність особистості як мета виховання / І. Д. Бех // Початкова школа. – 1994. – № 9–10. – С. 4–8.
11. *Боришевский М. И.* Теоретические основы самосознания / М. И. Боришевский // Психологические особенности самосознания подростка. – К. : НИИ психологии УССР, 1980. – С. 5–34.
12. *Боришевський М. Й.* Громадянська спрямованість як міра соціальної відповідальності особистості / М. Й. Боришевський // Педагогічна і психологічна науки в Україні. Т. 3. – К. : Педагогічна думка, 2007. – С. 93–103.
13. *Боришевський М. Й.* Розвиток саморегуляції поведінки школярів: дис... докт. психол. наук : спеціальність 19.00.07 / М. Й. Боришевський. – К., 1992. – 77 с.
14. *Браун С.* Совершенство души / С. Браун; [пер. с англ.]. – К. : София, 2004. – 352 с.
15. *Виллонас В. К.* Психология развития мотивации / В. К. Виллонас. – СПб. : Речь, 2006. – 458 с.
16. *Гаевая Т. Г.* Моральная ответственность как качество личности: автореф. дис. ... канд. психол. наук : специальность 19.00.05 / Т. Г. Гаевая. – М., 1984. – 18 с.
17. *Голіна І. В.* Місце громадянської активності у процесі формування особистості як суб'єкта політичного життя / І. В. Голіна, Л. О. Кияшко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2007. – № 771. – Вип. 38. – С. 54–58. – (Серія: «Психологія»).

18. Головаха Е. И. Социальное безумие. История, теория и современная практика / Е. И. Головаха, Н. В. Панина. – К. : Абрис, 1994. – 163 с.
19. Гончаров Д. В. Теория политического участия / Д. В. Гончаров. – М. : Юрист, 1997. – 206 с.
20. Гуменюк О. Громадянська відповідальність у контексті політичного сьогоднішнього / О. Гуменюк // Психологія і суспільство. – 2008. – № 2. – С. 65–74.
21. Гуменюк О. Методологічний аналіз засадничих передумов становлення громадянської відповідальності молоді / О. Гуменюк // Вітакультурний млин. – 2008. – Модуль 7. – С. 10–13.
22. Гуменюк О. Психологічний аналіз громадянської відповідальності особистості / О. Гуменюк // Психологія і суспільство. – 2007. – № 4. – С. 81–92.
23. Дигуров А. К истории изучения мотивационной составляющей политического поведения и электорального участия / А. Дигуров // Электронный ресурс. – Режим доступа : www.viu-online.ru/science/publ.
24. Дилигенский Г. Г. Социально-политическая психология / Г. Г. Дилигенский. – М., 1994. – 304 с.
25. Дитер Герберт. Организационная психология. Человек и организация / Герберт Дитер, Лутц фон Розеншталь; [пер. с нем.]. – Х. : Гуманитарный центр О. А. Шипилова, 2006. – 624 с.
26. Донченко Е. А. Социетальная психика / Е. А. Донченко. – К. : Наукова думка, 1994. – 208 с.
27. Донченко О. А. Архетипи соціального життя і політика : монографія. / О. А. Донченко. – К. : Либідь, 2001. – 334 с.
28. Завадская Ж. Е. Воспитание ответственности у старшеклассников / Ж. Е. Завадская, Л. В. Шевченко. – Минск, 1981. – 152 с.
29. Завгородня Т. Свобода вибору і відповідальність як ціннісні орієнтири майбутнього педагога / Т. Завгородня // Молодь і ринок. – 2007. – № 8. – С. 8–12.
30. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2006. – 512 с. – (Серия: «Мастера психологии»).
31. Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества / Р. Инглхарт // Полис. – 1997. – № 4.
32. Ирхин Ю. В. Мотивы политические / Ю. В. Ирхин // Полит. энцикл. : в 2-х т. / [науч.-ред. совет: председ. Ю. Г. Семигин]. – М., 2000. – Т.1. – С. 743–744.
33. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / Г. Йонас; [пер. з нім.]. – К. : Лібра, 2001. – 400 с.
34. Казмиренко В. П. Соціальна психологія організацій / В. П. Казмиренко : монографія. – К. : МЗУУП, 1993. – 384 с.
35. Кара-Мурза С. П. Манипуляция сознанием / С. П. Кара-Мурза. – М. : Алгоритм, 2000. – 688 с.
36. Кияшко Л. О. Політична соціалізація та репрезентація у свідомості молоді соціально-ідеологічних понять. Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави / Л. О. Кияшко // Зб. наук. праць / [за заг. ред. М. М. Слюсаревського: упоряд.

- В. О. Васютинський, О. А. Лещинська]. – К. : Міленіум, 2007. – Вип. 5/6. – С. 236–246.
37. *Кияшко Л. О.* Впливи ідеологічних стереотипів на політичну участь громадян / Л. О. Кияшко // Наукові студії із соціальної та політичної психології – К. : ІСПП АПН України, 2008. – Вип. 19(22). – С. 86–196.
  38. *Кияшко Л. О.* Психологічні детермінанти політичної участі молоді / Л. О. Кияшко, А. О. Краснякова // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології Г. С. Костюка АПН України / [за ред. С. Д. Максименка, В. Д. Потапової]. – К., 2008. – Т. XV, ч. 1. – 458 с.
  39. *Климова К. А.* О формировании ответственности у детей 6–7 лет / К. А. Климова // Формирование коллективных взаимоотношений у детей старшего дошкольного возраста. – М. : Наука, 1968. – С. 328–353.
  40. *Колесов Д. В.* Целостность и целеполагание. Феномен «тупикового успеха» / Д. В. Колесов // Мир психологии. – 2004. – № 4. – С. 70–78.
  41. *Комісаров В.* Громадянське суспільство: видкокола істини чи форма політичної маніпуляції / В. Комісаров // Психологія і суспільство. – 2007. – №1. – С. 81–85.
  42. *Коришунова Л. Е.* Формирование ответственного отношения личности к труду в производственном коллективе / Л. Е. Коршунова // Роль трудовых коллективов в коммунистическом воспитании трудящихся. – Л., 1975. – Ч. 2. – С. 154–165.
  43. *Костюк Г. С.* Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. С. Костюк [за ред. Л. М. Проколієнко]. – К. : Рад. школа, 1989. – 608 с.
  44. *Кочаран І. О.* Вплив сімейного виховання на формування особистісного симптомокомплексу відповідальності / І. О. Кочаран // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – Вип. 17 (20). – С. 90–98.
  45. *Леонтьев А. Н.* Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1975. – 304 с.
  46. *Макклелланд Д.* Мотивация человека. / Д. Макклелланд. – СПб. : Питер, 2007. – 672 с.:ил. – (Серия: «Мастера психологии»).
  47. *Медведева С. М.* Проблема политического стереотипа в зарубежной политической психологии / С. М. Медведева // Политическая психология: Хрестоматия. — М. : Аспект-Пресс, 2007. – 448 с.
  48. *Мелешкина Е. Ю.* Политическое поведение / Е. Ю. Мелешкина // Политический процесс: основные аспекты и способы анализа : сб. учеб. материалов. – М. : ИНФРА-М; Весь мир, 2001. – 427 с.
  49. *Меренков А. В.* Политические стереотипы студенчества / А. В. Меренков // Социологические исследования. – 1992. – №8. – С. 84 – 90.
  50. *Муздыбаев К.* Психология ответственности / К. Муздыбаев. – Л. : Наука, 1983. – 240 с.
  51. *Наумова Н. Ф.* Социологические и психологические аспекты целенаправленного поведения / Н. Ф. Наумова. – М. : Наука, 1988. – 200 с.
  52. *Обуховский К.* Галактика потребностей / К. Обуховский. – СПб., 2003. – 246 с.

53. *Огренич Н. М.* Педагогічні умови формування соціальної відповідальності учнів шкіл-інтернатів для дітей-сиріт / Н. М. Огренич. – Миколаїв: ОШПО, 2005. – 144 с.
54. *Ольшанский Д. В.* Политическая психология / Д. В. Ольшанский. – СПб. : Питер, 2002. – 576 с.
55. *Пантюк Т.* Громадянська освіта та виховання як необхідні складові загальної культури особистості / Т. Пантюк // Молодь і ринок. – 2007. – № 8. – С. 65–68.
56. *Плющ А. Н.* Особенности мотивации политической деятельности / А. Н. Плющ // Психология власти – 2008 : материалы Второй международной конференции 14 – 15 января 2008 / [под науч. ред. А. И. Юрьева]. – СПб., 2008. – С. 212–218.
57. *Політична освіта в сучасній школі: психологічна модель: наук.-метод. посібник / за ред. І. В. Жадан.* – К. : 2006 – 190 с.
58. *Рагозін М. П.* Демократія від А до Я: словник-довідник / М. П. Рагозін. – Донецьк : Донбас, 2002. – 203 с.
59. *Райс Стівен.* Кто я? Практическая психология для всех. / Стівен Райс. – Х. : Книжный клуб «Клуб семейного досуга», 2004. – 336 с.
60. *Растигеев П. П.* Социально-психологические основы ответственности : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филос. наук. / П. П. Растигеев. – Л., 1971. – 13 с.
61. *Рубинштейн С. Л.* Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – М. : АНП РСФСР, 1946. – 704 с.
62. *Рубинштейн С. Л.* Человек и мир / С. Л. Рубинштейн // Проблемы общей психологии. – М. : Педагогика, 1973. – С. 255–385.
63. *Русина Н. А.* Изучение оценочных эталонов и социальных стереотипов с помощью семантических измерений / Н. А. Русина // Вопросы психологии. – 1981. – №5. – С. 96 – 105.
64. *Савчин М. В.* В. О. Сухомлинський про психологію відповідальності дитини / М. В. Савчин // В. О. Сухомлинський і сучасність: наук.-метод. зб. – К., 1994. – Вип. 1. – С. 96–100.
65. *Савчин М. В.* Вивчення відповідальності особистості методом аналізу цілісних життєвих ситуацій / М. В. Савчин // Зб. наук. праць: філософія, психологія, соціологія. – Івано-Франківськ : Плай Прикарпатського ун-ту, 1998. – Вип. 3. – С. 67–75.
66. *Савчин М. В.* Відповідальність та ініціатива у політиці / М. В. Савчин // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: матеріали Всеукр. наук. конф. – К., 1995. – С. 238–241.
67. *Савчин М. В.* Відповідальність як соціально-психологічна якість людини: принципова схема функціонування / М. В. Савчин // Гуманізм. Людина. Свобода: тези доповідей людинознавчих філософських читань. – Дрогобич, 1991. – С. 196–198.
68. *Савчин М. В.* Конфлікти відповідальності в управлінській діяльності / М. В. Савчин // Нові підходи до організації і проведення лікування, реабілітації та рекреації в умовах курорту: матеріали науково-практ. конф. – Трускавець, 1995. – С. 224–225.

69. *Савчин М. В.* Психологія відповідальної поведінки / М. В. Савчин. – К. : Україна-Віта, 1996. – 130 с.
70. *Сидорова Т. Н.* Особенности социальной ответственности у старшеклассников / Т. Н. Сидорова // Вопросы психологии. – 1987. – № 5. – С. 56–62.
71. *Снігур Л. А.* Психологія становлення громадянськості особистості: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. психол. наук: спеціальність 19.00.07. / Л. А. Снігур. – К., 2005. – 32 с.
72. *Татаурова Г. П.* Психологічні особливості формування відповідального ставлення до вивчення іноземної мови у студентів вищих навчальних закладів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спеціальність 19.00.07 / Г. П. Татаурова. – К., 2007. – 21 с.
73. *Тоба М. В.* Психологічні особливості та засоби оптимізації політичного самовизначення старшокласників / М. В. Тоба. – К. : ІСПП АПН України, 2007. – 160 с.
74. *Узнадзе Д. Н.* Психологические исследования / Д. Н. Узнадзе. – М. : Наука, 1966.
75. *Фанталова Е. Б.* Диагностика и психотерапия внутреннего конфликта. – Самара : Бахрах, 2001. – 111 с.
76. *Філософський словник* [за ред. В. І. Шинкарука]. – К. : Українська радянська енциклопедія, 1986. – 798 с.
77. *Фрейд З.* Введение в психоанализ: лекции / З. Фрейд. – М. : Наука, 1989. – 456 с.
78. *Фромм Э.* Психоанализ и этика / Э. Фромм. – М. : Республика, 1990. – 430 с.
79. *Фурман А. В.* Психокультура української ментальності / А. В. Фурман. – Тернопіль : Економічна думка, 2002. – 132 с.
80. *Фурман А. В.* Психологія Я-концепції : навчальний посібник / А. В. Фурман, О. Є. Гуменюк. – Львів : Новий Світ-2000, 2006. – 360 с.
81. *Шапар В. Б.* Сучасний тлумачний психологічний словник / В. Б. Шапар. – Х. : Прапор, 2007. – 640 с.
82. *Шестопал Е. Б.* Политическая психология: учеб. [для студ. вузов] / Е. Б. Шестопал. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Аспект-Пресс, 2007. – 427 с.
83. *Шляхтун П. П.* Політологія (теорія та історія політичної науки) : підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / П. П. Шляхтун. – К. : Либідь, 2002. – 527 с.
84. *Юнг К.* Архетип и символ / К. Юнг. – М. : Ренессанс, 1991.
85. *Юнг К. Г.* Проблемы души нашего времени / К. Г. Юнг. – М. : Прогресс, 1993. – 310 с.
86. *Юрьев А. И.* Глобализация как новая форма политической власти, изменяющая человека и миропорядок / А. И. Юрьев [под ред. В. Ю. Большакова]. – СПб., 2002. – С. 237–240.
87. *Ядов В. А.* Диспозиционная концепция личности / В. А. Ядов // Социальная психология. – Л., 1979.

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУ ПРИЙНЯТТЯ РІШЕННЯ ЩОДО ПОЛІТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ

3.1. Прийняття рішення – невід’ємна складова політичної участі

Особливості організації політичного життя і перебіг політичних подій в Україні актуалізують інтерес до проблеми політичної участі та особливостей прийняття громадянами рішень стосовно реальної політичної участі. Політична участь базується на певному когнітивному конструкті, який опосередковує сприймання суспільних і політичних подій, впливає на особистісне та інституційне формування їхніх оцінок та забезпечує реагування на зазначені події. Політична участь виявляється у різноманітних актах поведінки індивіда, значна частина яких супроводжується прийняттям рішень. Вміння приймати рішення та набуття цього вміння впливають на здійснення політичної участі, її спрямованість та якість. Вивчення особливостей прийняття рішення уможливорює формування системи впливів на прояви політичної участі, на її реалізацію у повсякденному житті. Процес прийняття рішення та його результат розкривають принципи, на основі яких сформувалася політична участь певної особи, групи осіб або інституції на визначений момент часу. Вони ж вказують і на можливості ситуативного впливу на політичну участь та її подальші зміни. Прийняття рішення як акт і його властивості встановлюють певні межі для дій індивіда і визначають його політичну поведінку. Особа, яка, наприклад, вирішує взяти участь у військовому заході, своїм рішенням позначає до певної міри і репертуар своїх наступних дій. Тісний зв’язок між рішенням і відповідною спря-

мованістю його реалізації на рівні поведінки відображає прогностичну цінність досліджень процесу прийняття рішення.

Важливим аргументом необхідності вивчення акту прийняття рішення є саме функціонування політичної системи. Будь-яка політична система постійно потребує від своїх діячів прийняття рішень. При цьому зміст і значущість рішень, що приймаються, визначаються ступенем їхнього залучення до ієрархії політичної системи. Це можуть бути як стратегічні політичні рішення, що приймаються на вищих щаблях влади (наприклад, проведення дострокових парламентських виборів, зміна військової доктрини, вступ у ЄС, у НАТО), рішення середнього рівня значущості (кого включити до складу офіційної делегації, на чому зробити наголос у переговорах тощо), так і рішення стосовно буденних ситуацій (про підпис громадянина під зверненням до влади, участь у мітингу і т. ін.). При цьому аргументованість прийнятих рішень істотно впливає на їх виконання та висвітлення у мас-медіа, на їх сприйняття населенням.

Якщо зважити на те, що суб'єктом політичної участі за певних умов може бути ще не до кінця сформована особистість, нездатна до самостійного критичного мислення, то стає зрозумілою важливість вміння приймати рішення щодо політичної участі молоді. Навчання оптимального прийняття рішень мало б стати невід'ємною складовою формування політичної культури в системі освіти. Факти використання підлітків – учнів профтехучилищ та студентів ВНЗ у політичних акціях виявляють особливу роль викладачів середніх шкіл. Саме вони могли б підготувати своїх вихованців до свідомого прийняття рішення у життєвих ситуаціях, на уроках історії та суспільствознавства, розглянути й у формі гри змодельовати, як приймаються рішення особою щодо участі у політичних подіях. Процес прийняття рішення як такого, а особливо, щодо політичної участі, мав би бути окремою темою у програмі гуманітарного циклу ВНЗ.

Прийняття рішення – це особливий акт людської діяльності, який поєднує якісно різні рівні політичної участі – від простого громадянина-виборця до президента країни. Тому його дослідження може відкрити нові підходи до висвітлення та формування подій політичного життя, до розробки відповідної системи впливів. Останнє, однак, є окремим завданням, що виходить за межі цієї монографії. У цьому розділі зосереджено увагу на особливостях

прийняття рішення молоддю щодо політичної участі. Як *предмет дослідження* взято якості рішень молоді в ситуаціях релевантних для маніфестації рівня політичної участі.

Будь-яке рішення починається із сприйняття проблемної ситуації і пошуку пропозицій щодо її розв'язання. Реалії як повсякденного, так і політичного життя містять значну кількість ситуацій, в яких особа має надати перевагу одній із щонайменше двох пропозицій. При цьому під прийняттям рішення розуміють набуття однією з пропозицій певної переваги щодо інших (Jungermann, Pfister, Fischer, 2005). *Пропозиціями* можуть бути як об'єкти (версії розроблюваного закону, політичні партії, місця для проведення політичних заходів тощо), так і певні дії (зокрема, спосіб голосування, участь у політичному пікеті, підтримка/відхилення нової партійної програми). При цьому кожна з пропозицій подається у контексті певних ситуацій, які можуть істотно різнитись і впливати на прийняття рішення. Можна виокремити ситуації, коли рішення приймаються в умовах стресу або обмеження певного ресурсу. Вирізняються ситуації з надлишком/нестатком часу, з обмеженим людським, організаційним або фінансовим ресурсом. Не менш важливим є також інформаційний ресурс, причому як надлишок, так і нестача інформації можуть істотно впливати на обрану стратегію прийняття рішення та на його перебіг.

У всіх означених випадках суттєвим є те, що особа надає перевагу певній пропозиції x_j порівняно з усіма іншими можливими пропозиціями із множини $X = \{x_i\}$, $i = (1, n)$, $n \geq 2$. Надання переваги одній пропозиції з їхньої множини і є прийняттям рішення. Прийняття рішення як процес маніфестує себе в реальному житті тоді, коли ми чуємо слова: «Мені треба це обдумати», «Я зараз зважую всі «за» і «проти» щодо даної пропозиції», «Я не можу прийняти рішення». Маніфестація процесу прийняття рішення є маркером для можливості втрутитися в поведінку суб'єкта і надати їй певної спрямованості. Однак у деяких випадках рішення приймаються блискавично без тривалого роздумування, наприклад, коли проблема тривіальна і її рішення практично заздалегідь відоме або коли є загроза життю і особа має обмежений ресурс часу чи інший обмежений ресурс. У таких випадках набагато складніше втрутитися у процес прийняття рішення без попередньої підготовки обставин або заздалегідь сформованих факторів впливу.

У політичному житті також прийняття рішення відбувається як за наявності достатнього бюджету часу, так і за його відсутності – блискавично, особливо, коли є необхідність оперативного реагування на розвиток політичної ситуації або на хід політичної дискусії. Пригадаймо рішення про захоплення будови Генеральної прокуратури України силами спецпідрозділу Міністерства внутрішніх справ України за наказом очільника цього міністерства в 2006 р., блискавичну реакцію Російської Федерації на пропозицію щодо надання кредиту Ісландії під час фінансової кризи 2008 р., терміновий візит до м. Тбілісі президентів чотирьох країн під час грузинсько-російського конфлікту 2008 р. Прийняття таких швидких рішень у відповідальні моменти демонструє як переваги, так і недоліки систем, у яких ці рішення генерувалися. Тим часом вірні швидкі рішення дають шанс політичному актору хоча б на короткий термін стати лідером у розгортанні політичної ситуації, а отже, підсилюють його вплив на формування напряму подальшого розвитку ситуації.

Надалі розглядатимемо процес прийняття рішень переважно у ситуаціях, коли особа має достатньо часу на свідоме його обґрунтування. Звичайно, це не означає, що при цьому особа усвідомлює всі процеси і компоненти, які опосередковують прийняття рішення. Останнє відкриває певні можливості для стороннього маніпулювання прийняттям рішення, наприклад, за допомогою фреймінгу або праймінгу (Kahneman D. & Tversky A., Bazeman M. H., Fagley N. S., & Miller P. M.).

На сьогодні у вивченні процесу прийняття рішення є достатня кількість відкритих питань. Ось лише деякі з них. Особа, приймаючи рішення, не завжди має змогу розрахувати вірогідність настання тих чи інших наслідків. Виникає суб'єктивна невпевненість. Тож відкритим залишається питання про те, як формуються оцінка вірогідності майбутніх подій та оцінка суб'єктом власної невпевненості, а саме тієї, що пов'язується з можливими наслідками прийняття рішення. Прогнозуючи наслідки прийнятого рішення, суб'єкт не в змозі охопити весь перелік імовірних наслідків свого рішення. Виникає питання, які наслідки прийняття рішення будуть передбачені, а які ні. Не менш цікаве питання, від чого залежить антиципація, або ігнорування конкретного наслідку.

У процесі прийняття рішення із множини пропозицій перевага надається одній. Але чи особа справді розглядає всі пропозиції, приймаючи рішення, чи вона лише шукає і обирає «першу найкращу» пропозицію або першу пропозицію без негативних наслідків? Тож відкритим залишається на сьогодні питання про глибину «занурення» суб'єкта у множину пропозицій. Інше, не менш важливе, питання про те, як і коли особа усвідомлює наявність ситуації, що дає їй можливість чи ставить її перед необхідністю прийняття рішення (Н. Jungermann, Н.-R. Pfister, К. Fischer). Тобто йдеться про те, за яких умов особа сприймає ситуацію як таку, що потребує прийняття рішення. Відповідь на це питання прокладає межу між політичною пасивністю і активністю. Набуття вміння вчасно розпізнавати актуальні виклики і можливості життєвих ситуацій є ключовою ознакою становлення не тільки політично активної особистості, а й особистості, яка усвідомлює власну свободу у виборі життєвого шляху і відповідальність за свій вибір. Дослідження даної проблеми мало б зробити внесок у формування політично активної молоді з високим рівнем громадянської відповідальності.

Потребують вивчення питання: коли і за яких умов прийняття рішення блокується самим суб'єктом, як здійснюється в подальшому оцінка власного прийнятого рішення. Не менш цікавим є вивчення зміни бачення проблемної ситуації після прийняття рішення. Означені проблемні питання підкреслюють саме процесуальність прийняття рішення. Отже, прийняття рішення слід розглядати як складний когнітивний процес з багатьма змінними. Донесення до свідомості молоді факту процесуальності прийняття рішення та надання цьому процесу більшої рефлексивності мало б підвищити відповідальність за прийняття рішення та вплинути на якісні аспекти політичної участі. Пригадаймо студентську політичну активність у різних куточках України наприкінці правління Л. Д. Кучми. Вона означена послідовністю яскравих рішень. Ось лише один із таких ланцюжків «рішення-акція»: рішення влади про об'єднання двох сумських ВНЗ в один університет, рішення студентів про спротив рішенню влади, спроби тиску на студентів адміністрацією ВНЗ, рішення сумських студентів «іти на Київ», прийняття рішення суду про заборону на пересування протестуючих студентів у напрямку Києва, яке набуло підтримки у владному рішенні відловлювати

студентів силами МВС України на дорогах Сумщини; вже у відповідь на це рішення спонтанне, але логічне рішення студентів із західних регіонів підтримати студентів м. Сум. Послідовність прийнятих рішень та відповідних актів поведінки чітко відображає динаміку політичних подій того часу та позначає втрачені і використані можливості впливу на розвиток ситуації.

Центральним для психологічних досліджень процесу прийняття рішення є уявлення про людину як певну систему з обробки інформації. Це уявлення пов'язане з когнітивною революцією у психології в 70-ті роки ХХ ст. (U. Neisser, 1967). Зміни в парадигмі відкрили нові перспективи для досліджень процесу прийняття рішення. Нового значення набула когнітивна складова і її вплив на формування поведінки. Дослідники когнітивної психології (А. Tversky, D. Kahneman, М. Н. Bazeman, G. Gigerenzer, R. Thaler, Н. Jungermann) виходять з того, що інформація про наявні пропозиції вибору, події у світі і наслідки власних дій сприймається, активізується завдяки зверненню до пам'яті, потім обробляється відповідно до структури і функцій когнітивної системи. Результатом такої обробки можуть бути, наприклад, як розширення спектра усвідомлених пропозицій вибору, так і оцінка наслідків власного вибору. Таким чином, відкрилась можливість більш детально досліджувати процеси на кожному з таких етапів. В межах цього підходу прийняття рішення – це когнітивний процес з багатьма змінними, що характеризується цілеспрямованістю і перебігом за певними правилами, в результаті якого надається перевага одній пропозиції із їх сукупної множини. Таким чином робиться відокремлення прийняття рішення від інших когнітивних функцій, наприклад, від сприйняття, мови або пам'яті. Сприйняття в цьому процесі слугує орієнтації у сукупності наявних стимулів, мова є функцією вираження і комунікації між наявними змістами за допомогою слів, пригадування уможливорює теперішнє (переніс у теперішнє) раніше збереженої інформації. Уявлення забезпечує аналіз можливого розгортання подій у майбутньому. Специфічна ознака процесу прийняття рішення полягає в тому, що відбуваються більш або менш свідоме порівняння і оцінка бажаності наявних пропозицій. Тобто прийняття рішення – це процес порівняльного оцінювання і вибору.

3.2. Основні складові процесу прийняття рішення (пропозиції, події, підґрунтя, цілі та наслідки прийняття рішень)

Попри різні підходи до вивчення процесу прийняття рішення, дослідники послуговуються певною мірою спільним понятійним апаратом. Наприклад, В. Зачарі пропонує розрізняти три складові прийняття рішення: ситуація, суб'єкт і процес прийняття рішення (W. Zachary, R. Wherry, F. Glenn, J. Hopson). Стосовно рішень щодо політичної участі, на нашу думку, слід розрізняти ситуації різних рівнів, а саме: загальнополітичну, регіональну соціально-політичну ситуацію та конкретно-ситуативні обставини у вузькому сенсі, в яких безпосередньо здійснюється діяльність суб'єкта. Враховуючи багатоступінчастість запропонованої концепції політичної участі, зрозуміло, що суб'єкт може належати до різних рівнів політичної участі. Відповідно до цього формується його бачення актуальної ситуації, що й визначає особливості перебігу прийняття ним рішення. Належність до того чи іншого рівня політичної участі впливає на поінформованість суб'єкта та визначає горизонт бачення проблемної ситуації, пропозицій і множини можливих наслідків. Звичайно, в різних теоріях прийняття рішення мають місце розбіжності у тлумаченні тих чи інших понять, у способах розрахунку ймовірності подій. Однак завдяки спільним базовим категоріям порівняння теорій і підходів спрощується. Слід зазначити, що динаміка політичного життя і його багатозначність не завжди дають можливість створювати адекватні моделі політичних ситуацій, щоб з їхньою допомогою прогнозувати поведінку молоді або представників інших груп населення. Рішення молоді щодо прояву того чи того аспекту політичної участі зазнає впливу організаційного ресурсу (наявності політичного молодіжного руху в країні та локальної представленості молодіжних осередків), рівня соціальної напруженості в суспільстві та інших наявних ресурсів.

Для розуміння процесу прийняття рішення молоддю слід спиратися на такі основні поняття: пропозиції, події, наслідки, цілі та підґрунтя прийняття рішення (H. Jungermann, H.-R. Pfister, K. Fischer). Вони розкривають багатомірність процесу прийняття рішення та відбивають взаємозв'язок його етапів. Формалізовано прийняття рішення може бути подано як функція:

Рішення = f(Пропозиції, Події, Наслідки, Цілі, Підґрунтя).

Але ця розлога форма навряд чи може застосовуватись в умовах життєвих реалій на рівні окремого індивіда, бо спричинятиме значні часові витрати на прийняття рішення. Нею радше варто користуватися при підготовці окремих важливих рішень, коли виникає потреба передбачити можливі наслідки різних рішень та їхній вплив на подальше розгортання подій; за необхідності заздалегідь підготувати версії підґрунть прийнятого рішення для засобів мас-медіа.

3.2.1. Пропозиції як початок процесу прийняття рішення

Будь-яке рішення може бути прийняте тільки стосовно наявних пропозицій. Тож після усвідомлення невідповідності між бажаною і наявною ситуаціями починається наступний крок з прийняття рішення, а саме розгляд або формулювання пропозицій. Під пропозиціями слід розуміти певну множину дій, об'єктів або правил поведінки, з-поміж яких має відбутись вибір. Перелік пропозицій може мати як явний, наперед заданий зміст (наприклад, затверджений ЦВК перелік партій-учасниць парламентських перегонів), так і неявні пропозиції. Він може формуватись суб'єктом прийняття рішення або іншим стороннім суб'єктом, зокрема політичною партією, яка визначилася стосовно закритого списку кандидатів у депутати. Зазначені вище рівні політичної участі можуть істотно впливати на перелік пропозицій, щодо яких особа може приймати рішення. Попри їхню очевидність, вони відображають розшарування населення за наявними можливостями. Наприклад, жоден голова районної партійної організації не матиме можливості приймати рішення з пропозицій щодо переліку питань, які обговорюватимуться на засіданні уряду. Однак голова парламентської партії, який є членом уряду, часто може стикатися з необхідністю прийняття рішення щодо таких пропозицій. В одній ситуації рішення може прийматись щодо вибору об'єктів, будинку для оренди під партійний офіс чи місця проведення політичної акції, в іншій – щодо певних дій, наприклад, часу початку політичної кампанії, моменту подання депутатського запиту або прийняття рішення про вхідження до коаліції. Тож у множині пропозицій слід виокремлювати різні за змістом складові: пропозиції дій, пропозиції об'єктів, пропозиції відносин, концепцій тощо. Зазначені субм-

ножини пропозицій є нерівними за своєю цінністю, яка до того ж має власну динаміку в часі відповідно до розвитку подій та перебігу суб'єктивного бачення ситуації.

Окремо слід звернути увагу на прийняття рішення щодо вибору політичного лідера. В цьому випадку до прийняття рішення потенційний лідер має статус пропозиції або об'єкта вибору. Після ж прийняття позитивного рішення він стає суб'єктом прийняття і виконання нових рішень. Цей перехід від ролі пропозиції до ролі суб'єкта прийняття рішення підкреслює особливу важливість кадрових рішень у розбудові молодіжних політичних організацій. Його наслідки мають значення не тільки для формування кар'єри окремого індивіда, а й для подальшого перебігу політичного життя і розвитку молодіжної партійної організації. Тим часом виникає питання щодо того, які пропозиції може мати молода особа в нашій країні, коли відбувається формування і реалізація її політичної участі. Наявні пропозиції формуються відповідно до політичної культури населення і традицій політичного життя країни. Кращі пропозиції мають ті молоді люди, чії батьки або інші члени родини старшої генерації вже закріпили за собою місце в українському політикумі. Це своєрідні політичні трудові династії, про наявність яких свідчить прошарок «дітей-депутатів» на депутатських посадах у радах різних рівнів. Іншим гарантом сприйнятливих пропозицій є наявність істотного фінансового ресурсу. Бачення множини пропозицій залежить також від рівня намагань особи та від меж пропозицій, які встановлюються існуючою політичною системою.

Пропозиції для розкриття політичної участі молоді задаються державними програмами з підтримки молодіжних організацій, змістом новин в інформаційному просторі, ініціативами самих політичних молодіжних рухів та формуються через оцінки молоддю актуальних подій політичного життя країни. Перелік пропозицій для реалізації політичної участі можна окреслити так: особисті оцінки політичних подій, участь в обговоренні політичних подій, участь у політичних акціях, вступ у політичні партії, організація нових політичних рухів, участь у роботі державних виконавчих та представницьких органів і, звичайно, відмова від участі у політичному житті. Слід зазначити, що змістове наповнення та структурування новин у медіа-просторі справляє істотний вплив на прийняття рішення молоддю щодо політичної участі. Медіа-простір стає формуючим і модеруючим фактором по-

дання наявних пропозицій, тривалості процесу прийняття рішення про політичну участь, ситуативного прояву молоддю її політичної участі.

Як продемонстрував Г. Гігеренцер (1996, 1999, 2007), суб'єкт для прийняття рішення може користуватись так званими швидкими евристичними, які економлять ресурси збору інформації і часу прийняття рішення. У виборчих перегонах в Україні пересічні молоді люди перебувають в умовах певного інформаційного обмеження щодо об'єктів вибору. Виборці часто не мають можливості отримати достовірну інформацію, наприклад, про біографії кандидатів у депутати, їхні реальні доходи і видатки. Тому рішення приймаються за евристичними «голосую «ЗА», бо він/вона з нашого регіону», «...тому, що є фахівцем», «... тому, що є яскравою особистістю». Все це окремі позиції з множини пропозицій, які водночас відображають евристичні прийняття рішення. Останніми роками український виборець нерідко потрапляв у ситуацію, коли серед двох не найкращих пропозицій слід було обрати одну, найменш гіршу. Це засвідчує наявність недоліків у формулюванні політичними лідерами країни множини пропозицій або ж свідоме цільове їх формування із застосуванням певних політичних технологій. Значно рідше в політичному житті країни траплялися ситуації, коли була можливість обирати за принципом «тільки найкраще». В цьому сенсі евристичні, на які спирається особа у прийнятті рішення, відображають як якість і рівень політичної участі населення, так і якість управління політичними процесами в країні. Разом з цим нав'язування виборцю евристичні «обирати мінімально погане» зарекомендувало себе в політтехнологіях як достатньо ефективно, тому не слід сподіватися на швидку відмову від нього.

Множина пропозицій може характеризуватись як псевдонааявність, або ілюзорна наявність. Одним із прикладів псевдонааявної, але релевантної для потреб молоді пропозиції є декларована у переважній більшості передвиборних партійних програм пропозиція формування системи підтримки будівництва житла для молодих родин. Наявність такої пропозиції у програмах більшості парламентських партій статистично, на перший погляд, вказує на високу вірогідність гарантованої реалізації програми з підтримки будівництва житла для молодих громадян, причому незалежно від конфігурації парламентських більшості і меншості. Але саме початкова ілюзорність зазначеної пропозиції гарантує неможливість її виконання.

В повсякденному житті можливі пропозиції не завжди подаються у явному вигляді. Нерідко особа повинна сама знайти ці пропозиції, розгледіти їх у навколишніх умовах або навіть створити їх. Отже, за певних умов має проявитись активність суб'єкта в пошуку пропозицій. У цьому сенсі навіть невдалі політичні проекти слід розглядати як позитив політичного життя. Активний пошук і формулювання пропозицій може бути показником високого рівня політичної участі, готовності до активного і відповідального політичного життя. В інших випадках пропозиції одразу подаються у явному вигляді ще до прийняття рішення громадянами, наприклад, множина питань для референдуму, список кандидатів у партійний керівний орган або інше. Тож слід замислюватись про походження заздалегідь сформованої множини пропозицій, про те, ким і за яких умов або з якою метою дана множина пропозицій могла формуватись, чому вона має саме цю, а не іншу конфігурацію. Власне на етапі формування множини пропозицій можна заздалегідь унеможливити певні рішення, наприклад, свідомо не включивши деякі пропозиції у множину, щодо якої буде прийматись рішення, або ж розширивши множину пропозицій настільки, що небажане рішення практично не матиме шансів на прийняття. Зазначені аспекти розкривають важливість формування множини пропозицій як інструменту впливу на прийняття рішення.

3.2.2. Події як складова процесу прийняття рішення

Перебіг політичних і суспільних процесів включає події, які перебувають поза межами впливу окремого громадянина. Разом з тим ці події можуть мати визначальний вплив на прийняття рішення щодо політичної участі. Одним із прикладів впливу подій на прийняття рішення є вплив росту цін на енергоносії у 2005–2007 рр., що спричинило зміну тональності у політичному діалозі Німеччини і Росії. Особливо відчутним з боку Німеччини стало пом'якшення вимог до дотримання громадянських прав, зокрема утисків опозиції та громадських організацій в РФ. Стрімке зростання цін на газ у 2004–2008 рр. впливає і на українсько-російські відносини, на їх презентацію у мас-медіа та, відповідно, на ставлення до цих процесів молоді. Така подія, як своєчасна оплата країною спожитого газу та її висвітлення у мас-медіа також істотно моделює політичну активність населення. Уявлення про платонеспроможність власної держави в комбінації з навіюванням почуття сорому може стати істотним інгібітором політичної

активності широких верств населення та джерелом депресивних настроїв у суспільстві. Іншим прикладом події в означеному сенсі є наявність ще до початку виборчих перегонів попередніх, неанонсованих, домовленостей між політичними лідерами, які можуть вже після виборів впливати на кінцевий результат рішень, прийнятих мільйонами виборців. Подія визначається своєю непередбачуваністю, раптовим впливом на імплементацію вже прийнятого рішення. Вона лежить поза впливом суб'єкта, який приймає рішення, але від неї залежить кінцева форма реалізації прийнятого рішення. До множини подій належить також стан здоров'я особи, яка є об'єктом вибору. Йдеться про стан здоров'я в сенсі непередбачуваного захворювання особи або її смерті. Прикладів впливу таких подій на розгортання політичної участі як молоді, так і інших груп населення більш ніж достатньо¹. Можна вести мову про вплив екстернально та інтернально центрованих подій на кінцевий результат прийнятого рішення. Як інтернальні слід розглядати події, що відбуваються або можуть трапитися із самим суб'єктом прийняття рішення, але разом з цим суб'єкт практично не має можливості впливати на перебіг таких подій (раптове захворювання, нещасний випадок, зміна власних пріоритетів). Як інтернальні події слід розглядати також виникнення непередбачених почуттів, емоційних станів, що можуть впливати на перебіг прийняття рішення, наприклад, під час переговорів.

Екстернальними виступають події, до яких не залучається сам суб'єкт, але при цьому вони також впливають або можуть вплинути на кінцевий результат прийнятого рішення. Розподілення на екстернальні та інтернальні події може відбуватись як з перспективи першої особи (суб'єкта, що сам приймає рішення), так і з пе-

---

¹ Пригадаймо смерть В. Чорновола, раптове захворювання В. А. Ющенко під час президентських перегонів 2004 р., неочікувану смерть Є. Кушнар'ова, одного з яскравих лідерів ПР, стани алкогольного сп'яніння Б. М. Сльцина у політично відповідальні моменти. Ці події вплинули як на реалізацію вже прийнятих рішень, так і на прийняття нових. Не слід, однак, думати, що такі події є переважно українськими або російськими феноменами. В Австрії у жовтні 2008 р. відразу після парламентських виборів гине в автокатастрофі лідер партії «Краще майбутнє Австрії» (BZÖ) Йорг Хейдер (J. Heider). Це одразу впливає на перебіг формування правлячої коаліції і вселяє у населення невпевненість щодо стабільності і майбутнього BZÖ. Стихійні лиха та технічні катастрофи (вибухи на шахтах, вихід з ладу тепломереж, затоплення регіонів під час паводків) за певних умов можуть ставати подіями, що впливають на вияв політичної участі та на кінцевий результат рішень, які приймаються як простими громадянами, так і представниками влади.

рспективи третьої особи, яка спостерігає за перебігом прийняття рішення. Розбіжність у розподілі на інтернальні та екстернальні події залежно від перспективи бачення потоку подій спостерігачем і суб'єктом прийняття рішення є потенційним джерелом помилкового прогнозу щодо прийняття рішення. При цьому характер і перелік інтернальних подій можуть також змінюватись залежно від певних рис суб'єкта та рівня його політичної участі. Можна припустити, що рішення суб'єктів з високим рівнем політичної участі охоплюватиме дещо ширший перелік можливих екстернальних подій. Ця здатність є менш властивою для молоді.

Тим часом події являють собою певний інструментарій впливу на поведінку реального або потенційного політичного контрагента, зокрема молоді. Одним з прикладів заздалегідь розрахованих і створених подій може бути «резервування» певної площі або частини міста під проведення політичних акцій. При цьому сутність такої події полягає в упередженні рішення щодо проведення акцій на цьому самому місці політичними опонентами¹ та підвищення політичної активності власних прихильників. Системна організація потоку подій релевантних для суб'єкта прийняття рішення може бути дієвим інструментом впливу на прийняття рішення.

3.2.3. Наслідки рішення

Приймаючи рішення особа замислюється і над його наслідками. При цьому слід розрізняти наслідки і цілі прийняття рішення. Якщо цілі формулюються суб'єктом прийняття рішення і є власне тим, заради чого рішення приймається, то наслідки можуть виникати як результат прийнятого рішення незалежно від того, наскільки вони бажані для суб'єкта. Звичайно, що здатність зазирнути в майбутнє і передбачити можливі наслідки пов'язана з особистим часовим горизонтом. Відомо, що часовий горизонт індивіда впливає на прийняття ним рішення про довготривалі фінансові інвестиції (А. Klos, Е. U. Weber, М. Weber, 2005), тож так само він впливає і на прийняття рішень щодо політичної участі. Часовий горизонт молоді вирізняється недостатньою поширеністю в майбутнє і детальністю пророблення його зміс-

---

¹ Прикладом може бути «резервування» Партією регіонів Майдану Незалежності в м. Києві наприкінці дострокових парламентських перегонів 2007 р., яке по суті мало на меті упередити організацію масових заходів інших політичних сил, зокрема НУ-НС та БЮТ за результатами виборів.

ту. Особливо чутлива змістова складова часового бачення майбутнього, вона зазнає впливу від праймінгу та емоцій, які часто супроводжують події політичного життя. У кінцевому підсумку звужується множина передбачуваних молоддю наслідків своїх рішень.

Категорію «наслідки» залежно від концепції прийняття рішення можуть називати також результатами, або ж консеквенціями. Під ними розуміють імовірні результати прийняття рішення. Звичайно, що здебільшого рішення про вибір певної пропозиції приймається не заради самої пропозиції, а з огляду на очікувані наслідки, які матиме реалізація зазначеної пропозиції. Отже, формування очікувань певного бажаного наслідку від прийнятого рішення може стимулювати і саме прийняття рішення. Така стимуляція буде тим більш вдалою, чим сильніше вдасться пов'язати в уявленні суб'єкта бажаний наслідок і певну пропозицію. В цьому сенсі когнітивно-інформаційна складова політичної участі набуває особливого значення для коректного прогнозування наслідків. Здатність розпізнавати й аналізувати релевантну інформацію гарантуватиме суб'єкту формування найбільш адекватної реаліям множини наслідків, тож і прийняття найоптимальнішого рішення.

Репрезентація наслідків може бути багатоаспектною, вони не є простою однозначною множиною. Наприклад, наслідками певного указу можуть бути водночас і безпосередня реалізація указу, і формування певної думки про автора указу, особливо, якщо указ виявляється необґрунтованим, неконституційним, непридатним до реалізації або призводить до небажаних наслідків, які автор указу (суб'єкт прийняття рішення) мав би доволі легко передбачити. Особливу чутливість молодь демонструє саме до штучної короткозорості політиків, до порушення ними логічності або законності їхніх рішень. Такі рішення спотворюють і без того крихкі уявлення молоді про наявність норм та меж у політичній діяльності, спричиняють формування готовності молоді до дій у політичному житті поза межами норм моралі і права, до неконвенційних форм реалізації політичної участі.

3.2.4 . Цілі у прийнятті рішень молоддю

Суб'єкт, який не має цілей, не може мати проблему вибору чи необхідність прийняття рішення. Прийняття рішення завжди пов'язується з певною метою, навіть тоді, коли мета має імпліцитний характер. В іншому разі суб'єкту не буде сенсу приймати рі-

шення. При цьому мета може виражатися множиною цілей $C=(C_1, C_2, C_3, C_i)$. Множина цілей вносить обмеження в множини пропозицій $\{P\}$ і наслідків $\{R\}$. Завдяки критерію відповідності обраній цілі відбувається розподіл переліків пропозицій і наслідків на більш і менш бажані, обмежується множина пропозицій, оцінюється вірогідність наслідків. Цілі мотивують до певного бачення проблемної ситуації, стимулюють до збирання релевантної інформації та нового сприйняття або формування множини пропозицій. Завдяки цілям та з урахуванням використовуваної стратегії формулюються критерії прийняття рішення або первинного відбору певної частини пропозицій. При цьому цілі досягнення і цілі уникнення по-різному впливають на пошук нових пропозицій та обрання стратегії прийняття рішення. Політично активна молодь у своїй більшості надає перевагу цілям досягнення. Поліпшення життя, зростання добробуту, впровадження демократичних норм життя, розширення свобод – все це цілі досягнення, які декларуються представниками різних політичних молодіжних рухів і більш близькі та зрозумілі молоді.

Цілі, задля досягнення яких приймаються рішення, розрізняються за ступенем конкретності. Мета «бути успішним» або «мати високі доходи» доволі абстрактна. Такі абстрактні цілі називають ще принципами або цінностями. Одна з проблем політичної участі молоді – надмірне послуговування саме такими абстрактними цілями, які не трансформуються однозначно у чітке бачення політичної ситуації та у конкретні цілі. Формування у молоді вміння переходити від абстрактних до конкретних цілей у процесі реалізації політичної участі, особливо на рівні місцевих органів представницької і виконавчої влади, мало б бути одним із завдань освітньої системи.

Чи мають українські виборці визначені цілі, коли обирають певну політичну силу на виборах, чи вони висловлюють лише свої ставлення, симпатії без центрованої постановки мети та без чіткого дискурсу очікуваних наслідків свого рішення? Якщо запитати київських студентів, з якою метою вони йдуть на вибори, то перелік відповідей може бути таким:

- віддати свій голос;
- бути як всі;
- підтримати певну політичну силу;

- засвідчити свою патріотичність участю у важливій політичній події;
- поспілкуватись;
- підтримати демократичний процес.

У представників молоді, які не обіймають певних посад в політичних організаціях, відповіді на поставлене запитання не мають виражених ознак особистісно центрованих цілей. Такі відповіді свідчать про певний автоматизм участі у виборах, попри молодий вік, про її самозрозумілість. Проте вже участь у політичній демонстрації чи пікеті практично одразу втрачає ознаку самозрозумілості. Поведінка, яка виходить за межі конвенційної, спонукає до прийняття більш свідомих рішень, якщо відсутній тиск часу або групи. Більш чітко, свідоме бачення цілей робить прийняття рішення більш відповідальним. Однак навіть учасники протестних політичних акцій не завжди здатні чітко сформулювати власні цілі. Їхні акції радше спрямовані на вираження власного незадоволення та створення певних негативних наслідків для представників влади, ніж на досягнення зрозумілих, позитивно сформульованих власних цілей.

Разом з цим слід вирізняти псевдоцілі, тобто декларацію певної цілі, яка за своєю сутністю такою не є. Псевдоцілі можуть виконувати завдання з відволікання уваги контрагентів або схиляння до певних рішень інших людей, у тому числі однодумців. При цьому однодумці з нижчим соціальним або партійним статусом будуть з більшою вірогідністю піддаватись впливу декларування псевдоцілей, ніж ті, що мають дещо вищий статус. Так само політично активні реципієнти з нижчим рівнем політичної участі виявляються чутливішими до інформації з псевдоцілями, особливо від джерел з високим політичним чи соціальним статусом. Молодь, яка тільки починає життєвий шлях, особливо вразлива до таких маніпуляцій і може під їхнім впливом масово приймати помилкові рішення. Тож фактично псевдоцілі можуть використовуватися задля маніпуляції поведінкою інших учасників процесу прийняття рішення. На позачергових парламентських виборах 2007 р. псевдоціль з відміни пільг народним депутатам України знайшла широку підтримку не тільки молоді, а й людей з життєвим досвідом. Завдяки цьому псевдоціль ефективно спрацювала на мобілізацію виборців, особливо тих, які не змогли наперед оцінити наслідки відміни пільг, а вже через призму наслідків оцінити вірогідність відміни самих пільг. Псевдоціль вдало виконала роль як фактора активізації прибічників

певної політичної сили, так і фактора, що визначив рішення значної частини виборців.

Попри слабку вираженість цілей української молоді щодо реалізації власної політичної участі, слід зауважити, що цінність політичних цілей підлягає впливу часу. У міру наближення до цільового економічного наслідку (результату) його значущість експоненційно змінюється залежно від часових координат (Loewenstein, Loewenstein & Thaler Elster & Loewenstein). Не виключається, що антиципація корисності від досягнення поставленої політичної мети також змінюється з наближенням до неї у часі. В цьому сенсі слід враховувати, що молодь зазнає ще більшого впливу означеного часового фактора, ніж люди середньої і старшої генерацій.

3.2.5. Підґрунття прийняття рішення

Аналізуючи процес прийняття рішення, виокремлюють таку категорію, як підґрунття рішення. Для суб'єкта прийняття рішення підґрунття виконують дві ролі. По-перше, вони можуть спрямовувати прийняття рішення у певному напрямку. При цьому останній не впливає безпосередньо з аналізу цілей і наслідків. Одним із прикладів може бути прийняття морального рішення: казати чи не казати відверту неправду. Дилема полягає в тому, що вибір «казати неправду» може мати бажані наслідки, але водночас означатиме порушення певних індивідуальних чи соціальних норм. Тому у схожих ситуаціях для інтерпретації рішення варто виходити не тільки з цілей і можливих очікуваних наслідків, а й з підґрунть прийняття рішення. Молодь у процесі прийняття рішення щодо певної політичної поведінки також часто звертається не до цілей, бо вони не завжди можуть бути чітко сформульовані, а до норм поведінки як обґрунтування свого рішення діяти у певний спосіб. Стереотипи стосовно необхідності проявляти політичну активність, громадянську відповідальність, уявлення про соціальну справедливість, рівність перед законом створюють підґрунття для рішень молоді щодо власної політичної участі.

По-друге, рішення можуть прийматися з урахуванням того, наскільки легко їх можна обґрунтувати іншим особам. В цьому сенсі політична відповідальність з її моральною, адміністративною та правовою суттю належить до підґрунть. Фактор сприйнятливості задекларованих підґрунть рішення не завжди належним чином враховуєть-

ся молодими політичними лідерами. Як наслідок, їхній імідж набуває небажаних рис цинічності або надагресивності. Необхідність врахувати наявність переконливої аргументації рішення для третіх осіб має значення також з погляду висвітлення підґрунтя прийняття рішення у засобах масової інформації. Формулювання підґрунтя набуває особливої важливості для керівників великих колективів, фірм, державних установ, політичних партій. Якими б не були справжні цілі, наприклад останньої війни США проти Іраку, як її підґрунтя було використано твердження, що це боротьба зі світовим тероризмом, а ціль була означена як упереджувальний удар по начебто існуючій іракській зброї масового знищення. Зазначене підґрунтя, попри його повну ілюзорність, все ж пом'якшило сприйняття війни населенням США. Отже, у міру просування лідера по східцях політичної ієрархії та розгортання його політичної участі дедалі більшого значення набуває коректне формулювання підґрунтя прийнятого ним рішення, причому як для нього особисто, так і для політичної сили, яку від представляє. Молодь, на відміну від досвідчених політичних діячів, не завжди приділяє достатню увагу сприятливому формулюванню підґрунть політичних рішень, що створює певний потенціал іміджевої небезпеки.

На фоні слабкої диференційованості цілей реалізації політичної участі у середовищі молоді інколи може відбуватись заміщення позитивного формулювання цілі очікуванням малодиференційованого негативного наслідку для об'єкта незадоволення – органу влади, конкретного посадовця, певної політичної сили. За певних умов такі очікування можуть належати до множини підґрунть прийняття рішення. Базована на фрустрації політична активність характеризується не тільки нечіткістю цілей, а й меншою плідністю щодо розвитку регіону чи країни та більшою деструктивністю, яка за певних умов стає джерелом як економічної, так і політичної нестабільності. Такий стан речей перешкоджає конструктивному діалогу між представниками влади і політично активними верствами населення, ускладнює своєчасну і продуктивну елімінацію соціально-політичного напруження в суспільстві.

В цілому означені складові процесу прийняття рішення можуть бути представлені у вигляді схеми (див. рис. 3.1), що відображає перебіг різних фаз прийняття рішення – від дисбалансу наявної і бажаної ситуацій до виникнення нової ситуації через прийняття рішення. У цьому сенсі схема містить ознаку рекурентності і може застосовуватись для аналізу й прогнозування розгорнутих ланцюжків поведінки.

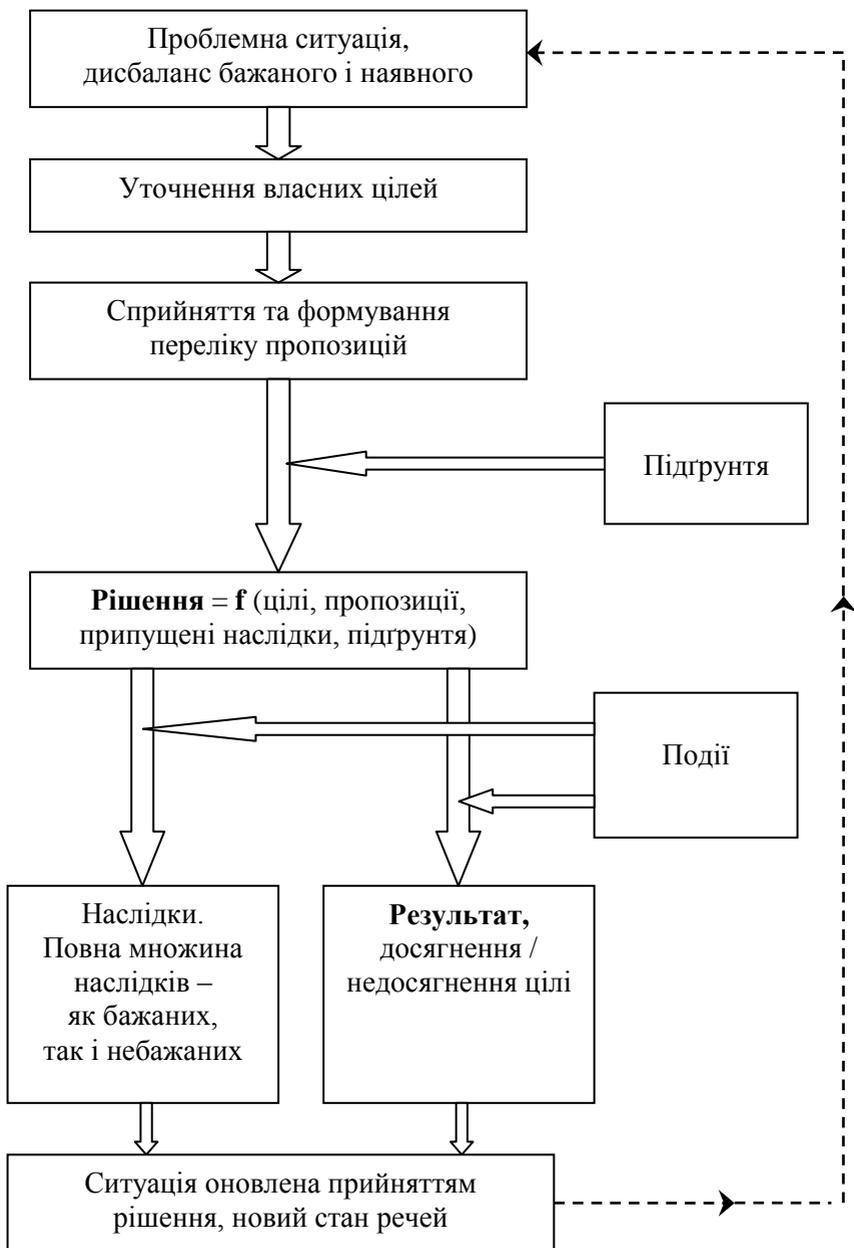

Рис. 3.1. Процес прийняття рішення
(Рекурентне коло позначене пунктирною лінією)

Повертаючись до функції, що описує прийняття рішення як залежність від пропозицій, подій, цілей, наслідків і підґрунть – Рішення = $f(\text{Пропозиції, Події, Цілі, Наслідки, Підґрунтя})$, зауважимо, що в реальному житті жоден суб'єкт не буде витратити часу на аналіз і врахування у рішенні всіх можливих означених аргументів. Більше того, кожний з аргументів функції сам подається множиною, що містить кількість членів $n \geq 2$, і тільки для цілей вона дорівнює $n \geq 1$. Тож функція має кількість аргументів $n \geq 9$, яка підходить до верхньої межі ресурсу робочої пам'яті і буде складною для опрацювання когнітивною системою без застосування допоміжних засобів. У цьому сенсі розгорнуте застосування описаної функції у повсякденному житті на рівні окремого індивіда виявиться занадто витратним і неадаптивним. Як продемонстрував Г. Гігеренцер, люди охоче використовують так звані швидкі евристики для прийняття рішень, які мають високу екологічну валідність. Відповідно можна припустити, що індивід вдається до своєрідного згортання наведеної функції. Тож спробуємо знайти спрощену форму цієї функції, яка б відповідала реаліям повсякденного життя. Припустимо, що індивід, приймаючи рішення, розподіляє всі наявні аргументи на інтернальні та екстернальні, а також враховує ступінь їхньої раціональності та суб'єктивної впевненості в рішенні, що приймається. У згорнутому вигляді функція може бути подана як залежна від трьох аргументів: Рішення = $f(\text{раціональність, екстернальність, стабільність})$. При цьому припустимо, що оцінка аргументів функції (раціональності, екстернальності та стабільності) може виконуватись за допомогою швидких внутрішніх евристик, що уможлиблює її застосування в умовах повсякдення та істотно скорочує час прийняття рішення.

Для молоді та інших категорій громадян з низьким рівнем політичної участі пропозиції щодо політичних подій і дій є переважно зовнішніми складовими процесу прийняття рішення. Для суб'єктів з низьким рівнем політичної участі вони фактично задаються як готові і мають відверто екстернальний характер. Пропозиції можуть розглядатись як стимули, що по-різному сприймаються й інтерпретуються, та за певних умов здатні активізувати вже наявні ланцюжки «стимул → реакція». Цілі ж і підґрунтя інтегруються в інтернальну складову прийняття рішення. Через їхню інтернальність цілі і підґрунтя, які визначають поведінку суб'єкта в ситуації прийняття рішення, недоступні для безпосереднього вивчення. Про них можна судити лише опосередковано, з опитувань, з аналізу поведінки суб'єкта. За наявно-

сті достовірної інформації про цілі і підгрунтя прийняття рішення суб'єктом виникає можливість прогнозування рішення суб'єкта. Очікувані наслідки радше відповідають інтернальній компоненті. Реальні ж наслідки прийняття рішення можуть містити як інтернальну, так і екстернальну компоненту, але в часовому вимірі вони настають пізніше, вже після прийняття рішення, тож мають менший вплив на його прийняття. В цьому сенсі можна виокремити інтернальний і екстернальний виміри прийняття рішення як важливі якісні параметри. Доцільно припустити, що баланс екстернальної та інтернальної складових впливає на перебіг і результат прийняття рішення й залежно від рівнів становлення політичної участі по-різному проявляється. Не менш важливими для прийняття рішення є такі виміри, як раціональність аргументації і суб'єктивна стабільність рішення. При цьому йдеться про обмежену раціональність у розумінні Г. Гігеренцера та Г. Саймона (G. Gigerenzer, P. M. Todd, H. A. Simon). Очікується, що просте реагування на політичні події буде характерним для нижчого рівня політичної участі, тоді як суб'єктів з високим рівнем політичної участі вирізнятимуть більший внесок у прийняття рішення інтернальної складової, підвищені раціональність і стабільність прийнятих рішень.

3.3. Емпіричні дослідження процесу прийняття рішень студентською молоддю

На основі *дескриптивного* підходу до вивчення процесу прийняття рішення нами досліджено особливості прийняття рішення молоддю у переліку ситуацій, пов'язаних з виявом політичної участі. У першому дослідженні вивчалися якості прийнятих рішень студентською молоддю, у другому – якості рішень, прийнятих лідерами молодіжних політичних організацій, їхні рішення порівнювалися з рішеннями молоді без вираженої політичної активності.

3.3.1. Диференційна шкала оцінки якостей рішення

Відповідно до поставленої мети виникла необхідність в інструментарії для вимірювання якостей рішення. Для дослідження якостей рішення було розроблено авторську тримірну диференціальну шкалу якостей рішення, яка дає змогу вимірювати екстернальність/інтернальність, раціональність/ірраціональність та стабільність рішень.

В. Джеймс [9] розрізняв у потоці свідомості субстантивні та транзитивні елементи (substantive and transitive parts), які слідують один за одним. Описуючи потік свідомості, Г. Гуссерль також наводить два якісно відмінних елементи, а саме субстантивний і транзитивний. Перший пов'язаний з актом мислення і несе в собі певний зміст, доступний для вербалізації. Другий – транзитивний елемент потоку свідомості – характеризується недоступністю для раціонального аналізу, неможливістю охопити його зміст. Пізніше Ліншотен (J. Linschoten, 1961) наводить перелік попарно протилежних характеристик, що описують ці елементи потоку свідомості. Спираючись на припущення про наявність інтернальної та екстернальної складових у процесі прийняття рішення та на наведені Г. Гуссерлем та Дж. Ліншотеном характеристики транзитивного і субстантивного елементів потоку свідомості, було запроваджено диференціальні субшкали: екстернальності/інтернальності та раціональності/інтуїтивності для оцінки відповідних якостей рішення.

Запровадження субшкали екстернальності/інтернальності спирається на припущення про можливість інтернального й екстернального зумовлення прийнятих рішень. Під інтернальним обґрунтуванням рішення слід розуміти сукупність факторів, що належать до внутрішнього світу суб'єкта і, на думку суб'єкта, вплинули на прийняття рішення. Як екстернальні розглядатимемо фактори, що, на погляд суб'єкта, лежать поза його власним внутрішнім світом, але вплинули на прийняття рішення. Субшкала раціональності/інтуїтивності має на меті вимірювання відповідної якості рішення у континуумі раціональність/інтуїтивність. Як раціональне розглядається рішення, що спирається на достатньо свідомий аналіз передумов, на свідому аргументацію рішення та характеризується розгорнутим перебігом прийняття рішення в часі. Якості субстантивного елемента свідомості було покладено в основу створення полюса шкали, що описує раціональні та екстернальні рішення. Навпаки, якості транзитивного елемента було використано для описання полюсів субшкали, що відповідають інтуїтивним та інтернальним рішенням. Як інтуїтивне розглядається рішення, що приймається без детального розгляду ситуації, розгорнутої аргументації та оцінюється самим суб'єктом як інтуїтивне. Аргументація такого рішення складно піддається вербалізації, і воно, як правило, потребує мало часу для прийняття.

На відміну від Дж. Роттера, який розглядав екстернальність/інтернальність як локус контролю поведінки, ми використовуємо ці поняття для оцінки суб'єктивного сприймання рішення як продукту власної діяльності. Запропоноване нами розуміння екстернальності/інтернальності ближче до запропонованого В. В. Століним, який трактує феномен екстернальності/інтернальності в межах уявлення про самосвідомість. Оскільки самосвідомість існує в формі внутрішнього діалогу, локус контролю набуває діалогічності. Тож орієнтація щодо екстернальності/інтернальності маніфестує себе у внутрішній мові суб'єкта. За нашим припущенням, внутрішній діалог стосовно екстернальності/інтернальності покладається також в основу оцінювання суб'єктом якостей прийнятого рішення.

Крім зазначених двох субшкал, додатково було розроблено субшкалу стабільності рішення. Вона описує ступінь суб'єктивної впевненості у завершеності рішення. Визначається, чи справді суб'єкт упевнений в рішенні та чи не передбачає він необхідність його змінювати. Стабільність рішення – це багатоаспектний фактор, який мав би враховувати стабільність умов, за яких приймається рішення, а саме: стабільність множини пропозицій, мотивів суб'єкта та його цілей, а також наслідків (останні припускаються як такі, що впливають з даного рішення). Але в запропонованій шкалі йдеться про суб'єктивно сприйняту стабільність рішення на момент опитування, тому ця субшкала не враховує окремо кожний із зазначених факторів. Вони подаються в інтегрованому вигляді, поєднуючись у суб'єктивності оцінки стабільності рішення.

В цілому шкала представлена 12-ма біполярними твердженнями по 4 на кожен із субшкал, за якими оцінюються якості прийнятого рішення. Перевага даної шкали полягає в тому, що вона не пов'язана з певним переліком рішень і може застосовуватись для вивчення якостей рішень у будь-яких сферах життєдіяльності. Для цього необхідно підготувати описання відповідних проблемних ситуацій, стосовно яких має бути прийнято рішення, та поєднати їх із шкалою оцінки якостей рішення. Звичайно, додатковий перелік ситуацій, щодо яких прийматиметься рішення, це додаткові витрати на розробку інструментарію, але разом з тим це також певна гарантія, що особливості прийняття рішення будуть вивчені саме стосовно тих ситуацій, які є предметом дослідницького інтересу. В

цьому сенсі розроблені ситуації повинні бути релевантними саме до того конструкту, який має вивчатись.

При вивченні політичної участі молоді тестові ситуації розроблялися так, щоб відображати різні рівні і складові політичної участі, властиві поведінці зазначеної групи досліджуваних. В цілому методика оцінювання якостей прийняття рішення щодо політичної участі застосовується таким чином. Досліджувана особа ознайомлюється окремо з кожною із проблемних ситуацій і приймає рішення стосовно своїх дій у кожній з них. Кожне рішення кодується в системі «так» – «ні» і таким чином описує готовність особи до певної поведінки. Відразу після прийняття рішення щодо конкретної проблемної ситуації особа має оцінити властивості свого рішення за зазначеною тримірною шкалою.

На основі отриманих таким чином даних можна побудувати функції:

$$ПС = F(\text{Екстернальність/Інтернальність}),$$

$$ПС = F(\text{Раціональність/Інтуїтивність}) \text{ та}$$

$$ПС = F(\text{Стабільність}),$$

де ПС – це прийняте суб'єктом рішення щодо поведінки у сконструйованих ситуаціях. Або будується інтегральна функція $ПС = F(\text{Екст./Інтерн.; Рац./Інт.; Стаб.})$, яка відображає взаємодію характеристик за трьома шкалами та їхній зв'язок з прийнятим рішенням. Якщо ситуації відображають заданий психологічний конструкт, наприклад політичну участь, то у наведених вище рівняннях поведінка в проблемній ситуації (ПС) може бути замінена на змінну, що відображає цей конструкт. Відповідно може бути побудована функція: Рівень політичної участі = $F(\text{Екст./Інтерн.; Рац./Інт.; Стаб.})$.

З одного боку, використання тримірної шкали якостей прийнятого рішення у комбінації з переліком певних проблемних ситуацій розширює поле її можливого застосування, потребуючи лише додаткової розробки проблемних ситуацій відповідно до предмета досліджень. З другого боку, це знімає також питання про встановлення однозначних норм для якостей рішення, які б могли застосовуватись безвідносно до галузі досліджуваних рішень. В цьому сенсі зарано сподіватись на встановлення якихось єдиних загальних норм якостей різних за змістом рішень, які приймаються, наприклад, щодо політичної участі, у сфері фінансів чи в особистому житті.

3.3.2. Скорочений варіант опитувальника рівня політичної участі (КОРПУ)

Політична участь є доволі складним утворенням, в якому поєднуються мотиваційні, пізнавально-когнітивні та інші складові (див. розділ 1). Запропонована модель політичної участі утворює базис для вивчення процесу прийняття рішень і визначає ті прояви участі, стосовно яких вивчатиметься прийняття рішення. Як центральні складові політичної участі визначаються три: пізнавально-когнітивна, вербально-комунікативна і поведінково-вольова, кожна з яких має три рівні. При цьому припускається, що на кожному рівні кожної із складових політичної участі процес прийняття рішення має певні властиві йому ознаки. Для того щоб вивчити прийняття рішення на кожному з рівнів, розроблено дев'ять ситуацій, які мають бути релевантними до повсякденного життя молоді. Три рівні пізнавально-когнітивної складової представлено трьома такими ситуаціями. (1) Перед Вами постав вибір – подивитись по телевізору програму про події політичного життя або подивитись іншу програму. Як Ви вчините? (2) Чи будете Ви докладати зусиль до пошуку інформації стосовно політичних подій? (3) Чи будете Ви детально аналізувати програми та пропозиції політичних партій, перш ніж зробите стосовно них свій вибір? Відповідно до рівнів прояву вербально-комунікативної складової було взято такі три ситуації. (1) Уявіть, що Ви підійшли до друзів і чуєте, що вони обговорюють політичну ситуацію в країні. Чи приєднаєтесь Ви до цього обговорення? (2) Уявіть, що Ви почули політичні новини стосовно подій у країні. Чи будете Ви говорити про ці події у себе вдома з родичами або із своїми товаришами? (3) Чи зможете Ви переконати у своєму виступі аудиторію (групу людей) у певних політичних поглядах і необхідності певних політичних дій? Поведінково-вольова складова була представлена такими трьома ситуаціями. (1) Чи вступили б Ви в якусь громадську чи політичну організацію (партію)? (2) Чи виконували б Ви систематично певні доручення, пов'язані з діяльністю якоїсь політичної сили? (3) Чи будете Ви активно і систематично брати участь у розробці і реалізації політики певної політичної сили? Кожна з наведених ситуацій потребує прийняття рішення щодо власних дій. Позитивні і негативні рішення позначаються як відповіді «так» та «ні». Нейтральна від-

повідь на кшталт «не знаю» не пропонувалась як така, що демонструватиме фактичну відсутність рішення.

Описані дев'ять ситуацій являють собою скорочений варіант опитувальника для визначення рівня політичної участі (КОРПУ) з відповідними трьома субшкалами: вербально-комунікативною, поведінково-вольовою та пізнавально-когнітивною. Приймаючи рішення стосовно кожної із ситуацій, досліджуваній заповнює опитувальник з тією різницею, що кожне з питань він розглядає як ситуацію, в якій опинився особисто і щодо якої йому зараз необхідно прийняти рішення. При цьому дев'ять позитивно прийнятих рішень відбиватимуть найвищий рівень політичної участі. І навпаки, дев'ять негативних рішень засвідчать повну апатію до політичного життя країни і, відповідно, найнижчий рівень політичної участі.

3.3.3. Прийняття рішень студентською молоддю

Під рішенням будемо розуміти вибір певної альтернативи a_i з не пустої множини альтернатив $A_i \neq \emptyset, i \in I$, із застосуванням множини критеріїв C , тоді рішення можна подати як функцію $d=f(A_i, C)$ (Н. Jungermann, Н.-R. Pfister, К. Fischer). Відповідно до нашого припущення множина критеріїв позначається трьома вимірами: екстернальністю/інтернальністю, раціональністю/інтуїтивністю та суб'єктивною впевненістю у вірності рішення. З огляду на зазначене у запропонованому дослідженні було зосереджено увагу на лівій частині цього рівняння, а саме на суб'єктивно сприйнятих якостях рішення. Сприймання суб'єктом якостей свого рішення відкриває шлях до розуміння меж дискусійності такого рішення та формування підходів для впливу на нього. **Предмет** даного дослідження – це суб'єктивне сприймання якостей власного рішення студентами у ситуаціях, релевантних для маніфестації політичної участі. Мета дослідження полягала у вивченні якостей рішень щодо політичної участі та у випробуванні ефективності комбінованого застосування диференційної шкали для визначення якостей рішення разом з тестовими проблемними ситуаціями, релевантними для виявлення політичної участі.

Метод. Дослідження проводилося на вибірці студентів Тернопільського національного економічного університету у вересні

5. Уявіть, що Вам запропонували підписати звернення під ініціативою проведення всенародного референдуму щодо вступу України до НАТО. Чи підтримаєте Ви проведення такого референдуму? Підкресліть свій вибір з переліку запропонованих:

- а) підтримаю проведення референдуму;
- б) не підтримаю проведення референдуму.

Опитувані. У дослідженні добровільно на безоплатній основі взяли участь 50 студентів, з них 22 чоловічої статі. Середній вік опитуваних склав 21,2 року. Диференційна шкала якостей рішення подавалась окремо після кожної проблемної ситуації. Заповнення опитувальника не обмежувалось у часі.

Результати.

Розглянемо спочатку окремо якості рішень, прийнятих стосовно кожної з проблемних ситуацій. Відповідаючи на перше запитання, респондент приймав рішення стосовно того, чи піде він на вибори, якщо вони відбуватимуться у наступні вихідні. Відповіді розподілились так: 48 осіб (96%) вирішили йти на вибори, 2 особи (4%) відмовилися від участі у виборах. Було проаналізовано якості тільки позитивного рішення, бо для достовірного аналізу негативного рішення кількість даних виявилась недостатня.

Якості прийнятого рішення у зазначеній ситуації (ПС) за субшкалами раціональності/іраціональності, екстернальності/інтернальності та стабільності описуються таким чином: $ПС=F(\text{Рац./Ірр.})=1,53$; $ПС=F(\text{Екст./Інтерн.})=0,33$; $ПС=F(\text{Стаб.})=1,76$. Тобто рішення про власну участь у виборах сприймається суб'єктом як раціональне з незначною тенденцією до екстернальності та з високою стабільністю. В цілому рішення щодо ситуативної поведінки описується як функція: $ПС = F(\text{Рац.-Ірр.; Екст.-Інтерн.; Стаб.}) = F(1,53; 0,33; 1,76)$.

Наступне питання стосувалось вибору певної політичної партії з переліку запропонованих у бюлетенях для голосування. Зазначимо, що дане опитування не має на меті вивчення розподілу голосів у вибірці студентів. У переліку для вибору було запропоновано дев'ять найбільш рейтингових на той час українських партій та дві додаткові опції: можливість вписати самому назву політичної партії та голосувати проти всіх. Відповіді розподілились так: 72,7% студентів віддали голоси за БЮТ, 18,2% надали перевагу НУ-НС та 9,1% проголосували проти всіх. Тож аналіз якостей рішень можли-

вий лише стосовно цих трьох результатів вибору. Рішення голосувати за БЮТ характеризується такими параметрами: $PC = F(\text{Рац./Іпр.})=1,5$; $PC = F(\text{Екст./Інтерн.})=0,56$; $PC = F(\text{Стаб.})=1,443$.

Для рішення проголосувати за НУ-НС отримано такі показники: $PC = F(\text{Рац./Іпр.})=1,25$; $PC = F(\text{Екст./Інтерн.})=0,313$; $PC = F(\text{Стаб.})=2,188$. Зазначимо, що рішення, до якого вдалась більшість досліджуваних суб'єктивно сприймається як найбільш раціональне на рівні індивіда. Деяко вища стабільність рішення спостерігається у меншій за чисельністю групі прихильників НУ-НС, що, ймовірно, свідчить про належність до цієї групи осіб з більшою ригідністю, кількість яких зазвичай важко піддаватиметься зростанню в подальшому. Навпаки, можливе їх зменшення через частковий перехід до групи, налаштованої голосувати проти всіх, за умови поширення песимістично-фаталістичних настроїв у суспільстві. Рішення голосувати проти всіх має такі показники: $PC = F(\text{Рац./Іпр.})=1,375$; $PC = F(\text{Екст./Інтерн.})=0$; $PC = F(\text{Стаб.})=1,5$. Ця група виявляє активну готовність до вираження протестних дій. Зазначені студенти не вдалися до пасивної відмови від участі у виборах, а беруть в них участь з метою висловити своє незадоволення політиками всіх спрямувань. При цьому їхнє рішення має високу стабільність і суб'єктивну раціональність.

Третьє питання стосувалося рішення щодо того, брати чи не брати участь у політичній демонстрації. Воно цікаве тим, що розкриває особливості прийняття рішення стосовно відкритих протестних дій. Серед студентів 37,5% прийняли рішення про участь в такій політичній акції. Відмовилися ж 62,5%. Рішення про участь у акції протесту виглядає вже менш раціональним $PC = F(\text{Рац./Іпр.})=1,083$, у нього помітно зросла екстернальність $PC = F(\text{Екст./Інтерн.})=0,525$, тобто зовнішні події розглядаються як можливе обґрунтування рішення брати участь у демонстрації. Істотно знизилася стабільність такого рішення $PC = F(\text{Стаб.})=0$, що вказує на високу вірогідність його зміни в момент, коли буде потрібно насправді брати участь в акції протесту. Зменшення стабільності могло відбутися завдяки уявленню про небезпеку, яку потенційно несе відкрита демонстрація владі свого протестного настрою. У тих студентів, що відмовилися від участі, рішення описується такими якостями: $PC = F(\text{Рац./Іпр.})=0,603$. Раціональність рішення знизилася порівняно з попередніми рішеннями і навіть порівняно з рішенням про участь у політичній демонстрації. Відмова від активних

дій виглядає як менш раціональна поведінка, яка набуває вкрай незначної інтернальної обґрунтованості ($ПС=F(Екст./Інтерн.)=0,018$). Збільшення інтернальності може впливати із зростання тривоги за особисто значущі наслідки відкритої участі у протестних діях. Однак це рішення характеризується достатньою стабільністю: $ПС=F(Стаб.)=1,115$. Тож якщо серед тих, хто вирішив брати участь у політичній демонстрації, значна частина може відмовитися від свого рішення, то серед тих, хто відразу відмовився від активної участі, маловірогідно, що хтось змінить вже прийняте рішення, принаймні без попередньої істотної зміни інших аргументів: ситуації, пропозицій, подій, прогнозу щодо ймовірних наслідків. Отриманий результат мав би враховуватися у вивченні протестної поведінки на великих вибірках у соціологічних дослідженнях. Тобто не кожна заявлена готовність до участі у протестних акціях спирається на суб'єктивно стабільні рішення, а тому вона може бути з великою вірогідністю скорегована у бік пасивної позиції: а) самим суб'єктом, б) керованим впливом на ситуацію.

У четвертій проблемній ситуації досліджуваній приймав рішення стосовно того, переконувати чи ні знайомого у необхідності йти на вибори і голосувати. Йдеться фактично про вияв активної громадянської позиції, яка, на відміну від участі у політичній акції протесту, не несе потенційних загроз досліджуваному, хоча й потребує певних часових витрат та застосування навичок комунікації. В цьому випадку 56% респондентів вирішили переконати знайомого піти на вибори, що відображає збільшення політичної активності залежно від ситуації і можливих наслідків. Відповідно 44% відмовилися від такої спроби. Рішення тих, хто дав позитивну відповідь, характеризується таким чином: $ПС=F(Рац./Ірр.)=1,463$; $ПС=F(Екс./Інтерн.)=0,158$; $ПС=F(Стаб.)=1,873$. Таке рішення виглядає як раціональне, з незначною тенденцією до екстернальності та є доволі стабільним. Відмова ж переконувати у необхідності йти на вибори має значно нижчу раціональність: $ПС=F(Рац./Ірр.)=0,205$. З урахуванням відповідей на запитання у попередніх проблемних ситуаціях можна дійти висновку, що саме активна позиція має серед молоді більшу вірогідність бути оціненою як раціональна та більш бажана. Негативне рішення має також незначну, але дещо більшу екстернальність: $ПС=F(Екст./Інтерн.)=0,363$ та значно меншу суб'єктивну стабільність: $ПС=F(Стаб.)=0,07$. Якщо порівняти цей результат з негативною відповіддю на третє запи-

тання, а саме з відмовою від участі у політичній демонстрації, то слід зауважити, що стабільність прийнятого рішення значно зменшується, коли йдеться: а) про рішення щодо активних, але потенційно небезпечних дій ($F(\text{Стаб.})=0$) або ж навпаки; б) коли рішення стосується вибору пасивної і безпечної лінії поведінки ($F(\text{Стаб.})=0,07$). Не виключено, що вагання щодо стабільності прийнятого рішення відбуваються під впливом індивідуального досвіду ефективності активної позиції та соціальної бажаності активної громадянської позиції, від якої в обох наведених випадках частина досліджуваних відмовилася.

П'ята проблемна ситуація стосувалася прийняття рішення про підтримку всенародного референдуму щодо вступу України в НАТО. Дослідники мали на меті вивчити якості рішення про підтримку проведення референдуму і ніяким чином не встановлювати кількість прибічників чи супротивників вступу країни у НАТО. Ідею проведення референдуму підтримали 80% опитаних, 20% висловились проти референдуму, очевидно, передбачаючи його негативний результат щодо їхньої власної позиції. Ці 20% не були противниками референдуму як такого, а радше відмовилися від нього на підставі незадовільного для них самих результату референдуму. Рішення тих, хто підтримав ідею проведення референдуму має такі якості: $ПС=F(\text{Рац./Іпр.})=1,238$; $ПС=F(\text{Екст./Інтерн.})=0,8$; $ПС=F(\text{Стаб.})=1,115$. Екстернальність цього рішення сягнула найбільшого значення для всіх п'яти досліджуваних ситуацій. Рішення ж супротивників референдуму отримало зовсім інші властивості: $ПС=F(\text{Рац./Інт.})=0,8$; $ПС=F(\text{Екст./Інтерн.})=0,5$; $ПС=F(\text{Стаб.})=0,35$. У супротивників референдуму істотно зменшилися раціональність, екстернальність і значно зменшилася стабільність прийнятого рішення. Можна припустити, що за таких показників виникає можливість зміни рішення цією частиною респондентів у разі: а) зміни зовнішньої ситуації; б) надання аргументів на користь проведення референдуму, що сприйматимуться як раціональні.

Три аргументи, на які спирається прийняття рішення, характеризуються також певним внутрішнім взаємозв'язком. Із досліджених п'яти проблемних ситуацій було обрано відповіді, що свідчать про активну позицію респондентів, тобто відповіді суб'єктів, які беруть участь у виборах та проголосували б за певну політичну силу, а не проти всіх, які погодилися взяти участь у політичній демонстрації, переконати знайомого піти на вибори та висловилися

на підтримку референдуму. У множині цих відповідей знайдено негативну кореляцію ($r=-0,41$) для раціональності та екстернальності. У міру зменшення екстернальності прийнятого рішення збільшується його суб'єктивна раціональність. Негативна кореляція ($r=-0,55$) характеризує також зв'язок між екстернальністю і стабільністю рішення, що вказує на можливість зміни прийнятого рішення у разі зміни ситуації (зміни переліку пропозицій або множини очікуваних наслідків). Позитивно корелює раціональність зі стабільністю ($r=+0,648$), тобто чим більша раціональність рішення, тим більш стабільним воно сприймається суб'єктивно. Ця кореляція зберігається навіть тоді, коли поєднано разом надані позитивні і негативні рішення ($r=+0,694$).

Результати свідчать, що, оцінюючи власні рішення, досліджувані радше тяжіють бачити їх раціональними. До настання наслідків прийнятого рішення і до оцінювання рішення на предмет досягнення поставленої мети воно сприймається як переважно раціональне. Ознак же ірраціональності воно може набути після настання небажаних для суб'єкта наслідків. Люди системно уникають ірраціональних рішень, що, з одного боку, гарантує адаптивність поведінки, а з другого – дає можливість впливу на прийняття рішення. В цьому сенсі соціальна бажаність раціональності рішень відображає один з механізмів підтримки адаптивної поведінки.

3.4. Властивості рішень і рівень політичної участі

Якості прийнятого рішення щодо політично релевантної поведінки залежать від рівня політичної участі досліджуваного. Як уже зазначалося, різні рівні політичної участі пов'язані з різним баченням переліку пропозицій, наслідків і з формулюванням цілей. Для дослідження цього взаємозв'язку було вивчено рішення лідерів молодіжних політичних організацій.

Метод. Тривимірна шкала якостей рішення в комплексі з коротким опитувальником рівня політичної участі (КОРПУ) використовувалась для вивчення факторів прийняття рішення щодо політичної участі регіональними лідерами молодіжних політичних організацій. Поєднання зазначеної шкали і КОРПУ утворює нову комплексну методику для вивчення прийняття рішень стосовно проявів політичної участі.

В опитувальнику КОРПУ пропонуються дев'ять проблемних ситуацій, які відображають три рівні політичної участі: когнітивно-пізнавальну, вербально-комунікативну та поведінкову.

Під час дослідження кожна ситуація та належна їй шкала оцінки якостей рішення подавалися на окремому аркуші, щоб мінімізувати можливі праймінг-ефекти та ефекти зворотної інгібіції. Комбінація КОРПУ і шкали для визначення властивостей рішення, як правило, не спричиняє труднощів у роботі досліджуваного. Вона демонструє також високу економічність. Розв'язання однієї проблемної ситуації та заповнення шкали оцінки прийнятого рішення займає не більше двох хвилин, що дає змогу застосовувати комбінацію КОРПУ та перелік проблемних ситуацій також у масових опитуваннях.

Досліджувані. Група респондентів складалася з двох підгруп, які належать до різних рівнів політичної участі. До першої підгрупи увійшли 28 осіб з різних областей України. Вони були регіональними лідерами молодіжних організацій однієї з «лівих» парламентських сил і на час проведення дослідження навчалися у м. Києві в школі партійного активу. Вибір такої підгрупи заздалегідь дає підстави очікувати отримання високого рівня політичної участі, за КОРПУ, практично у кожного з її членів. Разом з цим дослідження за участю регіональних лідерів партійних молодіжних організацій має всі передумови для встановлення критеріальної валідності КОРПУ. Для порівняння було проведено дослідження за участю студентів м. Києва, які утворили другу підгрупу респондентів. Підгрупи були збалансовані за віком і статтю, щоб уникнути впливу додаткових факторів на якість прийнятих рішень. Усі респонденти брали участь у дослідженні добровільно і безкоштовно.

Результати.

Рівень політичної участі. Як і очікувалось, підгрупа політичних лідерів продемонструвала високий рівень політичної участі. Про це свідчать їхні результати згідно з опитувальником КОРПУ в цілому та середні показники активності за кожною з трьох субшкал: *вербально-комунікативною, поведінково-вольовою та пізнавально-когнітивною.*

Вербально-комунікативна субшкала. З підгрупи 28 досліджуваних за даною субшкалою 25 отримують максимальний бал – 3. Три особи отримують по 2 бали. Такий результат засвідчує високий рівень вербально-комунікативної складової політичної участі в цій групі молодих активістів. Фактично йдеться про виражений пере-

конуально-впливовий рівень прояву вербально-комунікативної складової політичної участі.

Поведінково-вольова субшкала. З 28 осіб 23 отримують найвищу оцінку у 3 бали, п'ять осіб – по 2 бали. Такий результат підтверджує високий рівень вираженості вольової поведінкової складової політичної участі в групі молодих активістів, що маніфестує себе на лідерському, активному рівні.

Пізнавально-когнітивна субшкала. За цією субшкалою 23 досліджувані отримали максимальну оцінку рівня політичної участі – 3 бали. Три респонденти – по 2 бали та один – 1 бал. В цілому результат вказує на високий рівень політичної участі групи, а саме на творчо-аналітичний рівень пізнавально-когнітивної складової політичної участі.

Результати дослідження свідчать про те, що регіональні лідери партійних молодіжних організацій мають усвідомлено-вчинковий рівень політичної участі. Отримані дані вимірювання політичної участі у групі політичних активістів засвідчують також високу критеріальну валідність (КОРПУ), що визначає активістів як осіб з високим рівнем політичної участі за всіма субшкалами. Якщо врахувати, що валідизація за певним критерієм (критеріальна валідизація) виконується за методом контрастних груп, то для завершення оцінки критеріальної валідності КОРПУ було проведено таке саме дослідження з групою студентів Національного технічного університету України «КПІ», які не були лідерами політичних організацій. Дослідження підтвердило нижчий рівень політичної участі у цій групі, за χ^2 -тестом $p < 0,01$. Показник політичної участі студентства коливався між вибірково-ситуативним і статусно-прагматичним рівнями.

Визначення якостей прийнятого рішення. Розглянемо ступінь суб'єктивно сприйнятої раціональності, екстернальності та стабільності прийнятих рішень, починаючи з лідерів молодіжних регіональних партійних організацій, а саме з їхніх середніх сукупних показників за трьома субшкалами політичної участі. Потім проаналізуємо властивості прийнятих позитивних рішень окремо для кожної із складових політичної участі. Нагадаємо, що кожна із зазначених субшкал має полюси від «-3» до «+3». Наприклад, рішення, що отримують за шкалою раціональності середню оцінку більше 0, розглядатимемо як суб'єктивно раціональні. І навпаки, рішення за цією шкалою з оцінкою менше 0 – як ірраціональні. Так само рішення, що мають оцінку більше 0 за шкалою екстернальнос-

ті/інтернальності, слід розуміти як суб'єктивно екстернальні, а рішення з оцінкою менше 0 – як інтернально зумовлені. На шкалі стабільності рішення з оцінкою більше 0 є стабільним. Негативна ж оцінка відповідає рішенням, у яких респондент відверто невпевнений та не виключає можливості їхньої зміни.

Позитивні рішення для аналізу було обрано тому, що вони відображають вищий рівень політичної участі і є найбільш типовими для групи лідерів молодіжних політичних організацій. Кількість негативних рішень у цій групі вкрай мала і непридатна для статистичного аналізу. Раціональність рішення для всіх дев'яти ситуацій з КОРПУ описується середньою величиною в 1,209 бала. Лідери молодіжних регіональних осередків партії однозначно надають перевагу раціональним рішенням. При цьому не слід, однак, забувати про соціальну бажаність раціональності. В групі досліджуваних студентів цей показник за всіма дев'ятьма ситуаціями дещо нижчий – 0,93. Середній показник екстернальності для позитивних відповідей щодо всіх трьох складових політичної участі дорівнює у групі лідерів 0,274 бала. Частина рішень сприймаються як інтернальні, а частина – як екстернальні. Для порівняння: студенти мають дещо збільшену екстернальність своїх рішень – 0,471. Це узгоджується з припущенням про вплив інтернальності на соціальну та політичну активність згідно з результатами дослідження (А. Реан), за якими інтернальний локус контролю корелює з соціальною зрілістю та просоціальною поведінкою.

Середня стабільність рішення дорівнює 1,77 бала. Такий показник свідчить про те, що лідери демонструють доволі високий рівень упевненості у своїх рішеннях. Надто високі рівні суб'єктивної раціональності і стабільності рішення створюють передумови для певної ригідності позиції політичних лідерів. Таке поєднання суб'єктивної раціональності і стабільності власного рішення може бути істотною перепоною для організації і плідного ведення політичного діалогу, особливо якщо зазначена констеляція спостерігатиметься і в лідерів інших партій. У групі студентів виявлені нижча середньої раціональність (0,93) та нижчий середній рівень стабільності рішення (1,14).

Розглянемо окремо властивості рішень лідерів молодіжних організацій щодо проявлення кожної із складових політичної участі. *Вербально-комунікативна* складова політичної участі описується такими параметрами прийняття рішення: раціональність 1,041 бала, екстернальність 0,39 бала та стабільність 1,547 бала.

Дещо зменшена раціональність може вказувати на наявність ірраціональних мотивів при комунікації. Ймовірно, що для частини лідерів спілкування саме по собі є джерелом задоволення. Зменшення раціональності для цієї складової відбувається тому, що наслідки від вербально-комунікативної активності не завжди піддаються чіткій формалізації і операціоналізації. Досліджувані студенти, якщо і схильються до реалізації вербально-комунікативної складової політичної участі, все ж вважають свої дії менш раціональними, більш екстернальними (спричиненими певною політичною чи соціальною подією) та менш стабільними, тобто у них вища готовність відмовитися від таких дій порівняно з лідерами. У студентському середовищі пріоритет надається не політичним подіям, а іншим приводам для комунікації. *Поведінково-вольова* складова отримала у групі політичних лідерів такі оцінки: раціональність 1,398, екстернальність 0,478 та стабільність 1,892 бала. Стосовно цієї складової, що відображає експліцитні акти політично релевантної поведінки, студенти більше схильні до пасивності. У випадку активних дій їхні рішення зберігають тенденцію до меншої раціональності, більшої екстернальності та меншої стабільності порівняно з групою лідерів. Третя, *пізнавально-когнітивна*, складова у групі лідерів описується такими показниками: раціональність 1,188, екстернальність -0,047, тобто середня оцінка містить інтернальну складову рішення, стабільність 1,862 бала. Студентська молодь не має вираженої внутрішньої мотивації до реалізації пізнавально-когнітивної складової політичної активності. Спрямованість інтересів студентства відрізняється від спрямованості інтересів політичних лідерів, що відповідає результатам всеукраїнських соціологічних опитувань, за якими лише близько 3% населення проявляють систематичну політичну активність. Тож рішення, що приймалися студентами, і в цьому дослідженні зберегли тенденцію до зменшення раціональності, збільшення екстернальності і меншої стабільності. Це пояснюється незначною суб'єктивною релевантністю політично орієнтованої інформації для реалізації повсякденних потреб молоді.

Результати засвідчують, що серед лідерів як найбільш раціональні сприймаються рішення, що належать до вольової поведінкової компоненти (1,398 бала), дещо нижчу раціональність мають рішення пізнавально-когнітивної складової (1,188 бала) і найменш раціональні рішення, що мають вербально-комунікативну компоненту (1,041 бала). Найбільша раціональність поведінково-вольової

компоненти пов'язана з очевидністю для суб'єкта наслідків її реалізації. Лідери молодіжних політичних організацій мають високу впевненість у вірності власних рішень, що виявляється у їхній високій стабільності. Висока суб'єктивна раціональність поведінково-вольової компоненти та впевненість у прийнятому рішенні є однією із заporук лідерства досліджуваних.

Результати переконують, що такий фактор, як екстернальність/інтернальність рішення у своїй середній величині майже наближається до нуля. Це відповідає відхиленню розподілу оцінок власних рішень від нормального, тобто він є біполярний. При цьому майже половина рішень має екстернальний, а решта – інтернальний характер. Цілком закономірно, що рішення, які належать до пізнавально-когнітивної компоненти політичної участі, набувають більшої інтернальності (середня оцінка -0,048 бала) порівняно з іншими складовими політичної активності. Це відповідає внутрішній вмотивованості політичних лідерів щодо збору та опрацювання інформації релевантної для реалізації їхньої політичної активності. Однак це не виключає екстернальні підгрунтя когнітивно-пізнавальної активності лідерів молодіжних політичних організацій, наприклад, через необхідність обґрунтовано реагувати на події політичного життя. У групі ж досліджуваних студентів простежується значно менша інтернальність рішення щодо реалізації політичної участі, якщо взяти до уваги тих студентів, котрі схилиються до активної позиції. Для їхніх рішень властива більша екстернальність (0,471), тобто вони більшою мірою зумовлені перебігом подій політичного життя, що узгоджується з епізодичністю виявлення студентами політичної активності в цілому. Отже, інтернальність та впевненість у власному рішенні стають заporукою лідерства і здатності вести за собою інших людей.

Резюме

Отримані результати підтверджують прийнятність і плідність комбінування шкали екстернальності/раціональності/стабільності рішення із заздалегідь підготовленим переліком релевантних для політичної участі проблемних ситуацій. При цьому перелік ситуацій відповідає досліджуваній поведінці респондентів й уможливило майже довільну диференціацію аспектів поведінки, завдяки чому може досягатися висока дискримінаційна валідність. Прийняті ж суб'єктом рішення розкривають схильність його діяти у той чи інший спосіб в означених ситуаціях та відображають його

суб'єктивне бачення обґрунтованості власних рішень. Завдяки цьому досягається прогностична цінність застосування такої комбінованої методики, яка підсилюється інформацією про якості рішення. Зрозуміло, що комбінування шкали якостей рішення з релевантними для дослідження ситуаціями може застосовуватись не тільки щодо політичної участі, а й в інших галузях.

Знайшло підтвердження припущення про підвищені раціональність, інтернальність та високу суб'єктивну стабільність рішень політичних лідерів, якщо їх порівнювати з рішеннями пересічних студентів. Аналіз властивостей прийняття рішення розкриває зміни, що відбуваються у цьому процесі відповідно до зміни рівня політичної участі суб'єкта. Якщо виходити з порівняння лідерів регіональних партійних осередків зі студентами, то очевидно, що комбінація суб'єктивно сприйнятої раціональності і підвищеної суб'єктивної стабільності власних рішень є одним із факторів, який забезпечує лідерство. При цьому слід зазначити, що підвищені суб'єктивні раціональність і стабільність рішень лідерів не мають чіткого співвідношення з математично розрахованою вірогідністю їхньої оптимальності. В цьому сенсі можна вести мову про визначальну роль суб'єктивного фактора у виокремленні лідерів із сукупної популяції. До того ж особиста переконаність лідерів у власній правоті, яка виявляється у високій суб'єктивній раціональності і стабільності їхніх рішень, з одного боку, може бути фундаментом особистої лідерської позиції в організації, а з другого – перепорою у досягненні компромісу з тими представниками політичних сил, які мають інші погляди.

Фундаментальним видається встановлений взаємозв'язок між раціональністю і стабільністю рішення. Слід зазначити, що результати дослідження підтверджують ідею схильності людини приймати принаймні суб'єктивно раціональні рішення. Суб'єктивна раціональність як важлива властивість прийнятих рішень поєднується з уявленнями про ефективність та адаптивність поведінки і, на нашу думку, є відображенням адаптивної поведінкової когніції в розумінні Г. Гігеренцера, П. Тодда (1999) та Г. Саймона (1982). Суб'єктивна раціональність рішення чи іншої дії вбачається необхідним підґрунтям для їхньої прийнятності і подальшої реалізації. Як ірраціональні сприймаються рішення, спрямовані на втрату активної позиції за наявності особистого інтересу до такої позиції, та рішення, наслідком яких будуть можливі та передбачувані особисті втрати як матеріального, так і нематеріального характеру. В цьому

сенсі уявлення про раціональність є важливою когнітивною компонентою забезпечення активності на рівні поведінки.

Позитивна кореляція між суб'єктивною раціональністю і стабільністю рішення свідчить про те, що чим більша раціональність рішення, тим стабільнішим воно видаватиметься суб'єкту. Суб'єкт намагається виглядати раціональним у своїх рішеннях і діях, принаймні перед самим собою. Отже, зміна рівня суб'єктивної раціональності може бути істотним модеруючим фактором як прийняття рішення, так і пов'язаної з ним поведінки. Негативна ж кореляція між екстернальністю, раціональністю і стабільністю рішення відкриває другу змінну для впливу на стабільність рішень. Очевидно, що прийняття екстернально зумовлених рішень знижуватиме їхню стабільність і навіть може супроводжуватись швидким пере прийняттям (зміною) рішення за зміни ситуації. В цьому сенсі політичному актору, який формує прийняття рішення інших політичних суб'єктів через створення певних подій та ситуацій, слід зважати на тривалість актуальності зазначених ситуацій і можливий час для пере прийняття рішення суб'єктом.

Розподіл якостей рішення з раціональністю, екстернальністю та стабільністю утворює простір для системи цілеспрямованих впливів на прийняття рішення незалежно від рівня політичної участі суб'єкта. При цьому кожна з означених якостей рішення створює окремий вимір можливого впливу. Наприклад, з метою впливу на екстернально означені рішення можуть застосовуватись: зміна інтерпретації зовнішніх подій, пов'язаних з прийняттям рішення; подання інших множин пропозицій або презентація під іншим кутом зору множин пропозицій та наслідків рішення. Інтернально зумовлені рішення можуть зазнавати впливу через апелювання до внутрішніх цінностей та переконань, зміну самопочуття та зміну самопрезентації суб'єкта, співвіднесення аргументації прийняття рішення або його наслідків з особистими почуттями або інтеріалізованими принципами моралі.

Розкриття ірраціональності рішення, яке тільки готується до прийняття, може істотно вплинути як на перебіг його прийняття, так і на кінцевий результат. При цьому слід виходити з того, що суб'єкт прийняття рішення намагатиметься надати своєму рішення раціональності щонайменше у власному суб'єктивному розумінні або ж зроблятиме обґрунтування рішення, яке забезпечить сприйняття його як раціонального найближчим оточенням, пресою чи електоратом. Формування мультиперспективної раціональності з різними

підходами до обчислення вірогідності подій і наслідків може розглядатись як спосіб «обґрунтованого» уповільнення прийняття рішення. Залежно від поставленої мети це може призводити як до простої затримки у часі з прийняттям рішення, так і до формування фокусу уваги на рішенні, яке відповідає інтересам іншої сторони. Не менш цікава для впливу на прийняття рішення така змінна, як суб'єктивна стабільність рішення. Поширення інформації щодо нестабільності рішення може істотно зменшити цінність самого рішення та кількість його прихильників. При цьому рівень стабільності рішення можна змінювати як апелюючи до особистісних рис самого суб'єкта, що прийняв рішення, так і до екстернальних факторів, зміни переліку пропозицій через виявлення нових вірогідних наслідків чи подій. Повертаючись до рішення як функції, що визначається суб'єктивним незадоволенням актуальною ситуацією, переліком пропозицій, цілями, наслідками, підґрунтями та подіями, зазначимо, що кожний з аргументів цієї функції може подаватися з урахуванням його власної екстернальності/інтернальності, раціональності/ірраціональності та стабільності. Як наслідок, розширюється перелік можливих впливів на прийняття рішення та на спосіб його подачі у засобах масової інформації. Наприклад, раціональність, екстернальність та стабільність поставлених при прийнятті рішення цілей можуть бути вирішальними як для кінцевого результату прийняття рішення, так і для його сприйняття іншими суб'єктами.

Отримані результати дослідження відкривають можливість для розробки більш ефективної політичної реклами, підходів до аргументації певної політичної позиції, підготовки нових евристик для прийняття рішення та логічних схем для переконання суб'єкта або формування сумнівів у суб'єкта щодо зайнятої ним позиції. На підставі отриманих результатів можуть розроблятися нові підходи до навчання самого суб'єкта з метою прийняття ним більш раціональних і переконливих рішень.

Література

1. *Baron J.* Thinking and deciding / J. Baron. – Cambridge University Press. 2nd ed., 1994. – 590 p.
2. *Bazeman M. H.* The relevance of Kahneman and Tversky's concept of framing to organisational behaviour / M. H. Bazeman // *Journal of Management*. – 1984. – № 10. – P. 333–343.
3. *Fagley N. S.* The effect of framing on choice: Interactions with risk-taking propensity, cognitive style, and sex. / N. S. Fagley, & P. M. Miller // *Personality and Social Psychology Bulletin*. – 1990. – № 16. – P. 496–510.

4. *Fischhoff B.* (1983). Predicting frames / B. Fischhoff // *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*. – 1983. – № 9. – P. 103–116.
5. *Gigerenzer G.* On narrow norms and vague heuristics: A reply to Kahneman and Tversky / G. Gigerenzer // *Psychological Research*. – 1996. – № 103 (3). – P. 592–596.
6. *Gigerenzer G.* Simple Heuristics that make us smart / G. Gigerenzer, P. M. Todd. – New York; Oxford : Oxford University Press, 1999. – 416 p.
7. *Husserl E.* Husserliana, Gesamte Werke. Band IX, Phänomenologische Psychologie, Den Haag, Martinus Nijhoff, 1962.
8. *Husserl E.* Husserliana, Gesamte Werke, Band X : Zur Phänomenologie des inneren Zeitbewusstseins (1893-1917), Den Haag, Martinus Nijhoff, 1962.
9. *James W.* The principles of psychology / W. James. 2 Vols. – London, 1890.
10. *Kahneman D. A.* Perspective on judgement and choice. Mapping bounded rationality. / D. A. Kahneman // *American Psychologist*. – 2003. – № 58. – P. 697–720.
11. *Kahneman D.* Prospect theory: An analysis of decision under risk / D. Kahneman, A. Tversky // *Econometrica*, – 1979. – № 47. – P. 263–291.
12. *Kahneman D.* Choices, values and frames / D. Kahneman, A. Tversky // *American Psychologist*. – 1984. – № 39. – P. 341–350.
13. *Rotter G. B.* Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement / G. B. Rotter // *Psychol. Monogr.* – 1966. – V. 80. – №1 (whole number).
14. *Simon H. A.* Models of bounded rationality / H. A. Simon. Cambridge, MA: MIT Press, 1982.
15. *Tversky A.* Availability: A heuristic for judging frequency and probability / A. Tversky, D. Kahneman // *Cognitive Psychology*, – 1973. – № 5. – P. 207–232.
16. *Tversky A.* Rational choice and the framing of decision / A. Tversky, D. Kahneman // *Journal of Business*. – 1986 – № 59. – P. 251–278.
17. *Муздыбаев К.* Психология ответственности / К. Муздыбаев. – Л., 1984.
18. *Муздыбаев К.* Влияние форм организации труда на ответственность личности на производстве / К. Муздыбаев // *Психологический журнал*. – 1983. – №3. – С. 61–69.
19. *Полунін О. В.* Особливості прийняття рішення політично активною молоддю / О. В. Полунін // *Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. статей / [АПН України, Ін-т соціальної та політичної психології; Редкол.: С. Д. Максименко, М. М. Слюсаревський та ін.]. – К. : Міленіум, 2008. – Вип. 19 (22). – С. 213–221.*
20. *Реан А. А.* Личностная зрелость и социальная практика / А. А. Реан // *Теоретические и прикладные вопросы психологии*. – СПб., 1995. – Вып.1.
21. *Реан А. А.* Проблемы и перспективы развития концепции локуса контроля личности / А. А. Реан // *Психологический журнал*. – 1998. – № 4. – С. 249–251.
22. *Столин В. В.* Самосознание личности / В. В. Столин. – М., 1983.

РОЗДІЛ 4

ОБ'ЄКТИВНІ ФАКТОРИ ФОРМУВАННЯ ГОТОВНОСТІ МОЛОДІ ДО ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ

4.1. Вплив сім'ї на формування готовності молоді до політичної участі

4.1.1. Політична соціалізація як процес формування політичної культури

Одним з важливих чинників, що визначає характер, особливості, рівень розвитку політичної участі громадян, є політична культура [24]. Вона включає історичний досвід, пам'ять соціальних спільнот та окремих індивідів у сфері політики, їх орієнтації, навички, що впливають на політичну поведінку. Зміни у політичній культурі суспільства, на думку І. В. Галактіонової [6], можуть здійснюватися трьома шляхами: 1) підтримка та збереження існуючої політичної культури, в якій доросле покоління є для молодшого контролером за дотриманням процесу передачі норм та поглядів; 2) перетворення та переробка політичної культури, що зумовлено змінами, які відбуваються в усіх сферах суспільного життя; 3) формування нової політичної культури. Останнім шляхом іде й Україна, яка, як і інші країни, отримала можливість самостійного вибору економічної та політичної моделі розвитку.

Збереження, передача, відтворення, трансформація політичної культури здійснюються в процесі політичної соціалізації. У процесі політичної соціалізації формуються уявлення про прийнятні способи політичної поведінки у різних ситуаціях; засвоюються

вміння та навички, необхідні для пізнання політичного світу; визначається ставлення до політичної системи; визначаються цілі, яких суб'єкт прагне досягти у процесі політичної участі, та цінності, на які він при цьому спирається, тощо [11].

Джерела, з яких індивід щось дізнається про політику, називаються агентами політичної соціалізації. Вони прямо впливають на формування або трансформування політичної культури. Існують різноманітні підходи до класифікації агентів соціалізації.

В. Стельмах виокремлює два основні підходи до вивчення агентів політичної соціалізації. Прихильники «персоніфікованого» підходу (Г. Дилігенський, О. Шестопад, М. Сазонов, А. Колодій, В. Москаленко) розглядають агентів політичної соціалізації як засіб безпосередньої передачі політичних ідей, поглядів, цінностей. Прихильники «інституціонального» підходу (Г. Алмонд, Дж. Пауелл, Р. Далтон) ототожнюють поняття «агент» (з лат. *agens, agentis* – діючий) та «інститут» (з лат. *institutum* – усталення, встановлення, звичай, установа; у суспільних науках під цим поняттям найчастіше розуміється форма організації соціальної практики) і розглядають вплив певних агентів політичної соціалізації (інститутів та організацій) на політичні настанови громадян. До прямих джерел політичної освіти, які спеціально призначені для формування певної політичної культури й досягнення політичних цілей, вони відносять уроки суспільствознавства у школі, діяльність політичних організацій і партій. Серед опосередкованих агентів політичної соціалізації виокремлюють найближче оточення, трудовий колектив [30].

І. В. Галактіонова виокремлює внутрішні та зовнішні джерела політичної соціалізації [6]. До внутрішніх належать: вплив найближчого оточення (сім'я, навчальні заклади, групи однолітків, трудовий колектив), тип того місця, де людина мешкає постійно, особливості психології людини. До зовнішніх – ЗМІ, ідеологія, державний лад, тип економічних відносин, освіта, масова національна культура, державна молодіжна політика, громадянська освіта. Кожне із цих джерел по-своєму впливає на індивіда, його цінності, визначає формування уявлень про світ політики.

У контексті дослідження передумов та чинників формування готовності молоді до політичної участі важливим постає питання щодо детермінант, які б забезпечували успішність політичної соціалізації. Остання, з одного боку, може сприяти збереженню суспільства у ході зміни генерацій, а з другого – трансформації політич-

ної системи задля успішного розвитку суспільства. Яким чином відбувається інтеграція молодих громадян та їх залучення до політичної взаємодії? Яким чином самі громадяни сприймають політичні стереотипи, панують у суспільстві? Чи схильні вони до пасивної інтеріоризації політичних настанов, орієнтацій, цінностей та цілей найближчого оточення (рідних, авторитетних фігур, значущих інших)? Завдяки чому може формуватися схильність та готовність молодих громадян до активної та конструктивної політичної взаємодії? Пошук відповідей на ці та інші питання передбачає аналіз концепцій та моделей політичної соціалізації.

Концепції політичної соціалізації активно розвивалися з другої половини ХХ ст. внаслідок кризи, що охопила політичну систему західного суспільства. Найбільш поширений підхід до трактування соціалізації особи ґрунтується на поглядах З. Фрейда, згідно з якими в основі розвитку самоконтролю індивіда лежать громадянські настанови. Теоретиками символічного інтеракціонізму (Ч. Кулі, Дж. Мід) соціалізація розглядається як результат міжособистісного спілкування, а формування особистості відбувається під впливом взаємодії індивіда з довкіллям: людина усвідомлює себе через ідентифікацію з політичною і соціальною групою. Рівень розвитку індивіда визначається широтою та різноманіттям взаємодій, учасником яких він є. Дослідження процесу політичної соціалізації здійснювалося прибічниками моделі «підпорядкування». В основу цієї моделі покладено погляди Т. Гоббса, який розглядав людину як нерозумну, егоїстичну, нездатну подолати свої пристрасті істоту, що прагне влади. Підпорядкування людини монопольній владі, на думку Т. Гоббса, – єдина альтернатива анархії. Процес соціалізації у межах моделі «підпорядкування» розглядається як процес засвоєння індивідом певних поведінкових норм, цілей, цінностей та настанов завдяки дії контролю у формі заохочень та покарань. Особистість у межах цієї моделі розглядається як пасивний суб'єкт впливу, як резервуар, зміст якого заповнюється залежно від впливів владних структур, а її роль як елемента системи вбачається у підтримці системної рівноваги політичної системи. Сучасні прихильники цієї моделі (Д. Белл, С. Ліпсет, Р. Даль) розглядають політичне регулювання як засіб підпорядкування окремої людини державі [26]. Доволі популярною серед сучасних науковців є концепція політичної підтримки, розроблена Д. Істоном і Дж. Деннісом. Політична соціалізація розуміється прихильниками цієї концепції як процес засвоєння індивідом соціальних ролей, прийняття

та виконання яких уможливує його долучення до політичної системи суспільства. Агенти політичної соціалізації відіграють вагомую роль у формуванні позитивних настанов особистості щодо політичної системи і структури суспільства, що значною мірою визначає добровільне усвідомлення індивідом легітимності та законності. Інша модель політичної соціалізації – модель «інтересу», згідно з якою саме інтереси громадян визначають перебіг суспільно-політичних процесів у державі. Прихильниками даного підходу громадяни розглядаються як активні суб'єкти політики, а процес політичної соціалізації розуміється як такий, що детермінується взаємодією влади та індивіда. Формування ставлення молоді до політичної системи, з погляду прихильників цієї моделі, відбувається завдяки впливу системи агентів політичної соціалізації. Усвідомлення громадянами власних переваг спільних зусиль відповідно до моделі «інтересу» є вагомим чинником розвитку суспільства.

Узагальнюючи здобутки концепцій та моделей політичної соціалізації, можна стверджувати, що розробники кожної з них зробили значний внесок у сучасне бачення ролі індивіда у процесі політичної соціалізації. Неможливо заперечити значення різноманіття взаємодій, учасником яких є індивід, а також роль ідентифікацій з різноманітними групами у процесі самостановлення людини як суб'єкта політики та значення засвоєння і виконання індивідом соціальних ролей у процесі політичної соціалізації. Беззаперечними також є значення заохочень та покарань у процесі засвоєння поведінкових норм, становлення цілей, політичних цінностей та настанов, з одного боку, та роль громадянських настанов у процесі формування самоконтролю, з другого. Цей бік процесу соціалізації не може розумітися як такий, в якому індивід є пасивним реципієнтом впливів соціальної системи. Результат таких впливів та потенційна міра активності індивіда у цьому процесі зумовлюються низкою чинників – починаючи від характеру впливів та широкого контексту соціально-політичної взаємодії і закінчуючи особистісними якостями індивіда, який є реципієнтом цих впливів.

4.1.2. Сім'я як агент політичної соціалізації

Політична соціалізація починається задовго до того, як людина стає активним суб'єктом політики. Становлення людини як суб'єкта політичної взаємодії бере початок у сім'ї. Дорослі її члени транслиують дітям свої цінності, політичні погляди, демонструють

певні варіанти політичної поведінки. Від покоління до покоління в країнах з розвинутою демократією передаються громадянські цінності. В Україні ж, як і в багатьох пострадянських країнах, старше покоління саме ще перебуває у стані формування демократичних цінностей та власного досвіду життя, хоч у перехідному, проте вже в демократичному суспільстві. Звісно, що демократичність нашого суспільства на сучасному етапі його розвитку певною мірою обмежена. Саме від того, як відбуватиметься соціалізація молодого покоління, залежатимуть подальші вектори розвитку суспільства, у тому числі й демократизація.

Політична соціалізація в її цілеспрямованому аспекті не передбачає сприяння вихованню прихильника певних політичних сил (партій). Завдання її полягає в тому, щоб представник нового покоління органічно засвоїв «обов'язковий» набір базових цінностей – розуміння своїх прав і свобод, поваги до прав і свобод інших, розуміння своїх обов'язків перед державою і суспільством та очікування щодо виконання суспільством і державою своїх обов'язків перед ним. Зрозуміло, що в ранньому віці про активну політичну соціалізацію особи, її цілеспрямовану політичну просвіту і виховання ще не йдеться, проте передумови формування готовності до участі в політичному житті суспільства, яку людина здійснюватиме в майбутньому, закладаються саме в цей період. Наприклад, у процесі патріотичного виховання сім'я справляє вплив на формування громадянської відповідальності та почуття громадянського обов'язку. Останнє виражає усвідомлення своєї належності до держави та суспільства, мотивує на реалізацію «громадянської» поведінки [14].

Реалії сучасного життя є такими, що нерідко провідна спрямованість діяльності батьків зосереджена на економічному забезпеченні сім'ї. При цьому вона реалізується поза межами сім'ї та не включає безпосередньої взаємодії з дітьми. Кількість часу, який батьки проводять разом з дітьми, у переважній більшості сімей незначна. Якщо дітям не вистачає батьківської уваги, вони, починаючи з раннього віку, знаходять додаткові авторитетні фігури чи навіть такі, що заміщують батьків. Джерелами для ідентифікації стають друзі або старші діти, інші дорослі і дуже часто реальні або віртуальні персонажі (герої улюблених комп'ютерних та online-ігор, мультфільмів, серіалів, телешоу; телезірки тощо). Така різновекторність впливів може призводити до формування суперечливих політичних настанов, та й у цілому – до еkleктичності політичної свідомості.

Формування громадянина одночасно відбувається під впливом виховання у закладах освіти, зокрема на заняттях суспільствознавства, на уроках історії чи літератури. Іншими чинниками, які впливають на формування громадянина, є: спілкування з групами однолітків, вплив думок учителів на учнів. Слід урахувати, що агенти соціалізації (сім'я, школа, ЗМІ, оточення) можуть впливати по-різному і навіть мати суперечливий вплив. Проте саме через локальні умови зростання людської особистості в родині та найближчому оточенні відбувається засвоєння політичних ролей [6]. У процесі політичної соціалізації особистості на тих етапах, коли родина ще справляє значний вплив, вона виступає тією призмою, крізь яку відбивається вплив інших, зовнішніх чинників соціалізації.

Формування засад готовності до політичної участі дитини в майбутньому та вектора її майбутньої політичної участі значною мірою визначається ступенем задоволеності батьків своїм становищем у суспільстві, адже суспільні настрої громадян залежать від соціально-економічних умов їхнього життя. За результатами дослідження російського науковця І. Самаркіної, сімейні впливи продовжують виступати призмою, крізь яку відбивається вплив інших чинників соціалізації упродовж усього життя людини [27]. Такий близький до «задоволеності батьків їхнім становищем у суспільстві» чинник, як «лояльність батьків до влади», виявився одним з визначальних чинників перебігу процесів вторинної політичної соціалізації та ресоціалізації. І. Самаркіна довела, що ставлення до влади батьків і збіг або розбіжність їхньої позиції з позицією дітей є одним з чинників, що визначають траєкторію зміни політичної картини світу дорослої людини і міру узгодженості цієї картини з вимогами політичної системи. Дослідниця виходила з того, що ключові події дитинства впливають на формування базової картини світу в процесі первинної соціалізації; подальші трансформації політичної картини світу відбуваються у міру накопичення життєвого досвіду (у процесі вторинної політичної соціалізації) або ж у разі кардинальних змін за короткий час, як правило, під впливом масштабних соціально-політичних подій або процесів (у процесі ресоціалізації). Звернення до методу біографічного інтерв'ю та подальший аналіз індивідуальних біографій дали можливість І. Самаркіній отримати доволі цікаві дані щодо перебігу цих процесів. Виявилось, що за наявності лояльного ставлення до влади у дітей та батьків процес зміни політичної картини світу (у разі суспільних трансформацій) є набагато більш гострим і болючим. Якщо

ж людина у дитинстві отримує від батьків «щеплення» нелояльності, перебіг ресоціалізаційних процесів у неї значно пом'якшується, така людина значно легше переживає процеси соціально-економічної адаптації в умовах суспільних змін [27]. Вірогідно, що відсутність у процесі трансформації політичної картини світу значних потрясінь у людей, чії батьки зробили «щеплення» нелояльності до влади, зумовлюється декількома чинниками. Ймовірно, така нелояльність могла виступати одним із наслідків осмислення та критичного оцінювання батьками існуючої у період первинної соціалізації їхніх дітей владної системи (період радянської влади у вибірці в дослідженні І. Самаркіної). Свідоме виховання батьками рефлексивних навичок у дітей сприяє успішній адаптації у подальшому житті людини на усіх етапах. Звісно, що відсутність лояльності є яскравим прикладом ситуації, коли людина гарантовано отримує «щеплення» проти ілюзій стосовно влади. Проте трансляція батьками яскраво негативного ставлення до влади створює ризик формування у людини відчуття безнадійності або ж безсилля, що може у подальшому призводити до крайнощів у проявах її політичної активності – від повної пасивності до екстремізму.

Неможливо переоцінити роль сім'ї як агента політичної соціалізації. Виступаючи вагомим чинником формування політичної картини світу, сім'я одночасно виконує дуже важливу роль, закладаючи підвалини усєї подальшої суспільно-політичної поведінки людини. Суспільно-політична участь у зрілому віці (як і соціальна активність загалом) є «результуючою» політичної соціалізації, впливає з умов життєдіяльності людини, а також з ідеологічних настанов, позицій, моделей поведінки, які демонстрували значущі представники її найближчого оточення. У цьому контексті значну роль відіграє довіра та задоволеність найближчого оточення рівнем функціонування держави та її інститутів, а також уявлення людини щодо потенційних можливостей її впливу на функціонування цих інституцій, оволодіння стратегіями конструктивної політичної взаємодії.

4.1.3. Роль батьків у формуванні соціально-психологічної готовності дітей до майбутньої політичної участі

Одним з найважливіших завдань політичної соціалізації є виховання готовності до політичної активності. Згідно з концепцією політичної освіти політична активність – це безпосередня участь людей у впорядкуванні життя громади, до якої вони належать [10].

Політична активність та міра долучення людини до суспільно-політичних процесів зумовлюються наявністю у неї відповідних потреб, інтересів та настанов [14]. Діти схильні певною мірою наслідувати політичні цінності та настанови батьків (звісно, таке наслідування переважно має місце у сім'ях, де панує атмосфера взаєморозуміння та взаємоповаги, важливою умовою також є готовність самих батьків «зростати» разом з дитиною і їхня схильність поважати потреби до самостійності та свободи вибору). Якщо батьки мають відповідальну громадянську позицію, ініціюють і долучаються до реальних справ з розбудови громади й держави, вибудовуючи при цьому гарні стосунки з членами власної сім'ї, та є авторитетними фігурами для своїх дітей, можна очікувати, що діти будуть схильні наслідувати батьків, у тому числі їхню настанову на відповідальне ставлення до розбудови власної громади та держави.

Тим часом для здійснення ефективної політичної діяльності людина повинна мати й певні особистісні властивості та характеристики. Зокрема, ефективність суспільної діяльності значною мірою пов'язана зі ступенем розвитку *соціального інтересу* [7]. Соціальний інтерес, за А. Адлером, – це прагнення до співпраці з іншими людьми задля досягнення спільних цілей [1]. Успішність соціальної (у тому числі суспільно-політичної) взаємодії значною мірою залежить від настанови на співпрацю, готовності шукати можливості для взаємного задоволення інтересів усіх учасників взаємодії, схильності до пошуку компромісів. Щоб здійснювати активну діяльність (і політичну) людині необхідний достатній рівень сформованості *соціальних здібностей* (до структури яких, на думку О. Власової, належать як світоглядні почуття, особистісні еталони, життєві стратегії, так і потенціал адекватного сприйняття, відображення, трансформації емоційних компонентів свідомості, мовний, соціально-когнітивний, соціально-конативний потенціал, а також інтегративні системи когнітивно-емоційної активності психіки, які забезпечують спілкування та соціальну поведінку людини) [5]. Неабияке значення для ефективної політичної участі має здатність людини виявляти *ініціативу*, розв'язувати проблеми власноруч, не покладаючись на активність когось іншого, активно та *самостійно* обстоювати власні інтереси (у тому числі політичні). Згідно з концепцією Е. Еріксона, формування самостійності та ініціативності значною мірою залежить від успішності проходження дитиною м'язово-анальної та локомоторно-генітальної стадій психосоціаль-

ного розвитку. М'язово-анальна стадія відповідає віковому проміжку 1-3 роки та полягає у проходженні кризи «автономія – сором та сумніви». В разі успішного проходження цієї стадії закладаються основи самостійності та основи стійкого сприйняття себе як незалежної людини, здатної самостійно приймати рішення [16]. Протягом наступної, локомоторно-генітальної, стадії (у віці 3–6 років) в разі успішного проходження кризи «ініціативність – почуття провини», закладаються основи *ініціативності* [33]. Якщо батьки схвалюють самостійні дії дитини, вона відчуває підтримку власної ініціативи. Подальшому прояву ініціативи сприяє визнання батьками права дитини на допитливість та творчість. Отже, формування таких важливих особистісних властивостей, як ініціативність, самостійність, а також соціальних здібностей та соціального інтересу значною мірою залежить від родини.

Серед важливих соціальних якостей, особистісних властивостей, які формуються в процесі соціалізації у молодшому шкільному та значною мірою визначають політичну поведінку індивіда у зрілому віці, О. В. Келепко виокремлює такі: відповідальність, упевненість у собі, активність, критичність мислення, толерантність, опора на знання (когнітивний аналіз інформації, рефлексія), здатність до конструктивної взаємодії з іншим (доцільний прояв лідерства, конкуренції, компромісу, підпорядкування) [18]. Дослідниця наголошує на тому, що ці якості є важливими для громадянина демократичної держави. Сімейний мікросоціум зумовлює перебіг первинної соціалізації (у тому числі політичної) і є джерелом формування політичної картини світу. Під впливом особливостей перебігу внутрішньосімейної взаємодії закладаються основи світосприйняття, у тому числі емоційна забарвленість сприйняття оточуючої дійсності [17].

Атмосфера у батьківській сім'ї, моделі поведінки, які демонструють батьки, визначають формування особистісних властивостей дитини. Неабияке значення має тип сімейного середовища, в якому вона виховується. Т. Ф. Алексєєнко виокремлює чотири типи сімейного середовища [2]. Зокрема, «середовище догматизму» створює умови для формування порядних, працьовитих, спрямованих, духовно стійких, проте пасивних людей. Якщо дитина виховується в «середовищі задоволеності життям», вона самостійно обирає собі шлях, орієнтуючись на книги, фільми, розмови, зустрічі, власні життєві враження. Як наслідок, складно передбачити, якою стане дитина. Життя людей у «середовищі успіху і кар'єри» базується на холодному розраху-

нку, адже вони живуть з упевненістю, що все купується або продається. Проте діти, які виховуються в такому середовищі, можуть бути несхожими на своїх батьків. В «ідейному середовищі» виховуються ініціативні люди, здатні з повагою ставитися до думки інших (звісно, окрім випадків фанатичного ставлення до певних ідей). В реальному житті у «чистому» вигляді певний тип сімейного середовища трапляється нечасто. Скоріше, існують змішані типи. Найбільш оптимальним (чи навіть ідеальним, на наш погляд) варіантом сімейного середовища видається таке, в якому культивується відповідальне ставлення до свого внеску в добробут не лише сім'ї, а й своєї спільноти, демонструється та виховується вміння знаходити баланс між піклуванням про себе, свої інтереси та шанобливим ставленням до інтересів інших у сукупності з формуванням навичок співпраці та мотивації до співпраці. Важливим також видається виховання у дітей цілеспрямованості, аналітичних, комунікативних навичок, вміння планувати своє життя, висловлювати та обстоювати власну позицію.

Вагомий вплив справляє сім'я на готовність людини до політичної участі в майбутньому, на формування політичної *рефлексії* [22]. Важливим, на думку Н. Михальченко, тут виявляється цілеспрямоване та систематичне вирішення таких завдань: а) плекання у дітей любові до рідних та інших людей; б) навіювання атмосфери підтримки свого народу, дотримання заповідей дідів та прадідів, наступності поколінь; в) підтримка прагнення членів родини берегти народні традиції і звичаї, примножувати загальнонаціональні багатства; г) розвиток у кожного почуттів національної гідності і гордості, формування свідомості і самосвідомості, виховання дітей як патріотів і громадян, творців своєї долі та борців за інтереси українського народу; д) схвалення і збагачення дитячого вміння пишатися славою своїх предків, готовність захищати честь свого народу; е) плекання в дітей пошани до рідної мови, культури, краю, природи, Батьківщини.

4.1.4. Особливості трансгенераційної передачі досвіду політичної участі

Результати дослідження трансгенераційних механізмів передачі досвіду політичної участі, проведеного американськими вченими [41], підтвердили: чим вищий ступінь освіченості батьків, тим ефективніше їм вдається сформувавши «політично стимулююче середовище» та за-

безпечити політичне виховання в межах сім'ї. Загалом політично активні батьки зазвичай виступають рольовою моделлю для своїх дітей. При цьому ступінь освіченості людини виявився більш сильним фактором політичної участі, ніж політична стимуляція, яку вона отримувала вдома, будучи дитиною. Проте обидва ці чинники доволі тісно пов'язані з такими показниками психологічного долучення до політичного життя, як політичний інтерес, політична ефективність та політична поінформованість [41].

Як засвідчив порівняльний аналіз політичної участі молоді у восьми країнах ЄС (проведений віденським Інститутом соціальних досліджень та аналізу, Австрія), політично активні батьки мають дітей, які більше цікавляться політикою та демонструють більшу довіру до політичних інститутів. За результатами цього дослідження встановлено, що політична соціалізація сім'ї найбільш ефективна стосовно політичних настроїв та ідеологічних орієнтацій молодих людей. Однолітки найефективніше впливають на політичну поведінку молодих людей. Тобто, механізми передачі політичних атиюдів забезпечуються скоріше вертикальними соціалізаційними процесами (міжпоколінна передача), а політична поведінка – горизонтальними соціалізаційними процесами (передача у межах одного покоління). Щодо впливу школи, то чим активніша молодь у школі, тим активніша вона й поза школою та після її закінчення. Можливість соціальної участі у школі посилює інтерес молоді до політики, навіть якщо структури розрізняються в різних країнах [38]. Отже, ставлення батьків до політичного життя, конкретних політичних подій та їхніх учасників має визначний вплив на політичну участь дітей. Забезпечуючи поінформованість дітей щодо політичних інститутів і політичних подій та заохочуючи соціальну активність дітей у школі, батьки стимулюють подальшу потенційну політичну участь дітей у майбутньому. Умовами ефективності такого забезпечення інформацією та заохочення, на нашу думку, є довіра, взаєморозуміння батьків та дітей, вміння батьків зрозуміти нахили та інтереси дітей, соціально-психологічна та психолого-педагогічна компетентність батьків.

Відзначаючи наявність зарубіжних досліджень, присвячених впливу сім'ї на формування передумов готовності до політичної участі молоді у майбутньому, слід зауважити майже повну відсутність вітчизняних досліджень, які б розкривали зв'язок між політичною участю дітей та батьків. *Метою* емпіричного дослідження,

проведеного нами, було встановлення зв'язку між рівнем політичної участі молодих людей та рівнем політичної участі їхніх батьків, а також між рівнем соціальної активності підлітків та рівнем політичної участі їхніх батьків.

У дослідженні взяли участь 52 особи (19 дівчат та 33 юнаки віком 18–27 років), з яких 29 були керівниками регіональних молодіжних політичних організацій, а решта час від часу брала участь у політичних акціях.

Для встановлення рівня політичної участі в групі молодим людям пропонувався комплекс запитань, що відображають рівень їхньої політичної участі («Індекс політичної участі», розроблений Е. Ключенко [19]). В основу комплексу покладено рівні політичної участі – від пасивного до активного. З метою оцінки впливу сім'ї на формування схильності індивіда до політичної участі досліджуваним пропонувалося оцінити членів своєї сім'ї за параметрами, визначеними в «Індексі політичної участі».

Кореляційний аналіз дав змогу встановити, що рівень політичної участі юнаків та дівчат корелює з рівнем політичної участі батька ($\text{sig}=0,003$, $r_s = 0,444$). Також була встановлена кореляція між індексом політичної участі й тим, наскільки батьки заохочували прояви суспільної активності ($\text{sig}=0,002$, $r_s = 0,381$) та сприяли формуванню інтересу молодих людей до перебігу політичного життя суспільства ($\text{sig}=0,004$, $r_s = 0,361$).

У процесі дослідження встановлено, що в групі юнаків та дівчат з високим рівнем політичної активності, високий рівень соціального інтересу мають 15% респондентів, середній – 53%, а низький – 32%. В результаті контент-аналізу відповідей досліджуваних на відкриті запитання отримано цікаві дані щодо особливостей базових мотивів політичної участі у підгрупах з високим, низьким та середнім рівнем соціального інтересу.

Зокрема, в групі з високим рівнем соціального інтересу домінуючими мотивуючими чинниками, які зумовили участь молоді у політичному житті, виявилися такі: *переконаність, що обрана ними партія допоможе їм обстоювати власні інтереси; бажання щось змінити, поліпшити власне життя і життя оточуючих; бажання брати участь у суспільному житті, від розмов перейти до справи, застосувати власну силу з метою усунення несправедливості в інтересах кожної людини, для майбутнього України, молоді і наших дітей*. Всі ці прагнення мають характерні особливості, вони засно-

вані на внутрішній референції при прийнятті рішень і спрямовані на поліпшення як власного, так і суспільного життя; засновані на бажаннях, інтересах та переконаннях, які мають позитивно-стверджувальне, творче забарвлення.

В групі з середнім рівнем соціального інтересу домінував протестний мотив – *протест проти економічної, політичної нестабільності, обраного в країні політичного курсу, постійного обману, деградації населення, втрати економічного потенціалу, зниження життєвого рівня населення, проти людей, які живуть за принципом «моя хата з краю»; проти фальсифікації історії країни, політичного знуцання над нашим народом; тих, що обдурюють, розвалюють економіку, сільське господарство; протест проти несправедливості в суспільстві, сьгоднішнього становища в країні, «проти буржуїв».* Спільним для всіх цих мотивів є їх діяльнісне спрямування, орієнтація на усунення зовнішньо зумовлених негативних факторів. Окрім протестних мотивів, у міру зниження рівня соціального інтересу, проявилися мотиви жалощів, співчуття до батьків, матерів та старшого покоління, які страждають через прагнення політичних діячів до самозбагачення; *неможливості бути осторонь; жалості до нашої країни.* Також у цій групі був представлений мотив афіліації (приєднання) та захоплення – *«вступила разом з сестрою», «батько був моїм наставником», «захоплювався якостями членів партії».*

У групі з низьким рівнем соціального інтересу виявився такий мотив, як прагнення самоствердження: *«спробувати себе в чомусь новому», «довести собі, що здатен на серйозну роботу, що потрібен суспільству», «якщо не я, то хто?».* Характерною особливістю відповідей представників цієї підгрупи на запитання, яким чином батьки намагалися передавати політичні знання, є те, що доволі часто акцентувалася *самостійність прийняття рішення щодо політичної активності;* висловлювалося твердження щодо *прийняття цього рішення на основі власних висновків та аналізу того, що відбувається, і навіть наголошувалося на тому, що «батьки ніколи свою думку не нав'язували».*

Враховуючи, що ступінь розвитку соціального інтересу впливає на ефективність суспільної діяльності, можна припустити, що політична діяльність є тим ефективнішою, чим вищим є соціальний інтерес. Це припущення добре узгоджується з отриманими даними щодо особливостей мотивації політичної участі осіб з різ-

ним рівнем соціального інтересу. Участь у політичному житті, зумовлена мотиваційними чинниками, які засновані на внутрішній референції при прийнятті рішень, несуть позитивно-стверджувальне, творче забарвлення та спрямовані на поліпшення як власного, так і суспільного життя, імовірно, буде більш *ефективною* та спонукатиме до *творчої діяльності на користь суспільства* порівняно з участю, зумовленою протестними мотивами, жалістю, мотивами афіліації або ж прагненнями самоствердження. Сприяючи формуванню у дітей соціального інтересу, батьки, відповідно, закладають фундамент для їхньої ефективною та конструктивною суспільно-корисною політичною участі у майбутньому.

4.1.5. Вплив батьків на електоральну активність у юнацькому віці

Участь молоді у виборах є предметом обговорень та досліджень як одна з необхідних форм політичної участі в демократичних країнах. Зазвичай у більшості західних країн сім'я і школа виховують молодих людей «активними громадянами», які знають свої права, обов'язки та здатні зрозуміти механізми функціонування державних і політичних інститутів. Враховуючи, що демократії базуються та підтримуються саме завдяки участі громадян, неучасть або низька ймовірність участі однієї з груп (в даному випадку молоді) у виборах може означати, що погляди цієї групи населення не представлені у владі.

Масштабне дослідження, спрямоване на виявлення того, які чинники визначають участь молоді у голосуванні та звідки молодь отримує необхідну для цього інформацію, було проведене зарубіжними науковцями [39]. Дослідження мало на меті виявлення зв'язків між участю у виборах (голосуванні) та впливом сім'ї, школи, інших соціальних і психологічних чинників. Однією з важливих цілей дослідження було встановлення значення голосування та інших форм активного громадянства для молоді. З'ясувалося, що більшість учасників розглядають політику доволі вузько, зводячи її до парламентської політики.

Як підтвердили результати дослідження [39], хлопці й дівчата, які проживають у країнах з розвинутою демократією, отримують інформацію насамперед від інших членів сім'ї, а вже потім з телепрограм, з газет, від вчителів, слухаючи радіо, від інших дорослих, друзів, з книг, від братів та сестер, з інтернету, журналів та від церкви (у порядку зменшення). Батьки є набагато більш

важливим джерелом інформації про голосування порівняно з інтернетом, який виявився істотно менш значним. Дослідники також намагалися встановити, наскільки кожне з джерел інформації впливає на намір досліджуваних проголосувати. Виявилось, що найбільш значущими джерелами інформації для прийняття рішення про участь у голосуванні є ЗМІ та батьки. Частина учасників дослідження відзначили, що політика майже ніколи або ж дуже рідко обговорювалася у їхніх сім'ях. З погляду самих опитуваних, це пов'язано з тим, що їхні батьки не зацікавлені політикою або ж просто небагато про неї знають. Частина досліджуваних відзначали, що недостатність їхнього інтересу до політики пов'язана з сімейним оточенням, в якому не приділяється достатньо уваги (або ж навіть уникається) обговорення політики. Зрозуміло, що недостатнє інформування батьками своїх дітей про політику не сприяє формуванню готовності дітей до подальшої політичної участі. У цьому контексті важливим є питання щодо наявності у самих батьків ресурсів задля передачі інформації дітям та шляхів забезпечення їх цими ресурсами.

У багатьох сім'ях політика обговорюється часто. Частина досліджуваних з таких сімей підтримують політичні погляди своїх батьків. Проте деякі юнаки та дівчата відзначили, що таке обговорення засмучувало їх. В даному випадку, як наголошують автори дослідження, важливу роль відіграє сам метод передачі політичних знань. Зокрема, коли дискусії з батьками можна вважати однокимими, фанатичними або вони відбуваються у формі лекцій, учасники таких дискусій не цінують їх. Незначна частина досліджуваних відзначали, що їхня власна активність стосовно політики була результатом позитивної взаємодії з політично обізнаними батьками. Частина учасників дослідження відзначили готовність батьків прислухатися до поглядів, які відрізняються від їхніх власних, а також те, що ентузіазм стосовно політики сприймався ними позитивно [39]. Отже, винятково важливу роль, окрім власне політичної обізнаності батьків, відіграють стратегії, які використовують батьки під час комунікації з дітьми щодо політики, здатність батьків до діалогу та власне побудова ними взаємодії з дітьми на принципах поваги до позицій та думок дітей, толерантного ставлення до відмінностей у поглядах.

Частина досліджуваних, у чиїх сім'ях політика обговорювалася, відзначили, що молоді люди є пасивними накопичувачами і

відтворювачами поглядів своїх батьків. Ті, хто дотримуються таких поглядів, дуже рідко у своїх висловлюваннях використовували займенник «я». Їхні висловлювання можна віднести скоріше до загального процесу передачі знань, аніж до особистого досвіду. Коли ж учасники дослідження, в сім'ях яких обговорювалася політика, описували *спосіб*, у який вони отримували знання, картина здебільшого відрізнялася від простої моделі передачі знань «згори донизу». Процес не просто зводився до передачі знань «згори донизу»; навпаки, учасники описували себе як активно долучених до цього процесу [39]. Вміння батьків взаємодіяти з дітьми у спосіб, коли діти є активними учасниками процесу отримання знань про політику, може бути пов'язане зі схильністю та готовністю батьків до суб'єкт-суб'єктної взаємодії з дітьми, що передбачає розгляд дітей як активних учасників цього процесу та відповідну стимуляцію батьками активності дітей, у тому числі у процесі передачі-здобуття знань. Дитячо-батьківська взаємодія, побудована на принципах суб'єктності, сприяє формуванню активної життєвої позиції людини у різних сферах життя, у тому числі, потенційно, у сфері політики. Ймовірно, практика активної участі у процесі здобуття знань про політику може розглядатися як основа майбутньої свідомої активної позиції на теренах політики, що включає настанову на активність у плані вибору вектора політичної взаємодії, сутності власної суспільно-політичної позиції (на відміну від «сліпого» слідування за кимось іншим та здійснення вибору, спираючись на те, що інша авторитетна фігура вважає правильним та доцільним). Настанова на активну роль у процесі здійснення власного життєвого вибору (у тому числі політичного) є передумовою успішної життєвої адаптації.

Результати іншого дослідження, проведеного тими самими дослідниками, засвідчили, що молоді люди схильні розглядати голосування як марну трату часу та нецікаву справу [40]. Дослідники намагалися виявити, наскільки комунікація із сім'єю щодо інформації про голосування впливає на ці негативні атиitudи. Задля цього спершу треба було встановити, як тісно збільшення джерел інформації про голосування пов'язане з наміром проголосувати. Виявилось, що чим більше молоді люди визнають вплив батьків на результати голосування, тим більше вони самі схильні проголосувати. Далі дослідники мали на меті встановити, наскільки зростання кількості інформації від батьків впливає на більш позитивне ставлення до голосування. Ре-

зультати дослідження переконують, що чим вищою є схильність молодих людей підтверджувати вплив сім'ї на їхні атитюди стосовно голосування, тим більш позитивно вони ставляться до голосування, тим більш вони відчують себе готовими проголосувати [40]. Отже, хоч і не всі батьки впливають на політичні атитюди своїх дітей та їхню політичну участь, ті з батьків, які все ж таки впливають, здійснюють більшою мірою позитивний вплив, сприяючи формуванню готовності молоді до політичної участі.

Дослідники також прагнули встановити, який обсяг інформації (знань) стосовно участі у виборах та голосуванні учасники дослідження отримали зі свого сімейного середовища, а також чого саме вони навчилися. Лише половина опитуваної молоді відзначила достатність знань задля того, щоб зрозуміти партійну систему й політичні теми та проголосувати. Результати цього дослідження виявили, що більшість юнаків та дівчат не отримували від батьків жодної інформації, окрім знань стосовно процесуальних аспектів волевиявлення та реєстрації задля участі у виборах (заповнення реєстраційної форми) [40]. Тобто участь у виборах зводилася лише до обов'язкової бюрократичної процедури і не розглядалася батьками як можливість передати дітям знання про будь-який з аспектів демократії.

Як засвідчують результати досліджень, проведених лабораторією психології політичної участі Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, значна частина вітчизняної молоді схильна сприймати політику як «справи парламентські» або «справи політиків» і неохоча відносити до сфери політики діяльність її власної громади. Інформування батьками своїх дітей щодо їхнього безпосереднього залучення до політичного життя (звісно, починаючи з відповідного віку), у тому числі як представників певної громади, котрі потенційно можуть займати активну політичну позицію, беручи на себе відповідальність за вирішення тих чи інших питань, видається важливим чинником політичної участі молоді. При цьому варто зазначити, що вплив батьків на формування уявлень дітей щодо політичного життя та їхнього місця у ньому значною мірою визначається особливостями політичної картини світу самих батьків, їхніми уявленнями щодо власного місця та ролі у політичному житті на рівні як суспільства, так і громади. До того ж суто «інформування» може виявитися недостатнім для виховання зрілої та відповідальної громадянської позиції, готовності до її активного вияву у формі конструктивної полі-

тичної участі, неабияке значення має власний приклад батьків чи інших значущих людей.

Узагальнюючи аналіз проведеного нами дослідження, доходимо таких висновків:

- становлення людини як суб'єкта політичної взаємодії починається у сім'ї. Дорослі члени сім'ї транслюють дітям свої цінності, політичні погляди, демонструють певні зразки політичної поведінки. Виступаючи вагомим чинником формування політичної картини світу, сім'я одночасно закладає підвалини подальшої суспільно-політичної поведінки молодшої людини;

- сім'я впливає на формування громадянської відповідальності та почуття громадянського обов'язку. Сімейне середовище, в якому культивується відповідальне ставлення до свого внеску у добробут не лише сім'ї, а й усієї спільноти, демонструється та виховується вміння знаходити баланс між піклуванням про себе, свої інтереси та шанобливим ставленням до інтересів інших, видається найбільш сприятливим з погляду формування засад громадянської відповідальності та готовності до зрілих форм суспільно-політичної участі;

- вплив батьків на формування уявлень дітей щодо політичного життя та їхнього місця у ньому значною мірою визначається особливостями політичної картини світу самих батьків, їхніми уявленнями про власне місце та роль у політичному житті на рівні як суспільства, так і громади. На власному прикладі батьки можуть сприяти формуванню у дітей суб'єктної політичної позиції, що передбачає готовність до взяття на себе відповідальності, активних дій, спрямованих на вирішення тих чи інших питань добробуту громади. Власний приклад політичної участі та активної громадянської позиції батьків чи інших значущих людей нерідко відіграє більш важливу роль у формуванні готовності дітей до політичної участі в майбутньому порівняно з передачею інформації щодо політичного життя суспільства та участі у ньому;

- політична стимуляція, яку дитина/підліток отримувала у сім'ї, значною мірою пов'язана з такими показниками психологічної долученості до політичного життя, як політичний інтерес, політична ефективність та політична поінформованість. Здійснюючи хоча б мінімальну просвіту дітей щодо сутності функціонування владних інституцій, обговорюючи з дітьми політичні події, заохочуючи соціальну активність дітей у школі, батьки стимулюють по-

дальшу їхню потенційну політичну участь у майбутньому. Соціально-психологічними умовами, які сприяють засвоєнню інформації, є довіра, взаєморозуміння батьків та дітей, соціально-психологічна та психолого-педагогічна компетентність батьків;

- дитячо-батьківська взаємодія, побудована на принципах суб'єктності, сприяє формуванню активної життєвої позиції людини у різних сферах життя, зокрема, у сфері політики. Заохочення батьками активної позиції дітей у процесі здобуття знань про політику сприяє формуванню зародків майбутньої свідомої активної позиції у сфері політики. Йдеться насамперед про настанову на активність у виборі вектора політичної взаємодії, сутності власної суспільно-політичної позиції (на противагу «сліпому») слідуванню за кимось іншим та здійснення вибору з огляду на те, що інша авторитетна особа вважає правильним та доцільним). Настава на активну роль у процесі здійснення власного життєвого вибору (у тому числі політичного) є передумовою успішної життєвої адаптації;

- формування значної кількості важливих для подальшого активного соціального (і політичного) життя особистісних якостей, таких як ініціативність, самостійність, відповідальність, толерантність, упевненість у собі, активність, а також критичність мислення, здатність до конструктивної взаємодії з іншими, соціальний інтерес тощо, значною мірою залежить від впливів сім'ї, особливо у дитинстві (у дошкільному та молодшому шкільному віці). Неабияке значення має сприяння батьків формуванню навичок співпраці та мотивації до співпраці. Виховуючи соціальний інтерес у дітей, батьки закладають підвалини ефективної та конструктивної суспільно-корисної політичної участі молодого покоління у майбутньому.

4.2. Психологічні особливості впливу громадських організацій на особистість молодшої людини

В житті існує безліч ситуацій, коли одна людина впливає на поведінку, діяльність, вчинки, стани, думки, почуття, волю, мислення іншої. Зміст і форми такого діяння надзвичайно різноманітні, оскільки можуть охоплювати не лише особу, а й групу, організацію чи соціум.

Саме фундаментальне обґрунтування проблеми впливу може визначити «логіку розгортання, розвиток та основне «надзавдання»

соціальної психології як науково-практичної дисципліни, вказати на найпроблемніші вузли дотику психологічної науки, суспільної практики і соціального замовлення» [29, с. 279]. Зазначимо, що «внесок психології в суспільну практику при розв'язанні проблеми активізації людського чинника був би відчутніший, якби вдалося узагальнити та класифікувати традиційно використані в різних сферах практики способи і прийоми впливу на поведінку людей. Тим самим був би закладений фундамент для конкретизації рекомендацій щодо їх застосування» [15, с. 12].

У природі людського співжиття існують різноманітні впливи, котрі мають відмінні структури, закони, принципи. Відомо, що одні спричиняють певні зміни у формах людської активності (поведінка, діяльність, спілкування, вчинок), інші – у мотивації, пізнавальних процесах, ще інші – в емоційно-вольовій сфері особистості. Відтак ефект психологічного впливу стосовно людини позначається і на перебігу суб'єктивних характеристик – її потребах, настановах, ставленнях, здібностях. Ось чому окреслена проблематика має неперехідне значення для організації будь-якої суспільної роботи, у тому числі навчально-виховної практики.

Проблемам психологічного впливу, як відомо, присвячено чимало досліджень вітчизняних та зарубіжних науковців-психологів. Зокрема, Г. О. Ковальов обґрунтував взаємозв'язок *стратегій, парадигм та класів*, що є основою формування таких реальностей людини, як індивід, суб'єкт діяльності, особистість та індивідуальність [20, 21]; Г. М. Андреева визначила психологічні *способи* впливу у процесі спілкування, чинники соціалізації та об'єднання осіб у групу [3]; Т. С. Кабаченко розробила *методи* психологічного впливу, що забезпечують процес актуалізації активності кожного [20]; В. П. Шейнов виявив передумови та запропонував *технологію* прихованого управління і маніпуляції у сфері традиційних та нетрадиційних способів впливу на людину [35]; С. Н. Сидоренко запропонував класифікацію *видів діяння* і протистояння [28]; Г. О. Балл, М. С. Бургін здійснили детальний аналіз психологічного *впливу в контексті його педагогічного значення* [4]; А. В. Фурман встановив *ритмо-потоки* впливів організованого соціуму на психокультурний розвиток людини [32]; Е. М. Яценко виокремила *види* впливів: комунікативний, перцептивний, інтерактивний у процесі становлення особистості [37]; В. В. Знаков здійснив аналіз *маніпуляцій і макіавеллізму* як дещо схожих і водночас

відмінних психологічних феноменів та з'ясував їхній вплив на взаєморозуміння осіб у процесі спілкування [13]; В. Паккард дослідив можливості *підпорогового* (сублімального) впливу на психіку людини; Г. Джеральд і М. Дейч класифікували *типи* (види) соціального впливу, що зумовлюють зміни у поведінці індивіда під час дослідження феномена конформності; Р. Чалдіні сформував *принципи* психологічного діяння, що пояснюють вияв емоцій, механізм мотивації прийняття рішень [34]; Ф. Зімбардо та М. Ляйппе зосередили увагу на *соціальному впливові*, спрямованому на систему настанов та її компоненти [12]. Водночас, висвітлюючи тематику психологічного впливу, відзначимо науковців, чії праці присвячені дослідженню проблем *групового тиску* (Г. Тард, Г. Лебон, Г. Олпорт, В. М. Бехтерев), конформізму (М. Шериф) та ін.), групової поляризації (С. Московічі), дифузії відповідальності у групі (М. Уоллач, Н. Коуган, Д. Бем), іміджу (В. М. Шепель), соціального впливу (В. В. Москаленко, В. О. Татенко). На розробку принципів психологічного діяння також вплинули відомі концепції, розроблені у науково-інтерпретаційному форматі когнітивного напрямку західної соціальної психології, а саме: когнітивної відповідності (М. Гайдеггер, Л. Фестінгер), атрибуції і самоатрибуції (С. Шехтер, Дж. Сінгер), атракції (Т. Ньюкомб), самовиховання (Д. Бем), управління враженнями (Дж. Тедеші), інтенсивного впливу (М. Розенберг) та ін.

Однією з важливих проблем, що має вирішальне значення для поліпшення теоретичної і практичної складових суспільного буття, є визначення *закономірностей психологічного впливу* на осіб, професійні громади, малі і великі групи. Обґрунтування законів і практичних методів організації такого впливу сприятиме підвищенню ефективності взаємин (передусім ділового і неформального спілкування) у найскладнішій сфері «людина – людина». Водночас це дасть змогу зробити реальний поступ на *шляху гуманізації* стосунків між ними не тільки у системі національної освіти, а й у суспільному житті країни.

Соціальний вплив став об'єктом ретельної дослідницької уваги соціальних психологів, які мають на меті розкрити механізми, особливості та умови ефективності його застосування. Одним з важливих питань, які намагаються з'ясувати соціальні психологи, є, зокрема, таке: які саме зміни відбуваються у людини під впливом інших і які фактори детермінують ці зміни. Відомо, що навіть в

умовах простого об'єднання однорідної праці багатьох людей їхня сумісна сила перебільшує суму індивідуальних сил цих осіб, бо внаслідок контакту і змагальності, спричиненої цим контактом, відбувається збільшення енергії. Вже сам суспільний контакт зумовлює змагання і своєрідне збудження життєвої енергії, що збільшує індивідуальну продуктивність окремих осіб.

Значний інтерес у цьому плані викликають соціально-психологічні дослідження, зокрема О. В. Петровського, які підтверджують існування в організації механізмів, що посилюють індивідуальні здібності. Під впливом взаємодопомоги, єдності цілей, передачі колективного досвіду, стимулювання навчання у членів колективу формуються такі типові риси, як інтерес, «смак» до сумісної праці, до саморозвитку, творче ставлення до праці, свідоме і принципове ставлення до громадської роботи. Все це створює умови, які формують та розвивають закладені в людині здібності до соціальної взаємодії.

Механізм соціальної взаємодії як чинник активізації потенційних можливостей людини

Соціальна взаємодія, на відміну від імпульсивних, рефлексивних дій, ніколи не відбувається миттєво. До її здійснення у свідомості діючої особи має виникнути стійка спонука до активності. Спонука здійснення дій називається мотивацією. Мотивація як елемент організації соціальної взаємодії – це сила, що штовхає індивіда до реалізації певних дій. Отже, механізм соціальної взаємодії складається з потреби, мотивації і самої дії. Цей механізм можна представити у такому вигляді [8].

Механізм соціальної взаємодії

Вплив ситуації		Ціль		
Потреба індивіда	Актуалізація мотиву	Інтерес	Соціальна настанова	Результат соціальної взаємодії

У системі відносин «особистість – суспільство» колектив або громадська організація, членом якої є суб'єкт, стає референтною групою, що виконує три головні функції:

1) статусну (інформативну), яка сприяє формуванню в індивіда уявлень про його місце в соціальній структурі суспільства, його соціальний статус та еталон виконання соціальних ролей, що відповідають цьому статусу;

2) регулятивну (або нормативну), яка встановлює й інтерпретує для особистості соціальні норми суспільства чи соціальних груп та певний тип поведінки, зумовлений цими нормами:

3) світоглядну (ціннісно-оціночну), яка визначає настанови, цінності, ідеали і цілі особистості.

Отже, людина формує свою самосвідомість, підпорядковуючись референтній соціальній групі через інтерналізацію її норм [23, с. 302]. Сумісна діяльність, її характер і зміст визначають ті відносини, які виникають і розвиваються між членами групи на всіх рівнях. Основними характеристиками сумісної діяльності є: присутність її учасників в одному просторі і часі, що дає можливість спілкуватись, обмінюватись діями, інформацією, відносинами; наявність єдиної цілі – передбачуваного результату, що відповідає загальним інтересам і сприяє реалізації потреб кожного з учасників групового процесу; розподіл функцій і ролей між учасниками сумісної діяльності, зумовлені характером самої діяльності і необхідністю цілеспрямованого управління її активністю.

Як уже зазначалося, безпосередній контакт під час міжособистісного спілкування членів групи спричиняє виникнення певного емоційного поля, що стає могутнім фактором впливу на індивідів. Це емоційне поле включає сукупність моральних норм і цінностей, якими керуються члени групи у ставленні до справи, що їх об'єднує, а також до інших членів групи. Емоційний стан малої групи визначається як соціально-психологічний клімат групи і характеризує емоційний настрій, що переважає в групі [23, с. 285]. Емоційні стосунки в організації є важливим фактором впливу на членів групи, що зумовлює їхню поведінку, формування свідомості, впливаючи на весь процес соціалізації особистості.

Ідеальна в науковому розумінні спільність «Ми» як системне ціле, що не дорівнює сумі його складових, виникає тоді, коли індивіди, що її утворюють, мають внутрішню, духовну спорідненість, узгоджені ціннісно-сміслові та цільові структури, є психологічно сумісними і визнають важливість належності до такої спільноти. Чудово, коли таке «Ми» постає спонтанно, як, наприклад, у закоханих пар. Проте це трапляється не завжди. Значно частіше

для того, щоб створити спільність «Ми», потрібно докласти певних зусиль, діяти свідомо, цілеспрямовано і компетентно у соціально-психологічному розумінні цих слів. Щоб утворилася спільність «Ми», претенденти на членство в ній мають набути певного досвіду взаємодії, виконання спільних проєктів. Колективний досвід, як і індивідуальний, набувається або стихійно, через спроби й помилки, або організовано і цілеспрямовано – шляхом вправлення, тренування, багаторазового виконання різних завдань у різних ситуаціях взаємодії.

Соціально-психологічний клімат організації характеризує властивості оргсередовища, де відбувається «реалізація соціальної активності людей, котрі поєднані єдиними цілями діяльності» [9, с. 108]. Крім того, у ньому співвідноситься взаємодоповнення причинно-наслідкових, регулятивних та результативних зв'язків.

Б. Д. Паригін поряд із поняттям «клімат» вживає поняття «духовна атмосфера» або «дух колективу». При цьому вчений стверджує, що вони не тотожні. Адже «атмосфера – це нестійкий, постійно змінювальний аспект колективної свідомості, а клімат позначає не ті чи інші ситуативні зміни в настрої людей, а лише його стійкі ознаки». Крім того, клімат – це «частина соціально-психологічного простору організації, психологічне поле», на якому розгортається праця людини, «плацдарм життєдіяльності особистості». Структура проявів соціально-психологічного клімату за допомогою відносин охоплює ставлення: а) один до одного, б) до загальної справи, в) до світу (система ціннісних орієнтацій особистості) і г) до самого себе (самосвідомість, самоставлення і самопочуття)» [29, с. 13].

Дослідниками під керівництвом А. В. Фурмана запропоновано модель інноваційно-психологічного клімату, параметрами якого є: а) соціально-психологічний вплив у контексті вітакультурного простору-часу, що включає такі класи: пізнавально-суб'єктний вплив, нормативно-особистісний взаємовплив, ціннісно-індивідуальнісний самовплив, духовно-універсуумне самотворення; б) спілкування та його аспекти як інформаційний, діловий, смисловчинковий і самосенсовий різновиди обміну; в) полімотивація як форма активізації соціальної діяльності та сфери умов її розгортання (пізнавальна, практична, ментальна й самовдосконалення), що у сукупності сприяють розвитку позитивно-гармонійної «Я-концепції» та її компонентів (когнітивного, емоційно-оцінкового, вчинково-креативного, спонтанно-духовного) [35]. На думку О. Е. Гуменюк,

якщо реалізувати у взаємодоповненні зазначені вище параметри інноваційно-психологічного клімату (наприклад, у діяльності громадських організацій), то це дасть змогу залучити різновікових осіб до політичної активності. Можна констатувати, що лише за цих умов громадянське суспільство виявить себе повнонагомо (впливатиме на прийняття владою політичних та адміністративних рішень, мінімізуватиме корупцію тощо) [9].

Відомо, що узагальненими категоріями психологічного впливу є простір і час. У зазначеному часо-просторі можлива реалізація соціально-психологічного впливу, взаємовпливу, самовпливу, котрі спричиняють певні зміни у різних формах міжіндивідної активності (поведінка, діяльність, спілкування, вчинок), у мотивації, пізнавальних процесах, в емоційно-вольовій сфері тощо. Наприклад, пізнавально-суб'єктний клас впливу дає змогу оволодівати різними знаннями, інформацією і т. ін., нормативно-особистісний взаємовплив сприятиме побудові планів, програм, проектів, а ціннісно-індивідуальнісний самовплив спричинюватиме обстоювання ідей, ідеалів, цінностей. Другий параметр клімату – спілкування як різновид обміну – є також механізмом впливу. Воно задає змістове, практичне, психосмісловне поле взаємодії між учасниками організацій. Це означає, що комунікативний бік спілкування, який співвідноситься з інформаційним обміном, надає значень і смислів поведінковій активності кожного, а тому виникає оперування знаннями як соціальними еталонами спілкування; інтерактивний – продукуючи діловий обмін, регулює організацію спільної діяльності учасників, а відтак взаємозбагачує їх як співдіячів і водночас як співрозмовників; перцептивний – інтегруючись із смисловчинковим обміном, дає змогу пізнати один одного, смислово самоствердитися через учинкові дії й у такий спосіб виконує функцію порозуміння між ними. Третій параметр інноваційно-психологічного клімату – полімотивація – активізує оргдіяльність через такі сфери: а) пізнавальну – стимулює пошукову активність та розумовий потенціал, б) практичну – формує досвід соціальної взаємодії, в) ментальну – зумовлює світоглядну активність та мотивацію самовдосконалення, що дає змогу вибирати оптимальну лінію у системі самопізнання індивідуального світу «Я» людини. Внаслідок позитивного функціонування усіх трьох параметрів інноваційно-психологічного клімату розвивається й утверджується у

внутрішньому світі кожного учасника взаємодії позитивно-гармонійна «Я-концепція», що охоплює когнітивну складову суб'єкта («Я-образ»), емоційно-оцінковий компонент особистості («Я-ставлення»), вчинково-креативну складову індивідуальності («Я-вчинок»).

Роль «молодіжного чинника» в соціально-економічних, політичних, соціокультурних процесах як об'єктивної закономірності перспективного розвитку суспільства в напрямі демократизації та створення громадянського суспільства зумовлюють необхідність розробки та реалізації науково обґрунтованої програми його підтримки.

Громадянське суспільство характеризується діяльністю непартійних організацій і груп громадян, метою яких є не прихід до влади, а захист своїх інтересів. У розвинутих демократичних державах до таких організацій залучені майже 80 % населення, в тому числі молодь.

3 жовтня 2008 р. в Донецькому регіоні нами було проведено фокус-групове психологічне дослідження з метою оцінки залученості молоді до будь-яких громадських або політичних організацій та впливу цих організацій на особистісний розвиток молоді. Результати свідчать про те, що навіть серед соціально активної молоді, яка брала участь у конференції «Молодь і держава», членами будь-яких молодіжних організацій (зокрема студентського самоврядування, федерації практичного собаководства) є менше 2% молоді.

Саме члени організацій заповнювали анкету, що містила чотири блоки запитань. За десятибальною шкалою потрібно було оцінити ефективність:

- соціально-психологічного впливу організацій (взаємопідтримка, згуртованість сумісних дій, взаємодія, зростання відповідальності за розвиток держави, регіону);
- формування навичок неформального спілкування (командний дух, задоволення від взаємин, обмін інформацією, емоційна підтримка тощо);
- особистісного зростання (можливість розширення меж пошукової активності та творчості, збагачення досвіду, світогляду, побудови особистих планів та проектів);

– розвитку «Я-концепції» та особистісного потенціалу (формування навичок самореалізації позитивних вчинків, особистої культури, позитивної самооцінки та самоставлення).

Респонденти за 10-бальною шкалою оцінювали, якою мірою участь у діяльності організації уможливує їм відчувати таке (див. таблицю 4.1).

Таблиця 4.1

**Результати оцінки впливу на респондентів
діяльності в організації**

№	Показник	Результат
1.	Підтримка членів організації	9,1
2.	Згуртованість спільних дій	8,9
3.	Можливість оволодіння новими знаннями	7,2
4.	Можливість засвоювати правила та норми взаємодії в команді	6,9
5.	Зростання відповідальності за розвиток держави або регіону	4,5
6.	Єдиний командний дух	8,1
7.	Задоволення від взаємовідносин із членами організації	9,3
8.	Задоволення від отримання нової інформації	6,7
9.	Піднесення емоційного та морального настрою	8,1
10.	Радість від знайомства з новими людьми	7,2
11.	Зростання пошукової активності	5,7
12.	Збагачення досвіду та розширення світогляду	6,6
13.	Можливість прояву власних здібностей	9,4
14.	Перспективи особистого зростання	3,7
15.	Можливість побудови індивідуальних планів і проєктів	3,4
16.	Формування навичок самореалізації	7,7
17.	Можливість статусного росту в організації	3,9
18.	Здатність до розкриття себе в позитивних вчинках	8,4
19.	Зростання власної культури	6,4
20.	Розвиток позитивної самооцінки та самоставлення	8,5

Аналіз результатів дослідження засвідчує, що найвищу оцінку мають показники соціального впливу: згуртованість, взаємопідтримка, засвоєння норм взаємодії. Також значний вплив участі у громадській організації позначається на зростанні навичок неформального спілкування (8,5 із 10). Серед показників розвитку «Я-концепції» достатньо високий показник впливу участі в організації має «розвиток позитивної самооцінки та самоствавлення» (8,5 із 10). Тим часом вплив організації на розвиток відповідальності за життя держави та регіону має невеликі показники (4,5 бала з 10). Найнижчі оцінки виявились за такими показниками, як «перспективи особистого зростання», «можливість побудови індивідуальних планів та проєктів», «можливість зростання особистісного потенціалу» та «статусного росту в організації» (3 – 4 бали).

Резюме

Результати дослідження дають підстави для висновку: для активізації політичної участі молоді, її залучення до політичного життя країни необхідні розробка та лобіювання нормативно-правових актів, що стосуються молодіжної політики, гарантують участь молоді у процесах прийняття рішень, насамперед на місцевому рівні.

Для забезпечення реальної участі молоді в суспільному житті необхідно висвітлювати роль і значущість діяльності молодіжних громадських та політичних організацій, сприяти збільшенню чисельності молодих людей та їх реальній залученості до діяльності організацій, що можливо передусім на місцевому та регіональному рівнях. У реалізації цього завдання найбільш дієвими є такі механізми:

- розвиток молодіжних засобів масової інформації (регіональних молодіжних програм, які надають необхідні знання з питань участі молоді у житті регіону);
- залучення молоді до участі в асоціаціях, форумах тощо;
- підтримка волонтерського руху;
- проведення громадських слухань з проблем, які стосуються молоді;
- взаємодія молодіжних організацій та органів місцевого самоврядування на договірній, плановій та довгостроковій основі;

- визначення єдиних і відкритих умов участі молодіжних організацій в реалізації проектів, що здійснюються органами місцевого самоврядування;
- спрощення умов реєстрації молодіжних організацій, діяльність яких спрямована на досягнення соціально значущих цілей.

Реалізація потенціалу молоді у політичному житті країни може бути здійснена на основі розробки та впровадження ефективних механізмів взаємовигідного партнерства органів державної влади, органів місцевого самоврядування та молодіжних громадських і політичних організацій.

Опитування соціально активної молоді засвідчило також, що для підвищення ефективності політичної участі молоді та можливості реалізації її особистісного потенціалу необхідно розробити й упровадити науково обґрунтовану концепцію психологічного супроводу розвитку громадських організацій та підвищення ефективності їхньої діяльності в контексті взаємодії з владою та впливу на політичне життя суспільства.

Література

1. *Адлер А.* Наука жить : [пер. с англ. и нем.] / А. Адлер. – К. : Port-Royal, 1997. – 288 с.
2. *Алексєєнко Т. Ф.* Інтегровані умови сучасного сімейного виховання і коефіцієнт їхньої корисної дії / Т. Ф. Алексєєнко // Педагогіка і психологія. – 2002. – № 1/2 (34/35). – С. 53–61.
3. *Андрєєва Г. М.* Социальная психология / Г. М. Андреева. – М. : Аспект-Пресс, 1998. – 376 с.
4. *Балл Г. А.* Анализ психологических воздействий и его педагогическое значение / Г. А. Балл, М. С. Бургин // Вопросы психологии. – 1994. – № 4. – С. 56–66.
5. *Власова О.* Чинники розвитку соціального потенціалу особистості / О. Власова // Соціальна психологія. – 2005. – № 2 (10). – С. 55–63.
6. *Галактіонова І. В.* Фактори впливу на формування політичної культури молоді України, 90-ті роки ХХ ст.. / І. В. Галактіонова // Наукові записки Національного університету “Києво-Могилянська Академія”. – К., 2001. – Т. 19: Політичні науки. – С. 73–79.
7. *Грюнвальд Б. Б.* Консультирование семьи : Практическое руководство / Бернис Б. Грюнвальд, Гарольд В. Макаби ; [пер. с англ. И. Ю. Хамитовой]. – М. : Когито-центр, 2004. – С. 31–32. – (Серия «Мастер-класс»).
8. *Гуменюк О. Є.* Психологія впливу : монографія. – Тернопіль : Економічна думка, 2003. – 304 с.

9. *Гуменюк О. Є.* Соціально-психологічні закономірності функціонування клімату громадських організацій та його вплив на формування політичної активності населення / О. Є. Гуменюк // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – К.: ІСПП АПН України. – 2007. – Вип. 18(21). – С. 117–126.
10. *Жадан І.* Психолого-педагогічні проблеми політичної освіти молоді / І. В. Жадан // Наукові записки Національного університету “Києво-Могилянська Академія”. – К., 2000. – Т. 18: Політичні науки. – С. 91–95.
11. *Жадан І. В.* Політична соціалізація / І. В. Жадан // Політична енциклопедія ; [редкол. : Ю. Левенець (гол.), Ю. Шаповал (заст. гол.) та ін.]. – К. : Парламентське видавництво, 2011. – С. 590–591.
12. *Зимбардо Ф.* Социальное влияние / Ф. Зимбардо, М. Ляйппе. – СПб. : Питер, 2000. – 448 с.
13. *Знаков В. В.* Макиавеллизм, манипулятивное поведение и взаимоотношение в межличностном общении / В. В. Знаков // Вопросы психологии. – 2002. – №6. – С. 45–54.
14. *Ильин Е. П.* Мотивация и мотивы / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2003. – 512 с.
15. *Кабаченко Т. С.* Активизация человеческого фактора: методы психологического воздействия / Т. С. Кабаченко // Психологический журнал. – 1986. – №4. – С. 11–22.
16. *Кайл Р.* Детская психология: тайны психики ребенка / Роберт Кайл. – СПб. : Прайм-Еврознак, 2002. – С. 25. – (Серия «Психологическая энциклопедия»).
17. *Келепко О. В.* Вплив сімейної взаємодії на структурування політичної картини світу студентської молоді / О. В. Келепко // Вища освіта України. – 2011. – Дод. 2 до №3. – Т. VI (31): Тематичний випуск «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору». – К. : Гнозис, 2011. – С. 154–160.
18. *Келепко О. В.* Політична соціалізація молодших школярів засобами соціального навчання / О. В. Келепко // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. пр. / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології АПН України ; за заг. ред. М. М. Слюсаревського ; упоряд. Л. А. Найдьонова, Г. В. Мироненко. – К. : Міленіум, 2009. – Вип. 9 – С. 144–150.
19. *Клюенко Э.* Политическое участие: теория, методология и измерение с применением метода шкалограммирования по Гутману / Эдуард Клюенко // Социология: теория, митоды, маркетинг. – 2005. – № 4. – С. 46–72.
20. *Ковалев Г. А.* О системе психологического воздействия / Г. А. Ковалев // Психология воздействия (проблемы теории и практики). – М. : АПН СССР, 1989. – С. 4–43.

21. *Ковалев Г. Л.* Три парадигмы к психологии – три стратегии психологического воздействия / Г. Л. Ковалев // Вопросы психологии. – 1987. – №3. – С. 41–49.
22. *Михальченко Н. В.* Психологічні умови формування патріотичної рефлексії молодшого школяра в сім'ї / Н. В. Михальченко // Психологія і суспільство. – №1(19). – Тернопіль, 2005. – С. 69–76.
23. *Москаленко В. В.* Психологія соціального впливу : навч. посіб. – К. : Центр учбової літератури, 2007. – 448 с.
24. *Ольшанский Д. В.* Основы политической психологии : учеб. пособ. [для вузов] / Д. В. Ольшанский. – Екатеринбург : Деловая книга, 2001. – 496 с.
25. *Пробийголова Н.* Політична соціалізація як фактор впливу еліти на електоральну активність молоді / Н. Пробийголова // Політичний менеджмент : Український науковий журнал: Спеціальний випуск. – 2006. – С. 206–214.
26. *Савинова Е. Н.* К вопросу о политической социализации личности / Е. Н. Савинова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.education.rekom.ru/5_2001/savinova.html.
27. *Самаркина И. В.* Дети и родители: отношение к власти и траектории изменения политической картины мира / И. В. Самаркина // Политическая экспертиза: Политэкс. Научный журнал. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2008. – Т. 4. – № 4. – С. 170–185.
28. *Сидоренко Е. В.* Личностное влияние и противостояние чужому влиянию / Е. В. Сидоренко // Психология влияния. – СПб. : Питер, 2000. – С. 11–31.
29. Социальная психология / Сухов Л. Н., Бодалев А. А., Казанцев В. Н. и др. – [2-е изд.]. – М. : Академия, 2002. – 600 с.
30. *Стельмах В.* Неполітичні агенти політичної соціалізації / В. Стельмах // Віче : Теоретичний і громадсько-політичний журнал. – 2012. – № 12. – С. 19–21.
31. *Татенко Віталій.* Соціальна психологія впливу : монографія / Віталій Татенко. – К. : Міленіум, 2008. – 216 с.
32. *Фурман А. В.* Психокультура української ментальності / А. В. Фурман. – Тернопіль : Економічна думка, 2002. – 132 с.
33. *Хелл Л.* Теория личности : Основные положения, исследования и применение : учеб. пособие [для студентов и аспирантов психолог. фак. вузов] / Л. Хелл, Д. Зиглер. – СПб. : Питер Пресс, 1997. – С. 224–225. – (Серия : «Мастера психологи»).
34. *Чалдини Г.* Психология влияния / Г. Чалдини. – СПб. : Питер, 2000. – 272 с.
35. *Шейнов В. П.* Психология влияния: скрытое управление, манипулирование и защита от них / В. П. Шейнов. – М. : Ось-89, 2002. – 720 с.

36. Юрасов В. С. Валідизація «шкали соціального інтересу» Дж. Крендала / В. С. Юрасов // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства.– 2010. – Вип. 16. – С. 245–249.
37. Яценко Е. Види і методи психологічного впливу на особистість / Яценко Е. // Зб. матеріалів до другої регіональної наук.-метод. конф. «Технологія інформаційного пошуку в системі вищої освіти». – Тернопіль : Економічна думка, 2003. – С. 47–50.
38. Political Participation of Young People in Europe – Development of Indicators for Comparative Research in the European Union [Електронний ресурс] / Режим доступу : http://www.sora.at/fileadmin/images/content/Pages/euoupart_comparative-report.pdf.
39. Print M. Youth Electoral Study (YES) - Report 3: Youth, The Family, and Learning About Politics and Voting [Електронний ресурс] / Print Murray, Edwards Kathy, Saha J. Lawrence. – Режим доступу : http://www.aec.gov.au/about_aec/publications/youth_study/youth_study_3/youth_electoral_study_03.pdf.
40. Print M. Youth Electoral Study. Report 1 : Enrolment and Voting [Електронний ресурс] / Print Murray, Saha Larry, Edwards Kathy. – 2004. Режим доступу : http://www.aec.gov.au/about_aec/publications/youth_study/youth_study_1/youth_electoral_study_01.pdf.
41. Verba S. Family Ties : Understanding the Intergenerational Transmission of Participation [Електронний ресурс] / Verba S., Lehman Schlozman K., Burns N. – 2003. Режим доступу : <http://www.russellsage.org/sites/all/files/u4/Verba,%20Schlozman,%20%26%20Burns.pdf>.

ПІСЛЯМОВА

Процеси демократизації та побудови громадянського суспільства зумовили необхідність переходу від пасивної, виконавської, життєвої настанови, яка ще недавно домінувала в масовій свідомості, до активної самостійної позиції. Молодь, на відміну від старшого покоління, найбільш схильна до інновацій і найменш скута стереотипами минулого, отже, їй значно легше здійснити такий перехід. В умовах сьогодення перед молоддю відкриваються можливості самостійної інтерпретації соціальної дійсності, вибору способів дій, стилю життя, що, на її думку, найбільш адекватні суспільним змінам. У політичній сфері молодь здатна значно підтримати політичний курс на демократизацію та побудову громадянського суспільства. Саме вона спроможна сприйняти демократичні цінності з урахуванням власних національних традицій, виступити не тільки об'єктом, а й активним суб'єктом державної політики.

Розвиток суспільства на принципах свободи та рівності прав неможливий без сприйняття молоді як самостійного суб'єкта політики, без розуміння, що розширення участі молоді у політиці дасть потужний поштовх для руйнування бюрократичних наслідків минулого, втілення інновацій у сфері соціальних ідей та технологій.

Формування політичної свідомості молоді є важливою функцією соціальних інститутів. Виховання молоді на принципах толерантності, громадянської відповідальності, патріотизму, політичної культури сприятиме успішній її інтеграції в політичний і соціальний простір, ідентифікації із загальними цінностями й нормами. Політична культура молоді повинна формуватися на основі поєд-

нання таких цінностей, як: обов'язок, консенсус, узгодження інтересів особистості з інтересами групи, повага до держави і права, самоорганізація та толерантне ставлення до цінностей і поглядів інших. Необхідною є послідовна робота, спрямована на усвідомлення молоддю головної вимоги правової держави – верховенства права, що є запорукою творення громадянського суспільства в Україні та його стабільності.

Інструментами формування готовності молоді до участі у демократичних перетвореннях суспільства, розвитку її соціальної активності та відповідальності повинні слугувати система громадянської освіти, підготовки молодих кадрів для політичної діяльності, що має забезпечити засвоєння необхідних знань і навичок; розвиток молодіжних громадських організацій як інституту самоорганізації соціальних груп для реалізації їхньої громадянської позиції та політичних інтересів. Головна мета – усвідомлення демократичних цінностей та їх значущості в соціально-економічному та культурному розвитку держави – має лягти в основу державної концепції виховання молоді.

Політична участь молоді потребує допомоги держави у створенні сприятливих умов для її самоорганізації. Крім того, формування інтересу до політики передбачає наявність зрозумілої ідеології, консолідуючої ідеї, символів, атрибутів, які б активно впливали на свідомість і підсвідомість молоді людини. Формування навичок політичної участі, набуття необхідного для політичної участі досвіду могли б починатися з громадської або волонтерської діяльності.

Першочерговим завданням у сфері формування громадянськості та готовності до політичної участі є подолання бар'єрів (як інституціональних, так і тих, що існують у свідомості молодих людей), максимальне органічне поєднання життєвої енергії з потенціалом громадянської та політичної активності. Йдеться про «потенціал залучення», що передбачає:

1) наявність відповідної інфраструктури соціальної та політичної участі (системи соціального партнерства, місцевого самоврядування, локальних спільнот тощо);

2) переконаність молодих громадян в необхідності та ефективності цих механізмів;

3) вміння задіяти ці механізми для розв'язання існуючих проблем (від локальних до загальнонаціональних) різних соціальних груп.

Для підвищення ефективності політичної участі молоді необхідно розробити та впровадити науково обґрунтовану концепцію психологічного супроводу формування навичок соціальної взаємодії та підвищення ефективності діяльності громадських організацій у контексті взаємодії з владою і впливу на політичне життя суспільства.

Політична участь молоді повинна стати пріоритетним напрямом внутрішньої політики держави. Теоретична і практична підготовка молоді до виконання державних і суспільних функцій є запорукою соціально-економічного та демократичного розвитку країни, побудови громадянського суспільства.

Наукове видання

ПОЛІТИЧНА УЧАСТЬ МОЛОДІ
СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ:
ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ АКТИВІЗАЦІЇ

Монографія

За науковою редакцією
кандидата психологічних наук Л. О. Кияшко

Літературне редагування *В. О. Коваленко*

Макет і технічна редакція *М. В. Бородчак*

Підписано до друку 17.12.2013 р. Формат 84х108/32. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 11,0.
Замовлення № 37. Тираж 300 пр.

Видавництво “Міленіум”

Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи до державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції

ДК № 535 від 19.07.2001 р.

м. Київ, вул. Фрунзе, 60. Тел./факс 222-74-35
